

599)
БАҲОДИР КАРИМ

АБДУЛЛА
ҚОДИРИЙ

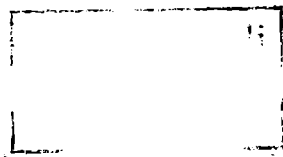
FF0000009073

«ФАН»

БАҲОДИР КАРИМ

**АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ :
ТАНҚИД, ТАҲЛИЛ ВА ТАЛҚИН**

Ўзбекистон ва адабиёт
кутубхонаси

920486

20

Тошкент
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
«Фан» нашриёти
2006

Абдулла Қодирий ҳаёти ва ижоди тадқиқига бағишланган ушбу монографияда сал кам бир асрлик энг муҳим илмий манбалар, адиб қаламига мансуб бадиий асарлар янгича нуқтаи назардан ўрганилади. Китоб XX аср қодирийшунослиги тарихи ва умуман, ўзбек адабиётшунослиги тарихининг илмий манзарасини намоён қилади. Муаллиф хориждаги қатор қодирийшуносларнинг асарларини ўрганиб, улар хусусида ҳам муайян илмий хулосалар беради. Энг муҳими, адабий-илмий манбаларга жаҳон адабиётшунослигида мавжуд мезонлар асосида ёндашилади.

Мазкур китоб филолог-мутахассислар, адабиёт муаллимлари, шунингдек, Абдулла Қодирий ижоди ўргатиладиган барча ўқув даргохларининг талаба ва ўқувчиларига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир: проф. У.НОРМАТОВ

Тақризчилар: проф. Н.КАРИМОВ,
ф.ф.н. У.ЖЎРАҚУЛОВ

ISBN 5-648 – 03480-6

© Ўзбекистон Республикаси
ФА «Фан» нашриёти, 2006 йил.

*Ушбу асарим боис етажасак савобни онам
Зиёда Абдураҳим қизининг руҳига бақишлайман.*

Муаллиф

К И Р И Ш

Абдулла Қодирий ҳақида ўнлаб китоблар, юзлаб адабий-танқидий мақолалар ёзилган. Уларда адиб ижоди, ҳаётига тегишли маълумотлар турлича талқин қилинган.

Абдулла Қодирийнинг бадий олами, адабий-эстетик идеали билан талқинчининг илмий қарашлари орасидаги муносабат, ҳукмрон сиёсатнинг адабий талқинга таъсири, талқин ва таҳлиллардаги вульгар социологизм, субъективизм ва бошқа қатор масалаларни янгича илмий асосда ўрганиш муҳим.

XX аср ўзбек адабиётшунослигида, умуман, собиқ иттифокдаги миллатлар адабиётшунослигида бадий асар талқини кўпинча давр сиёсати йўриғида бўлди. Шу маънода адабиёт ва сиёсат жуфтлиги филология илмида ҳар вақт ёнма-ён келади. Хорижда эса ўзбек адабиёти, хусусан, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат ва Бехбудийлар ижоди бир оз ўзгача талқин қилинди.

Мазкур китобда масаланинг шундай жиҳатларига тарихий-киёсий нуқтан назардан эътибор қаратилади. Адабий асарни, маълум бир ижодкор меросини, шахсиятини бор ҳолича тушуниш ва тушунтиришда архив ҳужжатлари муҳим аҳамият касб этади. Зотан, биографик маълумотларнинг илмий муомалага олиб кириш нафақат бадий асарнинг ўзини, балки унинг муаллифини, аниқ бир инсон қалбини, дарду дунёсини ҳис этишда ҳам аҳамиятлидир.

Бадий талқин негизида юқсак образли тафаккур, воқеликни санъат тилига кўчириш туради. Адабиётшунослар ҳар доим ҳам ўша ҳақиқатни ўз ҳолича ёзишга имкон топа билмай, баъзан «эзоп тили»ни қўллаганлар. Шу йўсинда сиёсийлашган талқинлардан чекиниб, бадий асарнинг ҳақиқий эстетик моҳиятини намоён қилишга интилганлар. Ёзувчи бадий талқинининг тўла равишда, барча ғоялари, қарашлари, фикрларига мос ҳолда илмий тилга кўчиши, илмий талқинда ўз ифодасини топиши адабий-эстетик

ҳақиқатни юзага чиқаради; санъаткор ва олим орасида фикрлар мувозанати пайдо бўлади. Адабиётшунос асарнинг бадий концепциясини тушуниб, муайян фалсафий-эстетик принциплар, илмий-назарий методлар асосида талқин қилса, ҳар доим моҳиятга яқин келади.

Айни масалаларни мантикий, изчил ва асосли равишда кодирийшунослик мисолида ёритиш XX аср ўзбек адабиётшунослигининг умумий ва хусусий ҳолатини тасаввур этишга ёрдам беради. Бир томондан, кодирийшунослик тарихининг умумий манзараси кўзга ташланса, иккинчидан, талқиндаги хилма-хиллик негизи, бадий талқин ва илмий талқин мувозанати, бадий асарни тушуниш ва тушунтириш, илмий талқин ва унга бошқа омилларнинг таъсири ойдинлашади. Қаламга олинган масалалар адабиётшунослигимиз тарихидан ибрат олиш ва ўз назарий қарашлари билан дунё адабиётшунослиги сари интилаётган ўзбек адабиётшуносларининг адабий-эстетик дидини такомиллаштириш учун ҳам муҳимдир.

Дунё адабиётшунослигида герменевтикани адабий талқин таълимоти, талқин назарияси сифатида адабий танқидчилик ва адабиётшунослик учун методологик асос қилиб олишга уринишлар кучли.

Герменевтика таълимотида «талқин» сўзи истилоҳий мазмунда келади. Герменевтиканинг ўзи эса, Ғарбда матн талқини назарияси ва амалиёти ҳамда замонавий фалсафадаги оқимлардан бири маъносида изоҳланади.

Адабий талқин назарияси, бадий матнни тушуниш ва тушунтириш методологияси сифатида адабиётшунослик соҳасида хусусийлашганда герменевтика ўз фалсафий-назарий имкониятлари кенглигини намоён қилади. Бироқ бу таълимот доирасида шаклланиш жараёни кечаётганлигини ҳам назардан қочирмаслик лозим. Чунончи, немис олимлари герменевтикани айни фалсафий тушунчанинг тараққиёт босқичларидан келиб чиққан ҳолда ўз моҳиятига мувофиқ қўллади. Бошқалар эса, масалан, ҳатто англиялик, америкалик олимларнинг аксарияти герменевтикани оддий «интерпретация» маъносида ишлатади¹

¹ Jeremy Hawthorn. Grundbegriffe moderner Literaturtheorie. Basel. 1994. 117-120.

Шундай экан, бу ўринда герменевтикага доир айрим маълумотларни баён этиб ўтиш жоиз.

«Герменевтика» грекча *(hermeneutikos)* сўзидан олинган бўлиб, «тушунтирувчи», «талқин этувчи» маъносини беради. Истилоҳнинг ўзи ҳам қадим грек афсоналарига бориб тақалади. Ривоятларга кўра, Олимп тоғидаги «илоҳ»ларнинг амр-фармон ва хабарларини Гермес одамларга олиб келиб, тушунтириб, талқин этиб берганмиш. Қадим Рим мифларида бу вазифани Меркурий (Аторуд) бажарган эмиш. «Гермес» билан «герменевтика» орасидаги талаффузда ҳам, вазифадорликда ҳам яқинлик бор² Қадимги юнон файласуф ва филологлари герменевтика асосида қадимги юнон шоирларининг, энг аввало, Гомер асарларини талқин қилган, турли рамзларни шарҳлаганлар. Ўрта асрларда герменевтика Инжилни талқин этишда қўл келган.

Герменевтикани талқин назарияси сифатида юзага чиқаришда немис рухоний уламси ва файласуфи Ф.Шлейермахер (1768-1834), файласуф В.Дильтей (1833-1911), экзистенциалист-файласуф М.Хайдеггер (1889-1976) ва унинг шогирди Г.Г.Гадамер (1900-1991) катта хизматлар қилди.

«Герменевтика - бу амалиётдир,-дея ёзади Г.Г.Гадамер. - Ҳақиқатни ёлғиз бир одамгина англаб олиши ва бу ҳақда бошқаларга хабар бериши мумкин эмас. Бу герменевтиканинг фундаментал асосидир»³ Шундай экан бошқача фикрлайдиган кишиларни ҳам тинглаш ва уларнинг айтганларини тушуниш керак - герменевтиканинг моҳиятига бу ҳам тегишли.

«Бутунни қисм асосида ва аксинча қисмни бутун асосида тушуниш лозим»⁴ Г.Г.Гадамер тушунишда герменевтиканинг ана шу қондасига амал этади.

Алоҳида олинган сўз гап таркибига, гап эса матн таркибига, матн ёзувчи асарлари таркибига, ёзувчининг ижодий маҳсули бутунни ташкил қилиб, қандайдир жанр ёки адабий тур таркибига киради. Иккинчи томондан, матн бир бутунлигича ёзувчининг маънавий дунёсига алоқадор. Демак,

² Борев Ю. Эстетика. М., 1988. С. 430.

³ Гадамер Г.Г. Актуальность прекрасного. М., 1991. С.8.

⁴ Там же.

тушуниш ана шу объектив ва субъектив жиҳатлар қамровида тўлиқ намоён бўлиши мумкин.

Рус адабиётшунослигида герменевтика билан М.М.Бахтин шуғулланди. У бошқа бир маданиятни тушуниш учун унга «қўчиб ўтиш» шарт эмас, аксинча ўз маданияти доирасида мустақкам туриш керак, деб ҳисоблайди.

Тушуниш бу бошқа бир инсоннинг маънавий-руҳий олами аниқлаш, ҳис этиш, унинг мақсад, ғоя ва ниятларини ўқиб олиш демакдир. Чунончи бадий асар соҳиби ҳар доим ҳам ўз қалбида кечаётган туйғуларни, инсон ва борлик хусусидаги ҳиссий қарашларини қоғозда тўлиқ ифода эта олмайди. Шу сабаб муаллифнинг маънавий дунёси, бадий олами матнда ифодаланган мазмунга нисбатан анча кенг бўлади. Тушунишдаги субъективлик ҳам, тарихийлик ҳам, психологизм ҳам ана шу жиҳатни инобатга олади.

Ижодкор қалами остидан чиққан ҳақиқий санъат намунаси - мўъжизакор бадий асар матндир. Матн йўқ жойда тушуниш ва тушунтириш, талқин ва таҳлил хусусида гап бўлиши мумкин эмас. Матн объектив оламнинг субъектив инъикоси, тушунчалар ифодасидир. Бадий асар матни – талқин объекти. Адабиётшунос ва мунаққид шу манбани талқин этади. Ҳар қандай бадий асар ўз субъекти (ёзувчиси, ижодкори)га эга бўлганидек, ҳар қандай илмий тадқиқотнинг ҳам ўз субъекти (ёзувчи-тадқиқотчиси) бўлади. Демак, иккиламчи бир объект юзага келади. Қолаверса, ижтимоий фан соҳасининг энг муҳим хусусияти ҳам шу, яъни ғоялар ҳақида ғоялар, сўзлар ҳақида сўзлар, матнлар тўғрисида матнлар ёзилади.

Танқидлар танқид этилади, талқинлар талқин қилинади.

Бадий асар матнини тўғри, ўз ҳолича, ҳеч қандай мафкуравий-сиёсий таъсирларга берилмасдан тушуниб олиш натижасида, унда тасвирланган воқеа-ҳодисалар, ҳис-туйғулар тўғри ва ўз ҳолича илмий тилга кўчади.

Тушуниш бир томондан матн моҳиятини, иккинчи томондан талқин этувчининг маънавий дунёси ва билимини кўрсатади. Тушуниш икки қирралидир. М.М.Бахтин ибораси билан айтганда, унда иккита онг, икки субъект иштирок этади. Тушунтиришда эса бир онг, бир субъект ўзини намоён қилади.

«Тушуниш», «тушунтириш», «тушунишдан олдинги ҳолат» бир-бири билан ўзаро боғлиқ истилоҳлар ҳисобланади. Тушуниш талқин жараёнининг ижодий натижасидир. Талқин - тушуниш ва тушунтириш жараёни. Юқорида айтганимиздек, адабиётшунос ва адабий танқидчилар бадий асар матни билан иш кўради. Мусиқашунос эса ижро этилаётган куйни, санъатшунос расмларни, таржимон фикрларни, ҳуқуқшунос юридик қонунларни, актёр драматик образларни, театршунос сахнани, математик олим формулаларни талқин этади.

Гарчи, жуда кўп ўзбек адабиётшунослари герменевтиканинг кўплаб принципларини ўз илмий фаолиятларида қўлласалар ҳам, ўша фикрлаш тарзи, гипотезалари, таққослари, ҳукм ва ҳулоса чиқариш усулларининг қайсидир жиҳати герменевтикага дахлдорлигини ҳаёлига ҳам келтирмайдилар.

Чунки биз яқингача диалектик метериализм фалсафасидаги гносеология - билиш назариясини чуқур ўрганганимиз ҳолда герменевтика таълимотининг жаҳон илм-фанидаги атамасидан ҳам аксар ҳолатларда беҳабар қолдик. Шу сабаб ўзбек адабиётшунослиги ва адабий танқидчилигида бу атама кам учрайди⁵

Ўзбек илм-фанида, адабиётшунослигида герменевтиканинг тутган ўрни ва ишланиш доираси, албатта, қониқарли эмас. Жаҳон адабиётшунослиги ва адабий танқидчилиги бадий асар матнини тушуниш, тушунтириш ва талқин қилишда муайян принципларга амал қилади. Герменевтика асосида иш кўрилганда матн моҳияти сохталаштирилиб, қандайдир ўткинчи мафкуравий манфаатларга қурбон қилинмайди. Бадий асарни ҳар ким ўзича, ўз дунёқарашига мос билими ва ҳаётий тажрибаси даражасида тушунади, ҳис этади. Асарда йўқ нарса изланмайди, бор нарса беркитилмайди. Лозим ўринда бутун диққат-эътибор муаллиф шахсиятига ёки асар яратилган тарихий шарт-шароитга ёхуд муайян қаҳрамон дунёсига қаратилади.

Герменевтика талқинчига матнни талқин этишнинг назарий-методологик усулларини кўрсатади. Бадий матндаги

⁵ Ҳотамов Н. Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли лугати. Тошкент: Ўқитувчи, 1983. 81-82-бетлар;
Р а с у л о в А. Танқидчилик уфқлари. Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1985. 38-40-бетлар.

қахрамонларни талқин этувчи ўз шахсияти билан таққослайди идентификациядан кенг фойдаланади. Герменевтик доира воситасида матннинг «ичига кириши» мумкин бўлади...

Бу таълимотининг қатор афзалликлари борлиги шубҳасиздир.

Маълумки, адабиётшунослик ўтмиш Шарқ маданиятида хилма-хил шаклларда мавжуд бўлган. Бироқ бир савол туғилади: ўрта асрлар Ғарб илм оламида Инжил матнини талқин қилиш воситаси бўлган герменевтикага мос келадиган илм Шарқ халқлари маданияти тарихида мавжудми?

Бунга жавобан беихтиёр Қуръони Карим тафсирлари, Ҳадиси шариф шарҳлари ҳаёлга келади. Мусулмон-Шарқ дунёсида мазкур муқаддас китоб Қуръон муносабати билан хилма-хил йўналишдаги кўплаб тафсирлар майдонга келгани ҳақиқатдир.

Тафсирларнинг эса турлари кўп. Ибн Касирнинг «Тафсирул қуръанил азъийм» асарига доктор Абдурахмон Муръашлий ёзган муқаддимадаги маълумотларга кўра, тафсирларнинг луғавий, аклий, фиксий, тарихий, фирқалар ва мутасаввифларнинг тафсирлари каби турлари мавжуд⁶

Олимп тоғидаги «илоҳ»ларнинг хатлари ва Инжил матнини шарҳлаш учун Ғарбда шаклланган герменевтика таълимоти билан Қуръони Карим оятларини шарҳлаш ва тушунтириш тарзида вужудга келган илми тафсир орасида ҳам луғат, ҳам моҳият эътибори билан ўхшашлик бор. Айтиш мумкинки, Шарқда ҳам герменевтика ўзига хос шаклда мавжуд бўлган.

Аммо, илми тафсир ва илми шарҳ сингари «Шарқ герменевтикаси» муайян тараққиёт босқичларини босиб ўтиб, XX аср ўзбек адабиётшунослиги учун замин бўлган эмас. Бу илмлар ўзининг баҳс юритадиган мавзу доирасини кенгайтириб, Ғарбда «силжиш» юз берганидек, бадиий адабиёт илми доирасига кириб келмади. XX асрда ўзбек адабиётшунослари Шарқдаги анъанавий илмий тамойилларга эмас, балки Ғарб олимларининг илмий-адабий мезонларига мурожаат этишга мажбур бўлдилар. Нима бўлганда ҳам,

⁶ Абу Фидо Исмоил ибн Касир. Тафсирул қуръанил азъим. Байрут: Дорул маърифат, 1984. 17-бет.

«Шарқ герменевтика»си билан Ғарб герменевтикасининг ўхшаш ва фарқли жиҳатлари қиёсан ўрганилиши лозим бўлган масалалардан биридир.

Фикримизча, бутун ўзбек адабиётшунослиги жаҳон илм-фанидаги энг илғор назарий-фалсафий мезонлардан истифода этиб, Ғарб ва Шарқ адабиётшунослигини синтезлаштириб, ўзига хос фундаментал йўлга чиқиши учун имконият пайдо бўлди. Қодирийшунослик асосига қурилган мазкур тадқиқот шу йўлдаги дастлабки уринишлардан биридир.

Ўтган юз йилликда шундай чуқур илмий талқинлар мавжуд бўлганидек, афсуски, бирёклама ғайриилмий, вульгарлашган ва субъективлашган илмий мақолалар ҳам ёзилди. Абдулла Қодирий, Абдулҳамид Чўлпон, Фитрат ва бошқа машҳур ижодкорларнинг ҳаёти, дунёқараши, асарлари ва қаҳрамонлари хусусидаги илмий асарларда ўша ҳолат кўзга ташланади.

Санъат асарининг ғоявий-бадий моҳиятини тушуниш ва тушунтиришда нафақат филологик билим, балки ижодкор биографиясига тегишли маълумотларни, рамзий имзоларнинг асл ҳақиқатини, тарихий шарт-шароитни билиш психобиографик талқин учун муҳимдир. Қодирийшунослик тарихида ижтимоий-социологик, ғоявий-эстетик талқинлар билан бирга психологик, биографик, этик, структурал ёндашувлар ҳам кўзга ташланади.

Шунингдек, ушбу китобда Абдулла Қодирий романларининг ўзбек романчилигига таъсири, хронотопи, маълум бир маънавий-ахлоқий талқинига, умуман, бадий матнига оид янгича назарий қарашлар ҳамда хориждаги қодирийшунослик масалаларига ҳам эътибор қаратилди.

ҚОДИРИЙ ИЖОДИГА ДАСТЛАБКИ ҚАРАШЛАР («Ўткан кунлар» ва 20-30-йиллар муҳити)

20-йилларнинг мураккаб маънавий муҳитида шаклланган замонавий адабиётшунослик ва адабий танқидчилик матбуотда кўзга кўрина бошлаган ёш ижодкорларга, шунингдек, алоҳида нашрдан чиққан бадий асарларга эътибор берди. Бу даврда маълум бир шахс ижодини талқин этувчи мақолаларни ҳам, алоҳида олинган бадий асар ёки лирик тўпламга тегишли тақриз характеридаги чиқишлар, баҳс-мунозара ва умумтавсифий мақолаларни ҳам учратиш мумкин. Улар жиддий текширилса, адабий жараён ҳолати, нисбатан эркин ижодий муҳит ва беғараз дастлабки талқинлар ҳолати намойён бўлади.

Абдулла Қодирий гарчи, «Бахтсиз куёв», «Жувонбоз», «Улоқда» каби асарлари, айрим шеърлари ва айниқса, ҳажвий-публицистик чиқишлари билан адабий жамоатчилик орасида яхши танилган бўлса-да, 20-йиллар аввалида унинг ижоди юзасидан махсус мақолалар ёзилган эмас, махсус таҳлил қилинган эмас. Давр адабий кечимида доир умумтавсифий мақолаларда истеъдодли қалам соҳиблари қаторида санаб ва у ҳақда йўл-йўлакай бир-икки жумла ёзиб ўтилди. Бу манба-маълумотлар Абдулла Қодирий ижодига бағишланган илмий ишларда деярли эсга олинмайди.

«Инқилоб» журнаlining 1922 йилги бир неча сониди Б.А.Пестовскийнинг «Ўзбек театрининг тарихи» сарлавҳали мақоласи босилади. Муаллиф ўзбек сахна асарлари борасида қанчалик батафсил маълумот беришга уринмасин, барибир айрим муҳим асарларни назардан қочиради. «Равшан» имзоси билан Б.А.Пестовский чиқишига жавоб тарзида ёзилган «Ўзбекларда театр» номли мақолада ўша камчиликлар кўрсатилади ва Жулқунбойнинг 1915 йилда ёзган «Бахтсиз куёв»и алоҳида тилга олинади⁷

Абдурахмон Саъдий «Октябрь ўзгариши ва ўзбек адабиёти» мақоласида: «Жулқунбой кўпдан ёзиб келадир, бунда ҳажвга истеъдод ва бу тўғрида унинг қаламида қувват

⁷ Р а в ш а н. Ўзбекларда театр. Инқилоб. 1922. №5-6.

яхши кўрилади», деб ёзади (Туркистон. -1922. -7 ноябрь). Шу каби санок ва мулоҳазалар Али Исмоилзоданинг «Адабиёт гавгоси» (Туркистон. 1922 йил, 23 декабрь), Незмат Ҳакимнинг «Ўзбек адабиётида танқид ва адабий муҳокамалар» (Туркистон. 1924 йил, 25 июнь.), Вадуд Маҳмуднинг «Бу кунги шеърларимиз ва санъаткорларимиз» (Маориф ва ўқитғучи. 1925. № 4.) каби мақолаларида ҳам кузатилади.

Абдулла Қодирийнинг қалами ўткирлиги, ҳажвга усталигини таъкидлаган муаллифлар негадир адиб романига муносабат билдиришмади. Журналда босилган қисмлари тугул, ҳатто, алоҳида-алоҳида китоб кўринишида нашр этилганда ҳам, танқидчилик шавқ билан ўқиётган романинг томошабини бўлиб турди. Баъзан «Ўткан кунлар» номигина тилга олинди. «Роман ёзишнинг биринчи қадамини боскон киши Жулкунбой бўлди» (А.Саъдий). «Ҳикоя ва айниқса, ҳажвий ҳикоялар ёзмоқда кўб усталик кўрсатувчи кучлик ёш инқилобий ўзбек адиби Жулкунбой (Абдулла Қодирий) ҳам шу олти йиллик даврда ўзининг шеърий адабиётининг бу ёқдан кўтарилишида катта бир омил бўла олди. Бу шеърий истеъдодли «Инқилоб» журналида босилиб келган «Ўткан кунлар» деган романи билан ўзбек шеърий адабиёти майдонида роман ёзувчилиқнинг биринчи қадамини босиб юборди»⁸

Хўш, адабий танқиднинг сукутини, «Ўткан кунлар» талқинига дарҳол киришмаганини нима билан изоҳлаш мумкин?

Асар жанрига кўра ўзбек адабиётида мутлоқ янгилик эди. Йирик жанрдаги асарларни махсус тадқиқ этишнинг концепциялари ҳали адабий танқидчиликда шаклланмаган эди. Фикримизча, мунаққид, адабиётшунослар «Ўткан кунлар»га ёндашувнинг назарий билимлари билан қуролланишлари учун бир неча йил лозим бўлган кўринади⁹ Бу жараён 1925 йилги РКП (б) МКнинг қарори чиққан, 1927 йилги Ўзбекистон қизил маданиятчиларининг II қурултой бўлиб ўтган, Чўлпон ва Мунаввар қорилар аёвсиз танқид

⁸ Саъдий А. Олти йил ичида ўзбек шеърий адабиёти. Туркистон. 1924 йил 21 июнь.

⁹ Нодир адабий дурдоналарга ўзига хос оригинал ёндашувлар учун махсус тайёргарлик, атрофлича кенг филологик билим лозим.

этилаётган, шунингдек, марксизм таълимотининг фалсафий асослари рус тилидан ўзбек тилига ўтирилаётган ҳамда синфийлик нуқтан назарини нафис адабиётга татбиқ этишга уринишлар бошланиб қолган даврга тўғри келади.

20-йиллар охири 30-йиллар бошларида янгича ижтимоий сиёсатга мос адабий-илмий муҳит яратиш йўлида ҳаракат этган Айн (Олим Шарафиддинов), Миён Бузрук, Сотти Хусайн, Жалил Бойбўлатов, Абдурахмон Саъдий, Отажон Ҳошим каби қатор шахсларнинг асарларида вульгар социологик талқинлар мавжуд эди.

Вульгар социологизм, файласуфлар фикрича кенг маънода «ижтимоий ҳодисаларни сийқа талқин қилишдан иборат бўлиб, бундай талқин қилиш тарихий материализмни бузади, чунки у ижтимоий тараққиётнинг айрим факторларини: техникани, ишлаб чиқаришни ташкил этиш формаларини, экономикани, сиёсатни, идеологияни бир томонлама бўрттириб кўрсатади. Тор маънода идеологиянинг синфий шарт-шароитга боғлиқ эканлигини сийқа тушуниш»дан иборатдир. Ҳар ҳолда санъат ва адабиётдаги вульгарлашув ҳодисаси нафақат ўзбек адабиёт-шунослари, балки ўша даврдаги В.Шулятиков, В.Переверзев, В.Фричега ўхшаш рус олимлари ижодида ҳам мавжуд эди. Буларга жавобан ўша пайтдаёқ вульгар социологизм бадий адабиётдаги мураккаблик ва зиддиятларни ифодалай олмаслигини, санъат асарини тушуниш ва тушунтиришдан ожизлигини ёзиб чиққан муаллифлар ҳам бўлди.

Бадий асарни сийқа, бирёклама талқин этувчи маданиятимиз, адабиётимиз тарихидаги вульгар социологизм асосини синфийлик ва синфий кураш мезони ташкил қилади. Бу мезон «жадидчи», «миллатчи», «майда буржуазия» вакили бўлган ижодкорларни бадном этди, машъум қатлгоҳ сари етаклади. Бадий асарни ёзувчи идеалига тескари тушуниш ва ёзувчи шахсиятини қоралаш мақсадида тушунтириш герменевтика қонуниятларига мутлақо бегонадир. Зеро, 30-йиллар мунаққидлари учун ҳолис илмий талқиндан кўра сиёсий қарорлар муҳимроқ ва асосий мезон эди. 20-йилларнинг охири ва 30-йиллардаги бу ҳолат бадий адабиёт устидан юритилган сиёсат, сўз эркинлигининг бўғилиши, нафис адабиётнинг партия қарорларини тарғиб-ташвиқ этадиган мафкуравий қуролга айлантириш жараёни билан

изоҳланади. Адабиётга партиявий, синфий нуқтаи назардан қараш давр талаби эди. Ўз замонасининг мунаққид ва адабиётшунослари шу талаб-заруратни четлаб ўтган эмас. Зотан, юқорида айтганимиздек, сиёсий-мафкуравий талаб янги жамият қурилишида қатнашаётган ижтимоиятчилар тарафидан бадиий адабиётнинг қони-қонига сингдирилиши учун махсус қарорлар пайдо бўлган эди.

Бундай қарорларни қўллаб-қувватловчи махсус мақолалар майдонга келди. «Фирқа йўлигина пролетариат адабиёти гегемониясига олиб келади». Бу ҳаммамизга маълум. Бу йўл билангина ўзбек пролетариат адабиёти етишади, тараққий этади, ўз гегемониясига эришади. Бу йўл эса Марказий Қўмитанинг «Фирқанинг нафис адабиёт жаҳҳасидаги сиёсати» тўғрисидаги қарорида кўрсатилгандир. Бизга уни ўзбек пролетариат адабиётини ўсдириш, етишдириш ишида тўғри татбиқ қилишгина қолади»¹⁰ Мафкуравий майдон «тозариб» олиш эҳтиёжини сезарди. Негаки бу майдонда «тескаричи»лар, «қора гуруҳ аъзолари», «миллатчи»лар, «майда буржуазия» вакиллари ва бошқа пролетариат адабиётининг ривожига ҳалакит берувчи турли-турли «душман» тоифалар урчиб кетган ҳисобланар эди. «Душман» шоирлар шеър эмас, оғу тарқатар эдилар гўё. Демак, қарор асосида ўшаларга қарши курашмоқ лозим эди.

Машҳур тарихий ҳужжатнинг ҳазм жараёни узоққа чўзилмади. 1927 йили «Қизил Ўзбекистон» газетасида Айн (Олим Шарафиддинов)нинг Абдулҳамид Чўлпон ҳақидаги мақоласи пайдо бўлди ва ўн йилларча давом этган «чўлпонизм» баҳсларининг эшиги очилди. Бу пайтга келиб, замона аллақачон қалтислик сари юз бурган эди. Чўлпон типидagi ижодкорларнинг миллатпарварлиги, ватанпарварлиги, ҳаёлга берилиши «миллатчилиқ», «ватанпарастлик», «бадбинлик» ва «жинниларча ҳовлиқиш» тарзида талқин этилар эди. Кун-бакун мустаҳкамланиб бораётган «давлат механизми» миллий кайфиятдаги зиёлиларни мажақлаб ташлашга чоғланмоқда эди. Санъат ҳам, адабиёт ҳам, илм ҳам, хусусан, адабий танқид ҳам ягона давлат сиёсати учун дастёрлик оstonасига келиб қолган эди. Бу «азиз вазифа»нинг

¹⁰ Ҳошимов О. Ўзбек пролетариат адабиёти учун курашмак керак. Аланга. 1930. №7-8.

дастлабки маҳсули, албатта, Айннинг Чўлпон мафкураси ва ёшларга таъсирини текширувчи мақоласи бўлди.

Бир мулоҳаза: ҳозирги давр кўзи билан қараганда, айниқса, чўлпонлар, кодирийлар эъзозланаётган бугунги кунда мақоладан жуда кўп кўчирмалар олиб, Айнни аёвсиз танқид этиш мумкин. Мақолада иқтибосбоп ўринлар анчагина. Аммо яна бир нарсани айтиб ўтиш керак. Мақоладаги айбловга ташналик оҳангини озгина таҳрир қилиб ўқиб кўрайлик. Шунда марксист мунаққид томонидан Чўлпон шеърларига хос айрим хусусиятлар тўғри илғаб олингани маълум бўлади: Чўлпон ҳис-туйғуларини рамзий йўсинда ифода этади; Чўлпон ватан озодлигини севади; Чўлпон мустамлакачи руслар сиёсатини ёқтирмайди; Чўлпон миллий шоир, ҳеч қачон пролетариат шоири бўлмаган, бўла олмайди ҳам ва ҳ. к.¹¹

1928 йили Фитрат томонидан тузилган, О.Ҳошим тарафидан «Сўз боши» ёзилган «Ўзбек адабиёти намуналари» китоби нашр этилади. Илмий соҳадаги бирёқлама синфий қарашнинг, вульгар социологизмнинг юзага келиш ана шу китоб билан ҳам боғлиқдир. «Вульгар социологизмнинг ашаддий намояндаси Ж.Бойбўлатов китобнинг тузувчисига ҳам, «Сўз боши» муаллифига ҳам кўполлик билан хужум қилиб, улар адабий меросни халқ ўртасида ташвиқ қилганлари учун қоралади»¹² Бу ўринда Ж.Бойбўлатовнинг 1928 йили 13 мартда «Қизил Ўзбекистон» газетасида босилган «Ўзбек адабиёти ва чигатойчилик» мақоласи назарда тутилади. Унда муаллиф Фитратга «миллатчи», «чигатойчи», «пантуркист», «панисломист» каби ўша даврда фақат салбий маънодагина ишлатилувчи айбномаларни тақади¹³ Фитрат ўта илмий ва

¹¹ Бу ҳақдаги баҳсларга қаранг: Шарафиддинов О. Чўлпонни англаш. Тошкент: Ёзувчи, 1994.

¹² Юнусов М. Барҳаёт мерос саҳифалари. Тошкент: Ўқитувчи, 1986. -Б.33.

¹³ Изох: Мақола рус тилига ҳам таржима этилган, Ж.Бойбўлатовнинг 1932 йили чиққан «Чигатайзм-пантюркизм в узбекской литературе» деган китобига ҳам киритилган. Ж.Бойбўлатовнинг «хужуми» совет ҳукуматининг махсус топшириғи эканлигини, миллий мафкура, миллий тарих ва миллий кадриятлардан ажралиб, интернационализмга қўз буришга тарғиб-ташвиқлигини Тоҳир Чигатой ўзининг «Алишер Навоий ва совет ҳукумати» («Ёш Туркистон» журнали, 1939 йил 112-113-114 сонлар) номи мақоласида таъкидлайди. Ж.Бойбўлатов муносабатларининг оқибати нима билан яқун топди, деган саволга Т.Чигатой шундай жавоб ёзган эди: «Бу нашриёт натижасида совет ҳукумати маориф қўмиссарлиги

маданий бир йўсинда ўзини ҳимоя этди. Ж.Бойбўлатовга «Ёпишмаган ғажақлар» деган очиқ хатини ёзди¹⁴

30-йиллар арафасидаги ижтимоий-маданий ҳаётда «ҳужум» ва «ҳимоя»ларнинг кўлами кенг эди. Ҳужумкорлар ортида бутун бошли ижтимоий тизим, миллий туйғуси кучли ва ўзлигини теран англаган ойдin зиёлиларнинг қаламини синдиришга, ёстиғини қуритишга қаратилган қизил кучларнинг шопмўйлов арбоблари турар эди. Миллий ёзувчилар эса, ўз қалами, ўз виждони, ўз иймон-этиқодини ўртага қўярди, холос. Деярли қизил аждаҳонинг оғзи очилган, қурбон талабида консираш жазавалари бошланиб қолган эди. Тафаккур ва таҳайюл денгизига шўнғиб, маржонлар шодасини термоқчи бўлган ижодкорлар фикри кишанга олинган эди.

Маълумки, ижодкор эрки, эркин мушоҳадаси бўғилган муҳитда муайян типдаги маҳдудлик адабиёти юзага келади. Бунда ҳукмрон сиёсий мафкурани оммалаштирувчи, турмушдаги ўтқинчи маиший муаммоларни баён этган замонабоп асарлар «санъат намунаси», «энг долзарб мавзунини ёритган қимматли бадий асар» тарзида улуғланади. Аммо эрксизлик, социал талаб ва мажбуриятлар туфайли қаламдан томчиллаган ўзгалик руҳи уларни ўлимга маҳкум этади. Шу боис, Владимир Короленко сингари ёзувчилар инқилобдан кейинги ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётни таҳлил қилиб, ижтимоий адолат ва ижодкор, умуман, инсон зотининг ҳақ-ҳуқуқлари топталмаслиги илбидида ҳукуматнинг масъул лавозимидаги раҳбар ходимларига туркум хатлар ёзди¹⁵

Шунингдек, вазиятни чуқур англаган шоир, файласуф ва адабиётшунос Дмитрий Мережковский 1926 йилда ёзган «О мудром жале» номли мақоласида ўз маслақдошларига қарата қуйидаги мулоҳазаларни айтади: «Янги уй» бинокорлари, мен сизларга бор-йўғи бир жуфт сўз айтмоқ истайман.

тарафидан чиқарилган «Намуналар»ни истеъмоладан монёъ этди, иккинчи жилдини ундan тушунилан шаклида ҳозирловни тўхтатдирди», («Ёш Туркистон» журн. 1939. №112. 31-бет).

¹⁴ Фитрат. Ёпишмаган ғажақлар. Қизил Ўзбекистон. 1929 йил. 15, 16 май.

¹⁵ Қаранг: Брюсов В. Свобода слова. Литературная газета. 1990. 22 август. Шунингдек, Короленко Вл. Луначарскийга ёзилган хатлар // Шарқ юлдузи. 1989. №6. (Рус тилидан Нуруллоҳ Отахонов таржимаси).

Фикр эркинлиги - мана менинг бир жуфт сўзим, шу икки сўздан менинг ниятимни илғаб оласизлар, деб ўйлайман.

Фикр эркинлиги ҳозир Россияда шу даражада кишанга солинганки, дунё ҳалигача бундай аҳволга гувоҳ бўлган эмас. Фикрни бўғмай туриб, Россияни қўлга олиб бўлмаслигини фикрга кишан солувчилар жуда яхши тушунадилар. Бу ўта даҳшатлидир. Бирок, ажабланарлик эмас»¹⁶

Бундай ҳолат нафақат Россия, балки барча жумҳуриятларнинг ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий ва адабий-илмий муҳитига хос хусусият эди. Жумладан, Ўзбекистон учун ҳам. Умуман, 20-йилларнинг охирига келиб, 30-йиллар арафасида, «пролетариат иши», «пролетариат мафкураси», «пролетариат адабиёти» учун хизмат қилишга бел боғлаган янги авлоднинг адабий-илмий ҳаётида ижодкорнинг индивидуал ҳолатига эътиборсизлик, интеллектуал қобилиятини менсимаслик, уларга тайёр социал мавзулар таклиф этиш амалий тус олди; «муҳит эрки»да (Чўлпон таъбири) қилдан қийик ахтариш, ноҳақ тухматлар уюштириш кайфияти секин-аста кучая борди. Ўзлигини чуқур англаган, ўз миллатининг истикболи кўйида қайғураётган фидокор зиёлилар ва истеъдодли ижодкорлар тўғрисида, уларнинг фаолиятини нотўғри талқин этадиган мақолалар юзага келди.

Жумладан, юксак истеъдод соҳиби Абдулла Қодирий ҳақида ҳам. Дастлаб, Михаил Швердин чиқди. Унинг 1928 йили ёзилган «Биринчи ўзбек романи» мақоласида жиддий илмий талқиндан кўра ижтимоий-сиёсий ёндашув ва маслаҳат оҳанги кучли. Қандай бўлмасин романни замонавий сиёсатга мослаш, бепоён бадийят денгизини тор бир кўлмакка айлантиришга уриниш сезилади. Шу сабаб муаллиф «Ўткан кунлар»нинг бадий юксаклигини, бакувват ва бетакрор роман эканлигини тушуниб тургани ҳолда, унинг нуқсон ва камчилигини, таҳрирга лойиқ «ғоявий хатолари» борлигини айтaveraди. Романни пролетар адабиётининг, социалистик жамиятнинг аллақандай мужмал, санъат қонуниятларидан узоқ принципларига мувофиқлаштирмоқчи бўлади. Шунга биноан янгидан-янги «нуқсон»ларни ўйлаб топаверади.

¹⁶ Мережковский Д. Акрополь. М., 1991. С.315.

Адабиётшунос олим, академик Матёкуб Қўшжонов М.Шевердин мақоласидаги баъзи ғалати, ғайриилмий, вульгар социологизм иллатини намоён этган ўринларига тўхтала туриб: «Мунаққиднинг бу ҳилда фикр юритишлари, умуман, мазкур мақоланинг ёзиб эълон қилинишидан маълум бир мақсад кўзда тутилгани сезилиб туради. Асосий масала биринчи ўзбек романига мафкуравий баҳо бериш, ҳатто бу баҳони сиёсий қарашларга олиб бориб боғлаш эди», деган ҳақли фикрни ёзади¹⁷

Гарчи, М.Шевердин романни «ғоявий жиҳатдан бизга ётдир» дея инкор этган бўлса-да, «жуда катта бадий қимматга эга» эканлигини ҳис қилган эди. Инсоннинг иймон-эътиқодига, илоҳий ақидаларга тубдан қарши бўлган, тобора даҳрийлашаётган социалистик жамиятнинг курашчан мунаққиди, табиийки, романнинг ич-ичига сингиб кетган илоҳий нурдан кўркмасдан илоҳи йўқ эди. Зеро ғоялар, тушунчалар, дунёқарашлар тўқнашаётган, ўзаро курашаётган ва давлат миқёсида кенг қулоч ёзаётган шароитда шевердинлар «Ўткан кунлар»ни ҳазм қилишга қийналдилар. Ҳатто, «муаллифнинг хавфли» ғояларидан китобхонлар заҳарланиб, «дарров мусулмон қаҳрамонлардан ўрнак» олиб, Аллоҳнинг улуғлигини зикр этиб қўйишларидан чўчидилар. Ўтмишда мусулмонобод бўлган даврларнинг реал манзараларини намоз ва таҳоратсиз тасаввур этиш қийин. Зотан, таҳоратсиз шайтоний васвасалар қомида ёзилган семиз тарихий китоблар бутун таҳрирга мухтожлигича қолмоқда.

Адабиётшунослигимиз тарихида Абдулла Қодирий дунёқарашининг турли қирралари жиддий талқин этилди. Асарларидаги ифода хусусида кўп гапирилди. Аммо, адиб маънавий-руҳий дунёсининг асосий моҳиятини ташкил қилувчи энг катта омил – исломий тушунчаларнинг бадий ифодаси масаласи ҳолис ўрганилмади.

Асарни жиддий таҳрир этишга чанқоқлик, ёзувчининг дунёқараши билан ҳисоблашмаслик, сўз санъатининг нозик ва нафис спецификасини назар-писанд қилмаслик, ҳар қандай адабий воқеликка фирқанинг сиёсий-мафкуравий

¹⁷ Қ ў ш ж о н о в М. Қодирий – эрксизлик қурбони. Тошкент.: Фан, 1992. 7-бет.

позициясидан синфий ёндашиш, ўзгани хатокор, ўзни мутлок ҳақгўй дея тасаввур этиб, бошқага йўл кўрсатиш ва ақл ўргатишга иштиёқмандлик - буларнинг барча-барчаси вульгар социологизм иллати негиздаги бирёқлама сиёсий талқинларнинг асосий хусусиятлари эди. Зотан, юқорида фикрлашганимиз М.Шевердиннинг «Ўткан кунлар»га муносабати бу иллатнинг ёрқин намунаси.

Реал ҳаётдаги воқеа-ҳодисалар санъат тилига кўчганда орада фарқланиш бўлиши табиий. Ёзувчи тарихчи эмас. Демокчимизки, бадий талқинда ижодкорнинг ўз олами, ўз қарашлари гўзаллик қонуниятлари негизда акс этади. Шу сабаб бадий талқин билан ҳаётдаги воқелик орасига тенглик аломатини қўйиш ўта жўнлик саналади. Ўқувчи, китобхон, борингки, тадқиқотчи бадий матн ичига кириб, асар қаҳрамонлари билан бир ҳаводан нафас олиб, уларнинг саргузаштларига ҳамқадам юргани ҳолда воқеликни ўз ҳаётий тажрибаси билан солиштириш мумкин. Бу қиёслар ночор, содда, қотиб қолган ва жўнлашган қарашлардан анча юксалган, бадият, санъат соҳасидаги илмий эҳтимоллар даражасига кўтарилган бўлиши лозим. Зеро, талқин таълимоти қайсидир маънода шуни ҳам талаб этади, албатта.

* * *

Мукаммал бадий асар мунаққид ва адабиётшуноснинг бахти. Александр Пушкиннинг гўзал асарлари нафақат шоирнинг ўзини, балки В.Г.Белинскийдек, мунаққидни ҳам дунёга танитди; беқиёс шухрат келтирди. М.Бахтин ўзининг янгича жаҳоншумул назарий қарашларини Ф.Достоевский ва Ф.Рабле каби ижодкорларнинг асарлари моҳиятидан келтириб чиқарди. Бу завқли ва гаштгли эслатмалар, албатта.

Аммо адабиёт тарихида шундай ғаройиб ҳолатлар ҳам бўладики, энг истеъдодли ёзувчи ва энг гўзал романлар муносабати билан бирга ўша объектни асосли-асоссиз танқид этган кишилар ҳам тилга олиनावеради.

«Ўткан кунлар» Абдулла Қодирийга шухрат келтирди. Айни чоғда, роман Сотти Ҳусайнни ҳам «машхур» қилди. Бу мунаққид айнан «Ўткан кунлар» номи билан роман тўғрисида

китоб ёзди¹⁸ Назаримда бундаги қарашлар ҳам ҳали шу кунга қадар муносиб ва холис талқин қилинган эмас.

С.Хусайн Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар»ини асосан синфий нуқтан назардан ижтимоий талқин этиш ниятида кўлига қалам олди. Китобнинг «Кириш»ида шунга ургу берди.

С.Хусайннинг фикрларидан ўша даврда адабиётшунослик, адабий танқидчилик таҳлил ва талқин масалаларида ўта сиёсийлаша борганини сезиш қийин эмас. Дарвоқе, асарда «ғоявий хатолар», «мафкуравий бузуқликлар» ёки «аксил инқилобий нуқталар» учраб қолса нима бўлади? «Бу ҳолда марксизм танкиди, марксизм сензорасига айланади. Чунки, биз синфий, сиёсий, мафкуравий курашнинг жиловини бўшаштира олмаймиз» (8-бет), дея ёзади С.Хусайн.

С.Хусайннинг асл позициясини, талқин принципларидаги вульгарлашувни оқлаб ҳам, ёқлаб ҳам бўлмаганидек, унинг марксизмга самимий ишонганини ҳам, «Ўткан кунлар» романи табиатига хос айрим тўғри фикрлар ёзганини ҳам инкор этиб бўлмайди. Бир мисол. Мунаққид тадқиқотида Жўржи Зайдоннинг «Армануса» романи билан «Ўткан кунлар»ни таққослайди. Адабий таъсирни далиллашга интилади. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, Жўржи Зайдон ва Абдулла Қодирий масаласи кейинги давр олимлари томонидан ўрганилди, махсус мақолалар ёзилди. Бироқ, бу мақолаларда мазкур масалалар батафсил ва тўла-тўқис текширилмади.

С.Хусайн асосий фикрларини «Роман», «Тарихчи ҳам художник», «Кўлёзма», «Дидактик-таълим», «Қарама-қарши солиштириш», «Тили», «Тасвири», «Асл фикрнинг жилови», «Жўржи Зайдон-Абдулла Қодирий», «Роман ҳам ҳақиқат», «Қодирий яшаган давр ва роман», «Адабий приёмнинг ижтимоий моҳияти (негизи)», «Романтизм мактабининг ижтимоий асоси қандай» каби ўн уч боб, бир «Кириш» ва икки қисмни («Умумий мулоҳаза - якунлар», «Бундан кейин (натижа ўрнида)») хулосага ажратиб баён этган. Шунингдек, китобга Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» ҳам «Ўткан

¹⁸ Хусайн С. «Ўткан кунлар». Ўзнашр. Тошкент-Баку: 1931. Изох: бундан кейинги кўчирмаларда мазкур китоб саҳифаси қавс ичида кўрсатиб ўтилади.

кунлар» танқиди устида баъзи изоҳлар»и ва бунга жавобан яна С.Хусайн ёзган «Ўткан кунлар (Абдулла Қодирийнинг «Изоҳлари» муносабати билан)» деган мақоласи ҳам илова этилган.

Мунаққид сал кам олти босма табоқдан иборат китобида роман жанрига, ёзувчининг тасвирлаш усулига, романинг айрим образлари ва тилига, адабий таъсир масалаларига, тарихий воқелик ва унинг бадиий талқини каби қатор масалаларга қисман бўлса-да тўхталади.

«Шеър, ҳикоя, повесть ва ҳоказолар каби роман ҳам адабиётнинг бир навидир. Романчилик адабиётда жуда эркин бўлиб, ўз ичига бошқа адабий турларни ҳам олади. Ҳикоя турмушдаги ҳодисаларнинг бирортасини тасвирлаб беради. Повесть ҳикоядан юқори, романдан кичикдир. Повесть ҳодисаларни ҳикояга қараганда катта расмини олади. Роман ўзининг олдига аҳамиятли ижтимоий бир масалани қўйиб, ҳал қилади ёки бирор даврни ўз ичига олиб қўйган мавзунинг мазмунидан четлашмасдан уни кенгайтириб, натижада бир бутунликка олиб чиқади. Роман воқеалар тўғрисида ҳикоя қилиб ўтирмайди, балки кўрсатади. Ўзининг англатилажак муддаосини турли суратлар - «образ» билан гавдалантириб беради. Асарда, айниқса романда одамни суратлаш жуда катта аҳамиятга эга».

Ҳикоя ва повесть каби эпик жанрларга қиёсан романга берилаётган бу таърифни бутунлай нотўғри деб бўлмайди. Унда роман жанрининг айрим қирралари ўз ифодасини топган. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, роман жанрига мукаммал таъриф бериш анча мушкул иш. С.Хусайн тугул, кейинги даврларнинг энг билимдон назариётчиси бўлмиш Иззат Султонов ҳам: «Ҳаётнинг кенг манзарасини тасвир этувчи эпик асар «роман» деб аталади», дея бу жанрни таърифлагандан сўнг ҳам, икки бетни тўлғазиб унга изоҳ ёзади.¹⁹ Ёки роман жанрининг хусусиятини тушунтирган яна бир манбага қарайлик: «Роман (французча roman - дастлаб роман тилларда ёзилган асар сўзидан) - роман. Янги давр адабиётидаги катта ҳажмли эпик асар бўлиб, унинг асосий хусусиятлари инсон ҳаётини бутун мураккаблиги билан ҳар

¹⁹ Султон И. Адабиёт назарияси. Тошкент: Ўқитувчи, 1986. 258-260-бетлар.

томонлама ва тўлиқ тасвирлашдан, иштирок этувчи шахслар тақдирини акс эттирувчи кўп планли сюжетта эга бўлишдан иборатдир»²⁰

Мазкур мўъжизавий жанрнинг XX асрдаги тараққиёти ва эврилишлари (ўз замонаси учун тўғри бўлган) В.Г.Белинский ва Н.Г.Чернышевскийдек, машҳур танкидчиларнинг таърифлари доирасига ҳам тўла сиғмайди. Ҳар олим романдаги қайсидир жиҳатга урғу беради ва унинг яна қайсидир қирраси очик-изоҳ талаблигича қолади. Бу воқеликка нисбатан адабиётшунос М.М.Бахтин қуйидаги фикрларни ёзади: «Адабиёт назарияси романга муносабатда ожиз-иложсиз бир ҳолатда қолмоқда.

Тадқиқотчилар ромanning баҳс-мунозарага асло ўрин қолдирмайдиган жанрига хос белгисини кўрсатиб бера олмаётирлар. Романга хос белгиларни кўрсатишга интилган баъзи фикрларга назар ташлаймиз: роман - бу кўпқиррали жанр, ҳолбуки, жуда гўзал содда планли романлар ҳам мавжуд; роман - ўткир сюжетли динамик жанр, ваҳоланки, юксак савияли ёлғиз тавсифга асосланган романлар ҳам бор; роман - муаммоли жанр, ҳолбуки, муаммо кўтармаган ва жуда кўп ажойиб романларга намуналар топилади; роман муҳаббат тарихи, ваҳоланки, Оврўпанинг энг машҳур жуда кўп романлари ишқ унсуридан мутлақо ҳоли; роман - насрий жанр, ҳолбуки, беназир-тенгсиз шеърый романлар ҳам мавжуд»²¹

Олим бу фикрларни 50-60-йилларда ёзган. Жаҳондаги бир қатор романчилик мактаблари, жумладан, рус романчилик мактаби ҳам фаолият кўрсатаётган, улар тўғрисида кўплаб тадқиқотлар аллақачон майдонга келиб бўлган бир шароитда роман жанрининг тавсифига адабиёт назарияси ожиз қолганини айтди.

С.Хусайнга келсак, албатта, ундан мукаммал таърифни талаб этиш, айрим қарашларига қўшимча киритиб, гўё мукаммаллаштирган бўлиб, ўзимизни унга қараганда айни масалада олимроқ кўрсатиш тўғри бўлмаса керак.

²⁰ Ҳотамов Н. Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли лугати. Тошкент: Ўқитувчи, 1983. 278-281-бетлар.

²¹ Бахтин М.М. Литературно-критические статьи. М.: Художественная литература, 1986. С.396-397.

Абдулла Қодирий романида ўқувчига кучли таъсир этадиган ва уни чуқур ҳаяжонга соладиган ўринлар талайгина. С.Хусайн баъзан бунга кўрди, сезди. Шу сабаб «Ўткан кунлар»нинг айрим саҳифалари «адабий-бадий сурагга кишига таъсир қиларлиқ» тарзда берилганини (рисоласининг 25-бет), ёзувчининг моҳирлигини, жумлаларни ҳаяжонли туза олишини (29-бет), романда ўхшатиш, муболага ва қарама-қарши қўйиш каби бадий тасвир воситаларидан фойдаланилганлигини (31-бет) тан олди. Романдаги воқеалар кечадиган замон ва макон ҳамда конфликт масаласини «Қарама-қарши солиштириш» деган махсус бўлимда текширишга интилди: «Ўткан кунлар» романида очиқдан очиқ қарама-қарши қўйишнинг кучли эканини кўрамиз. Бу Абдулла Қодирийнинг адабий усуллариининг асосий қисмини ташкил қилади. Романда иштирок қиладиган қаҳрамонларнинг характерлари ва жойлари бир-бирларига қарши қўйилган. Биз бундай қарама-қарши қўйиш усуллариини романда асос марказий чизиқ эканини кўрамиз» (36-бет).

Абдулла Қодирий сўзга «зиқна» ёзувчилардан. Ҳар бир сўз, ҳар бир жумлани ақл тарозисида тортиб, етти ўлчаб бир кесади. Романдаги муаллиф нуткида ҳам, персонажлар нутқи, хусусан, диалогларда ҳам сўзни иқтисод қилиш қисқа жумлалар, қисқа савол-жавоблар бор. Афтидан бу хусусият С.Хусайнга маъқул келган кўринади. Шу сабаб Отабек билан Ўтаббой қушбеги, Отабек билан Кумуш ва «яна қизикроқ» бўлган Зайнаб билан опаси Хушрўй орасидаги суҳбатлардан кўчирмалар келтиради (53-54-бетлар).

Рисола ана шундай оғмача кайфият услубида ёзилган. Гўзал тасвирларни кўриб, сезиб, тушуниб қолган С.Хусайн бир-икки жумла илиқ сўз айтиб қўяди-ю, бирдан санъат қонуниятларидан чекиниб, вульгарлашади; сиёсий ҳушёрлиги тутиб қолади ва айбнома ёзиб ўтишни унутмайди.

С.Хусайн рисоласидаги романнинг тилига тегишли махсус бобда «романнинг ўзбек адабий тили такомиллида катта хизмати бор», «Абдулла Қодирий ўз романининг тили устида кўп ишлаган», чигатойликка берилиб, ўз асарларида ўринли-ўринсиз араб ва форс сўзларини қўллаган ёзувчилардан фарқли ўлароқ «Абдулла Қодирий «Ўткан кунлар» романини асосан ҳозирги адабий тил билан ёзган», «Абдулла Қодирий учун «Ўткан кунлар»ни содда ўзбек тилига яқин қилиб ёзиш

қулай бўлмаган (осон демоқчи - Б.К.). Бунинг учун авом халк билан кўп улфатчиликда бўлгон. Берган типлари билан кўп суҳбатлашган, натижада тил масаласида соддаликка эришган. Бусиз албатта, уйдагина ўтириб авомга яқин тилда асар яратув мумкин эмас эди», мазмунидаги бир қатор тавсифларни келтиради. Роман лексикасини таснифлашга ҳаракат этади; фикрига мисоллар беради. С.Хусайннинг вульгар социологик талқинлари билан бирга ана шундай тўғри фикрларига ҳам эътибор лозим бўлади.

Мунаққиднинг ижодий метод масаласига доир қарашларини ҳам, романдаги бадий тасвирга тегишли ўринларни ҳам бира тўла инкор этиш ёки тўла тасдиқлаш мушкул. С.Хусайн фикрича, Абдулла Қодирий макон, замон ва образларни ўзаро зид тасвирлагани ҳолда романда «ҳаяжонли тасвир қондасига» ҳам мурожаат қилади. Ўқувчини гоҳ ҳаяжонлантириш ёки бирдан даҳшатга солиш «романтик ёзувчилар учун севилиб қўлланадиган приём». «Романтиklar воқеани, одамларнинг кайфиятини турмушда қандай бўлса, шундай жонлантириб бермайди». Романтик чизгиларга, романтизмга мунаққид муносабати ижобий эмас. Уни айбли, нуқсонли кўради. Абдулла Қодирийнинг Отабек ёки Қумушнинг руҳий ҳолатлари билан боғлиқ тасвирий «нуқсон»ларни ҳам ўша «романтик мактаб» принциплари билан изоҳлайди. Мунаққид гарчи, ёзувчидан реалист бўлиш-ни талаб этса ҳам, романдаги гўзал тасвири манзараларга ҳавас этади. Ўрни-ўрни билан: «Абдулла Қодирийнинг романтикда тасвирий қуввати ҳозирги ўзбек ёзувчиларининг барчасидан кучлидир», дея ёзади. Ёки мисол билан бирликда қуйидаги кўчирмани кузатайлик: «Абдулла Қодирийнинг тасвирий қуввати кучлидир. Ўхшатишлар, муболағалар билан сўзлардан маънолик гул дастаси тизиб бера билади...

Абдулла Қодирий лаззатли тасвири ўз ўрнига қўйиб ўқувчига ёзади. Ўқувчида ҳаяжонли туйғулар қолдиради:

«...Ариқнинг мусаффо тиниқ суви явошгина оқиб келар. Қумуш бувининг қаршисига етганда гўёки унинг таъзими учун секингина бир чарх уриб қўяр. Ўз устида ўлтиргон соҳиранинг сеҳрига мусаҳҳар бўлгон каби тағи бир каттарак доирада айлангач оҳистагина кўприк остига оқиб кетар эди. Ариқ сувининг ниҳоятсиз ҳаракатини узоқ кўздан кечириб

ўтиргач кўл узатиб сувдан олди ва юзини ювди. Унинг юзини ўпиб тушган сув томчилари билан ариқ ҳаракатга келиб чайқалди, гўёки сув ичида бир фитна юз берган эди... Нозик аёқлар толдилар шекилли, садаф каби оқ тишларини бир-икки қайталаб чайди, ариқ бўйи ва унинг сувларини ташлаб кетди» (65-бет).

Бу сержило тасвир С.Хусайнга манзур бўлган, албатта. Қолаверса, айнан ана шу тасвирга - Кумуш бибининг ариқ бўйида ўтирган ҳолатига бошқа олимлар ҳам эътибор берди. Энг гўзал ва энг латиф тасвирлардан бири сифатида талқин қилди.

Романда мунаққид илғаган ва кейинги давр олимлари ҳам тасдиқлаган яна бир муҳим жиҳат бор. Бу табиат тасвири воситасида қаҳрамонлар руҳиятини бериш.

С.Хусайн ёзади: «Абдулла Қодирий табиатни тасвир қилганда албатта қаҳрамонларнинг қандай боровини кўзда тутди. Табиатдаги кўриниш билан қаҳрамонлардаги аҳвол руҳиятни солиштириб боради» (66-бет).

30-йиллардаги тадқиқотларда адибнинг ижодий методи масаласига ҳам диққат қилинди. «Абдулла Қодирий,-дея ёзади С.Хусайн,-асосан романтик бўлиб, қисман реалистдир. Натурализм унсурлари ҳам чакана бордир». Ойбек бу масалада С.Хусайнга яқин фикр айтади, Абдулла Қодирий ижодий методини романтизм ва реализм уйғунлигида кўради. Адабиётшунос Иззат Султонов: «Ўткан кунлар» асари романтик руҳ билан суғорилган реалистик асардир», деган фикрни билдирди²²

Бу ўринда Ойбек ва И.Султон фикрларига мурожаатдан мақсад С.Хусайн қарашларидаги ҳақиқатни кўрсатмоқдир. Албатта, «Ўткан кунлар»нинг 30-йиллардаги дастлабки йирик, салмоқли талқинида камчиликлар бор. Уни давр мафкураси билан, ўша давр адабий танқидчилигидаги тамойиллар билан изоҳлаш лозим. Қолаверса, энг ҳақли изоҳларнинг айримларини улуғ романнависнинг ўзи ёзганлигини яхши биламиз. Айнан тасвир масаласида мунаққид романдан қуйидаги:

²² Султон И. Адабиёт назарияси. Тошкент: Ўқитувчи, 1986. 197-бет.; Ижодий метод масаласига тоғишли 70-йиллардаги баҳс-мунозарага кейинги бўлимда тўхталамиз.

1. «Унинг бу кунги ҳолига қараш юракларни ёрганидек тасвирга ҳам қалам кучи ожиздир»;

2. «Кумушнинг бу дақиқадаги ҳолини қалам билан чизиб кўрсатув албатта мумкин эмас»;

3. « - Бечора ота - бечора она!...

Учинчи кун улар ҳам келиб ётдилар... уларнинг ҳозирги ҳолининг тасвири мумкинми?!» (68-бет), парчаларини келтириб, ёзувчи қаламининг ожиз қолганига ишонмайди. Бу бир «такводорлик», «ҳаяжон уйғотиш приёми» дейди.

Бу хусусида Абдулла Қодирий «Изоҳлар»да шундай ёзади: «Баъзан меним сўзга усталигим тўғрисида ҳазм ва қолиқдан юқориқроқ мадҳларда бўлинган. «Бу ҳолнинг тасвирига қалам ожиздир», каби узрларимни «ёлғон айтади, сўзга жуда уста», деган каби талқин қилинадир. Дуруст, менга қараганда тубан кишилар учун мен жуда ҳам сўзни қотирадиган кўринаман, бироқ «ўзимдан ўтади, ўзим билман», деганларидек, ҳар кимнинг аҳволи ўзига маълумдир. Баъзи руҳий кечинмалар (переживание) борки, киши сезмайди, тушунади. Бироқ, шу ҳолни қоғозга туширмакчи бўлинганда сўз топилимай, ифода қилолмай ҳаракатда қолинади, ноилоҳ ожизни иқдор қилишга, «қаламим ожиздир» дейишга мажбур бўлинади. Менинг «Ўткан кунлар»даги ожизларим ҳам шу жумладандирлар»²³

Албатта, адиб бу ўринда ҳақли. Инсон руҳиятининг бадий талқинида қалам ожиз қолишига очик иқдор бўлган. С.Ҳусайннинг матнда баён қилинган бу руҳий ҳолатларни ҳис қила билмагани танқидга сабаб бўлган.

30-йилларда қишлоқда бой бўлса, катта ер эгаси, феодал-эксплуататор деҳқоннинг ризқини еб кетувчи сифатида, шаҳардаги бойларга савдо сармоядори, майда буржуа вакили тарзида қаралар эди. Жамиятдаги бу ижтимоий-сиёсий табақланишнинг маданий ҳаётга, хусусан, бадий асарлар талқинларига таъсири кучли бўлди. «Ўткан кунлар»даги Отабек ва Юсуфбек ҳожи типлари юқори табақа вакиллари бўлгани учун танқид қилинди. Ёзувчи уларни ижобий, серфазилат хислатлар билан тасвирлагани сабабли

²³ Қ о д и р и й А. Кичик асарлар. Тошкент: Бадий адабиёт нашриёти, 1969. 197-бет.

«дунёқараши чекланган»ликда, ўзининг «майда буржуа» қарашларини тарғиб этишликда айбланди. Баъзан қуйидагига ўхшаш фикрлар билдирилди: «Отабек Шамайга бориб келгандан кейин бутун фикри-ёди русларнинг ҳукумат қуришидан режа очиб ўшандай қурилишнинг ўз Туркистонига келишини истайди. Аммо Абдулла Қодирий уни бошқача таҳлил қилиб, рус қурилишига ўхшаган миллий мустақил давлат тарафдори қилиб кўрсатадир...

...Юсуфбек ҳожи ва Отабекни русларнинг келишига жондили билан қарши турган шахслар деб таҳлил қилиш тўғри эмас» (С.Хусайннинг ўша асари).

С.Хусайн бу қаҳрамонларни нега бундай талқин қилмоқда? Мунаққид Отабекни кимлар қаторига қўймоқчи? Бизнингча, М.Солиҳовнинг қуйидаги фикрлари масалага ойдинлик киритади: «Романнинг идеалний шахсияти-қаҳрамони бўлгон Отабек типи Николай подшолик аскарининг келувига йўл кўрсатган ва уни вакил бўлиб тилаган машҳур қароқчи миллионер Саид Азимбой каби бир тип эмасми? Бош қаҳрамонни (Отабекни демокчи Б.К.) таҳсин ва офарин билан қабул қилган бойлар Мирзаҳаким Парвоначи каби Қўқон хонлигига қарши Николай идорасини истаб фикр тўплаган катта бойларнинг типи эмасми?

Бу типларни идеалний қаҳрамон ва ижобий шахсиятлар қилиб тасвирловчи роман, 1925 йилда нима истайдир? Бунини изоҳлаб ўтирувга ҳожат бўлмаса керак. «Ўткан кунлар» каби тарихга оид романларда миллатчилик ташвиқоти очикдан-очик акс этмайдир, аммо унинг қурилиши ва кайфияти айланмароқ йўл билан ёлғиз миллатчилик мафкурасигагина мол бўла олишини кўрсатиб турадир»²⁴

Отабек образини шу тарзда тушуниш, тушунтириш ва «Ўткан кунлар»га миллатчилик айбини тақаш, албатта, 30-йиллар адабий-илмий муҳитидаги талқинларга хос ҳолатдир. Бадий ҳақиқатнинг ҳаёт ҳақиқатига тўла мос келмаслигини кўрсатиб чиқиш, бадий асардан фақат ижтимоий маъно излаш, адибнинг «синфий асосини белгилаш»га (Абдулла Қодирий таъбири) уриниш, вульгарлашув адабиётшунослик тарихидаги «энг кир, энг қора» саҳифалардир. Ҳолбуки, «Ўткан кунлар» ро-

²⁴ Солиҳов М. Ўзбек адабиётида миллатчилик кўринишлари. Тошкент. 1932. 84-бет.

манида бошқачароқ талкинларга «мол бўла оладиган» фази-латлар анчагина. Романдаги шахсий-оилавий муносабатлар, иш-кий кечинмалар адабиётшунос учун муҳим манба. Дарвоке, юзаки ҳисоб-китобга, санюк-статистикага берилиб ҳам оддий бир ҳақиқатни кузатиш мумкин. Роман уч бўлим, қирқ етти бобдан иборат. Шундан асосий боблар қаҳрамонлар дунёси, оилавий маиший ҳаёти ва айниқса, ишкий кечинмаларига оид бўлиб, бор-йўғи тўққиз боб («Тошкент устида қонли булутлар», «Тошкент камалда», «Азизбек», «Истиқлол дарди», «Исён», «Мусулмон-кул», 3 бўлимдан: «Мусулмонкул истибодига хотима», «Қирғин», «Ҳожи этак силккан») тарихий воқеалар тасвирига бағишланган²⁵

«Ўткан кунлар»ни ўқиган ўқувчи ҳақиқатан ҳам гўзал қаҳрамонлар билан ёнма-ён юради, уларнинг ғам-ташвишларига шерик бўлади, бошига кулфат тушса хафаланади, шодлигида қувонади, айниқса, китобнинг охириги эпизодларидаги фожеали манзараларни ўқиб йиғлайди, айрилиқдан кўнгли ўксийди, тақдирнинг беаёв ўйинлари қошида лол қолади. Ўқувчи қалбини тарихий воқеалар моҳиятидаги «майда буржуазия» ниятлари, ҳокимиятни ким бошқаришининг «кўрсатилиши» эмас, балки кўпроқ ишқ дostonининг дилўрттар оҳанглари қамраб олади. Зеро, «Ўткан кунлар» таржимасини ўқиган бошқа миллатга мансуб китобхонлар ҳам ўша ишкий оҳангларга мафтун бўлгани ҳақиқатдир²⁶

Маълумки, С.Ҳусайн мақоласига Абдулла Қодирий «Баъзи изоҳлар» ёзган. Аммо С.Ҳусайн ва Абдулла Қодирий мунозара-муносабати шу билан якун топган эмас. Аксинча, «изоҳлар»ни ўқиган С.Ҳусайн Абдулла Қодирийга қарши ўзининг «жиддий синфий нуктаи назарини», «марксистча танқидини», адибни «тўғри йўлга» солишга бўлган ҳаракатларини қаттиқ ҳимоя қилиб чиқди. Илмий-адабий жамоатчилик негадир бу жавобга кўп ҳам эътибор берган эмас. С.Ҳусайн позицияси эса айнан ана шу жавобда янада ойдинлашади.

²⁵ Бу ҳақда батафсил қаранг: Маҳмудов М. Талант ва ижод фалсафаси. Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1976. 105-107-бетлар.

²⁶ Қаранг: Абдулла Қодирий. Замондошлар хотирасида. Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986. 114-115-бетлар.

Агар Абдулла Қодирий мунаққиднинг мақоласидаги айрим ўринларга изоҳ ёзиб, ўша масалаларни тўққиз қисмдан иборат кўринишда баён этган бўлса, С.Хусайн ҳам айнан шу шаклда ҳар бир рақамланган фикрга диққат қилди ва асосан Абдулла Қодирийнинг ноҳақлигини исботлашга интилдди. Фақат бир ўриндагина изоҳлардаги эътирозни, яъни ўзини янги тип ва фикр ифодасидаги тажрибасизлиги ҳамда нуноқлигини тан олди.

Бир қарашдан воз кечиб, бошқаси билан қуролланиш, албатта, ҳеч ҳам осон кечадиган жараён эмас. «Ҳатто, мутлақо шахсий бўлганида ҳам, янги ғоялар бизни ўзига бир зумда ром эта билмайди. Энг аввало, уларга кўникмоқ лозим» (Л.Шестов фикри). Дунёқараш - энг мураккаб фалсафий тушунча. Айниқса, 20-30-йиллар муҳитида яшаган таниқли инқилобчилар дунёқарашини бир-икки сўз билан англатиш мушкул. Зотан, С.Хусайнлардан бошланган Абдулла Қодирийнинг дунёга қараши ҳали шу кунга қадар баҳс этилади.

Нима бўлганда ҳам, С.Хусайн тўғри таъкидлаганидек, Абдулла Қодирий дунёқарашига марксизм-ленинизм асослари келиб ўрнашмаган эди. Бундай «нуқсон»ли дунёқараш билан, албатта, синфлар орасидаги курашлар бадий асарда тасвир этилмаслиги мумкин. Марксизм-ленинизм таълимотидан ўсиб чиққан дунёқарашсиз яшаш 30-йиллардаги илғор зиёлилар учун катта айб ҳисобланар эди. Ҳайриятки, Абдулла Қодирий ана шу жиҳатдан «нуқсон»ли эди, акс ҳолда ўзбек халқи адабиётимиз хазинасидан муносиб жой олган гўзал романларни ўқиб завқланиш бахтидан бебаҳра қолар эди. 30-йилларда С.Хусайнлар «йигитлар орасида отабекчиликка, қизлар орасида кумушчиликка» қарши уриш очмокни тарғиб этди: «Ҳеч шубҳасиз биз «Ўткан кунлар»нинг берадиган таъсири билан курашмоғимиз керак», деди мунаққид ва кўзлаган натижаларига вақтинча эришдилар ҳам²⁷

²⁷ Қўшимча: С.Хусайннинг бу узундан узоқ танқидини ўз даврининг танқидчилари қўлиб ҳам қувватлади, жиндай танқидий муносабат ҳам билдирди: «Сотти Хусайннинг бу тўғрида («Ўткан кунлар» романи ҳақида - Б.К.) узун танқиди бор. Бу танқид айрим камчиликларни ўз ичига олган ва тугал қабул қилинарли бўлмаса-да, ҳар ҳолда романининг моҳиятини кўрсатарлик хусусиятга эгадир» (М. Солиқов. Ўзбек адабиётида миллатчилик кўринишлари. Тошкент, 1933. 83-бет).

30-йилларда баъзи танқидчилар бадий асарларда «синфий кураш» нақадар намоён бўлганлигини жиддий текшириб, «жадид»ларнинг режаларини, «акселинкйлобчи»ларнинг, «миллатчи»лар ва «майда буржуазия вакиллари»нинг фаолиятини қоралаб чиқдилар. Санъатнинг эстетик моҳияти ва бадийат қонуниятларидан анча узоқ бўлган қолиплар, жамиятнинг социал ҳолатини анализ қиладиган асослар билан бадий асарларга бирёқлама вульгар социологик муносабатда бўлдилар. Гарчи, жузъий ҳақ гаплар, қисман тўғри мулоҳазалар айтилган бўлса-да, бадий асарга ёндашувдаги сиёсий босим қуввати ўша майда жиҳатларни босиб кетар эди. Ўша даврдаги мақолалар, рисоаларнинг мукаддимаси ёки хулосасида замон сиёсатининг илмий текширув учун тайёрлаб қўйган мезони, асарни тушуниш ва тушунтиришга оид йўлланмаси тез-тез тилга олиниб турди. Ижод аҳлини хушёрликка чорлади, уларга йўл кўрсатди: танқидчилар шунга мувофиқ хулосалар бердилар. С.Хусайн рисоласининг «Натижа»сида ёзади: «Умуман буржуа алиблари ва тарихчилари, тарихий фактларни ўз мафкураларига мос қилиб олиб нотўғри таҳлил қиладилар. Аммо, уларнинг яратган асарлари ҳар ҳолда қисман даврдан маълумот берадилар. Масалан: Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» романи бизга октябрь кунлари ва унинг маҳкамланиши вақтидаги майда буржуазиянинг руҳини, фикрини очиқ тушунтиради» (121-122-бетлар).

Шунингдек, М.Солиҳовнинг «Ўзбек адабиётида миллатчилик кўринишлари» (1933) ёки А.Саъдийнинг «Ўзбек буржуа адабиёти» (1934) деган китоблари майдонга келди. Уларнинг номланишидаги айрим сўзларнинг ўзиёқ («миллатчилик» ва «буржуа» сўзлари) китоб моҳиятидан хабар беради. А.Саъдий китоб «Қирин»ида қуйидагиларни ёзади: «Бадий адабиёт ўз-ўзидан бўлмайдди. У осмондан тушмайдди. Уни кишилар, яъни ёзувчилар, шоирлар яратади. Синфдан ёки ижтимоий гуруҳлардан ташқари бўлган ёзувчи йўқ. Ёзувчилар маълум синфдан чиққан ёки у синфдан чикмаса-да, кейин у синфнинг тарбиясини олиб, шу синф томонига кўчиб, шунинг манфаатига хизмат қила бошлаган бўлади... Ҳар бир даврнинг ёзувчилари шу даврда синфлар томонидан уларнинг олдларига қўйилгон синфий

вазифаларни бажара борадилар, шуларни бажариш учун курашадилар. Уларнинг бу курашларида уларга раҳбарлик этувчи, уларга таянч бўлиб йўл кўрсатиб, куч ва ёрдам бериб боровчи қувват яна ўша синф ва ўша синфнинг партияси бўлади. Шу равишда адабиёт синфларнинг синфий кураш қуролларидан бири деяр экансиз, шу замон, шу адабиётни яратувчиларнинг ўзларининг, яъни ёзувчиларнинг ҳам синфлар ва синфларнинг сиёсатлари учун курашувчи бўлганликларини тушунишимиз лозим»²⁸ Шу кўчирманинг ўзида «синф» ва «синфий» сўзи ўндан ортиқ ўринда маъноли-маъносиз бир ҳолда қўлланган. Бундай сийқа ва бачкана муносабатлар 30-йиллар адабий-илмий муҳиtida кўп учрайди.

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, жадидча руҳият ва кайфият билан адабиёт даргоҳига кириб келган, бошқачароқ айтганда, дунёқарашида жадидона ғоялар устуворлик қилган Фитрат, Чўлпон ва Абдулла Қодирийлар авлоди билан уларнинг яқин издошлари, «шогирд»лари, улардан кейинги адабий авлод орасида эстетик идеал жиҳатидан муайян тафовут бор. Баъзи масалаларда «устоз» ва «шогирд»лар, «оталар» ва «болалар» ғоявий жиҳатдан ўзаро оппозицион ҳолатда эди. Миллатлар орасидаги фарқлар алалокибат барҳам топиши борасидаги тушунчаларга урғу кучая бошлаган бир шароитда Чўлпон барибир «миллатчи» эди. Гоҳ очиқ-ойдин, гоҳ санъаткорона йўсинда ўз қарашларини асарларининг мазмун-моҳиятига жойлар эди. Ва Чўлпоннинг чинакам санъатга дахлдор бадий-эстетик дунёсини ҳам ўша типдаги асарлари ташкил этиши аниқ. Фитрат «трактор овозидан завқ топа билмади ва шунинг учун ҳам «трактор тўғрисида шеър ёза оладиган шоирлар қавми»га (Н.Каримов таъбири) кирмади. Демокчимизки, ўзаро фарқли бўлган, мураккаб дунёқарашли Фитратнинг олами ўзидан кейинги келган адабий авлод тушунчаларидан тафовутли эди. Бошқачароқ айтганда, эстетик идеалнинг икки хиллиги қалби ширин орзумидлар уммонига фарқ бўлган ғайрат ва шижоатли ёшлардан айримларининг қўлига ўз устозлари тўғрисида танқид ёзиш учун қалам тутқазди.

²⁸ Саъдий А. Ўзбек буржуа адабиёти. Тошкент: 1934. 15-17-бетлар.

С.Хусайннинг «Ўткан кунлар» рисоласи характеридаги, ундан бир оз илмийлиги ва композицион бутунлиги билан фаркланадиган, бироқ моҳияти нисбатан яқин китоблар 30-йилларда битта эмас эди. Ҳамид Олимжон Фитрат, Ойбек Абдулла Қодирий тўғрисида асарлар ёзди. Бу муаллифларнинг фикрлаш савияси, бадииятни ҳис этиши, бадиий асарни тушуниш ва тушунтириш даражалари турлича. Айнан ижодий жараён азоб-уқубатларини ўз бошларидан кечириб кўрган Ҳ.Олимжон ва Ойбеклар С.Хусайнга нисбатан устун эди, албатта. Қолаверса, улар илмий тадқиқот институтининг илмий ходимлари ҳам эди.

Шу ўринда бир фикр ҳаёлга келади. Мудҳиш 30-йилларнинг консираган муҳотида Ҳ.Олимжон ва Ойбеклар «буржуа миллатчи»ларини фош этувчи асарлари билан ўзларига ҳимоя қалқони ясаган эдими? Аммо 1937 йилдан эътиборан Ойбекнинг ишдан ҳайдалиб, бир-икки йил ишсиз қолгани яна маълум.²⁹ Аслида Ойбекка муносабат 20-йилларнинг охири 30-йилларнинг бошига келиб ёмонлашган эди.

Ойбекнинг 30-йиллардаги айнан, «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли» асарини ёзиш арафасидаги аҳволи, адабий танқидчиликнинг унга муносабати яхши эмас эди.

Ойбек икки ўт орасида туриб, Абдулла Қодирий тўғрисида ёзди, имкони борича холис фикрлар билдирди ва кўп ўринларда дилидаги ҳақ гаплари, ўзи тушунган ҳақиқатлар юзига сиёсий парда тутишга мажбур бўлди.

«Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли» рисоласининг илмий йўсиндаги системали қурилиши Ойбекнинг илмий қобилятини, ўша давр адабий танқиди савиясини намоён этади. Зотан, миллатнинг ойдин фикрли зиёлилари тухматлар бўрони остида жар ёқасига келтириб қўйилган бир шароитда Чўлпон, Фитрат ва Абдулла Қодирийлар тўғрисидаги

²⁹ Ойбекнинг бошига тушган бу машаққатлар тўғрисида қаранг: Саидносирова Зарифа. Ойбегим менинг. Тошкент: Шарқ, 1994. «Бойқуш келган йил» бўлими, 161-169-бетлар; Олтой. Ёш ленинчи. 1931 йил. 27 июнь; Ҳошимов О. Ўзбек пролетар адабиёти учун курашмак керак. Аванга. 1930 йил № 8; 15 йил ичида ўзбек совет адабиёти. Тошкент: Нафис адабиёт давлат нашриёти, 1934. 51-бет. Қўшимча: М.Соляҳовнинг «Ўзбек адабиётида миллатчилик кўринишлари» китобининг «Йўловчи ёзувчиларнинг кўпайишлари» бўлимида (77-бет) Ойбек «йўловчи»лар сафига киритилади, «миллатчилик оқимига тутилган» ёшлардан бири сифатида зикр этилади.

мақолалар матнини айбнома оҳангидаги «типик жадид», «майда буржуазия вакили», «миллатчи» эканлиги ва «синфийлик» етишмаслиги хусусидаги жумлаларсиз тасаввур этиш қийин, албатта.

Шунинг учун Ойбек ҳам қарашларини гоҳи-гоҳида ўша тушунчалар билан алоқадорликда ифодалади.

«Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли»да Ойбек адиб ижодининг илк даврини, юмористик, сатирик қирраларини ҳамда йирик прозасини даврий (хронологик) тартибда кетма-кет текширди, талқин этди.

Ижодий фаолияти асримизнинг аввали 10-йиллари билан боғлиқ ёзувчи-шоирлар борки, уларнинг бирортасини жадидчилик ҳаракати ғояларига боғламасдан тўғри тушунтириб бўлмайди. Жадидлар ижодий фаолиятида, шеърӣ, насрий асарларида миллат учун ғам чекиш, миллатни илм-маърифатга даъват, хурофот ва бидъатдан узоқлашувга чорлаш мотивлари асосий ўринни эгаллайди. Чўлпоннинг «Дўхтир Муҳаммадиёр», «Қурбони жаҳолат», Ҳ.Ҳ.Ниёзийнинг «Янги саодат», «Учрашув», Фитратнинг «Ҳинд сайёҳи», «Мунозара» ва мавзуимиз эгаси Абдулла Қодирийнинг «Жувонбоз» ҳамда «Бахтсиз куёв» каби асарларида жадидона кайфият ҳукмронлик этади. Албатта, бу тип асарларнинг майдонга келишида четдан Қрим, Озарбайжон ва татар жадидларининг, ўзимиздан эса «Падарқуш»нинг (М.Бехбудий асари) таъсири кучли бўлди. Абдулла Қодирийнинг ўзи бу хусусида шундай ёзади: «1913 йилда чиққан «Падарқуш» пьесаси таъсирида, «Бахтсиз куёв» деган театр китобини ёзиб юборганимни ўзим ҳам пайқамай қолдим (1915 йилда). Яна шу йилда татарларда чиқиб турғон ҳикоя ва романларга тақлидан «Жувонбоз» отлик ҳикоячани ёзиб, ношир топилмоғонидан, ўзим нашр қилиб юбордим»³⁰

Шу маънода Ойбек: «Илк асарларида Абдулла Қодирий типик жадид эди. Ижодининг биринчи давлари ҳам буржуа жадид адабиёти ва ҳаракати билан узвий боғлиқдир. Асарларининг идеяси жадидизм идеологияси билан суғорилгандир. Асарларининг мавзулари, идеяларигина эмас,

³⁰ Қ о д и р и й А. Кичик асарлар. Тошкент: Бадий адабиёт нашриёти, 1969. 206-бет.

балки уларнинг формал тузилишлари, бадий ҳусусиятлари, даражалари ҳам жадид адабиётининг типик намуналарини ташкил этади», деганда ҳақи эди³¹

Ойбек Абдулла Қодирийнинг дастлабки шеърлари моҳиятини ҳам, «Жувонбоз» ва «Бахтсиз кув» номли асарларининг гоҳисини ҳам бевосита жадидчиликка боғлаб тушунтиради.

«Жувонбоз» - бадий жиҳатдан юксак эмас, аммо унда Туркистон бойлари ва болалари ҳаётининг нақадар тубанлашиб кетганлиги намоёниши бор. «Туркистоннинг ўз чирик одатлари - наша, кўкнори, баччабозлик, жаҳолат ва бошқалар етмагандай, мустамлакачи рус буржуазияси маданият номи билан мустамлака халқига қиморхона, алкагол, фоҳишахоналар келтирилди»³² Инсонни маънавий таназзулга олиб борадиган бундай ҳолатлар бадий адабиётда ўз ифодасини топмаслиги мумкин эмас эди. Эслайлик, Бехбудийнинг «Падарқуш» пьесасида айнан пивахоналар билан боғлиқ сахна бор. Ёки Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз» романида Акбарали мингбоши ва Мирёқуб эпака тез-тез бориб турадиган, мустамлакачи руслар томонидан очиб қўйилган фоҳишахонани тасвирлайдиган эпизодлар мавжуд.

Абдулла Қодирий эса, ҳақиқатан ҳам, «Жувонбоз» асарида ярамас, касал одатга қарши чиқади. Туркистон ўлкасида тарқалган бу ифлосликдан Абдулла Қодирий жуда қаттиқ нафратланган. Айнан «Жувонбоз» асари ёзилаётган бир даврда «Туркистон вилоятининг газети»да (1914 йил 24 июнь, №50) «Ҳаё» имзоси билан «Жулқунбой билан мубоҳаса» деган мақола босилади. Афтидан, «Ҳаё» Жулқунбойни тараққийпарвар жадидларга, замонавий газета-журналларга тарғиб-ташвиқ этиб юрган кўринади. Аммо, Жулқунбой тараққийпарварлардан бирининг ёнида «бесақол боласи

³¹ Ҳозирда «Миллий уйғониш даври адабиёти» термини билан номланаётган давр адабиётшунослигимиз тарихида «ўзбек буржуа адабиёти», «жадид адабиёти», «буржуа жадид адабиёти», «жадидларнинг гўзал адабиёти» каби атамалар билан номланган. Абдулла Қодирийнинг «Жувонбоз» ва «Бахтсиз кув» асарини «Ўзбек буржуа адабиёти» (1934) деган китобига киритган А.Саъдий ҳар икки асарнинг «мафкуравий установа, тематикаси ва плани»да «Падарқуш»нинг ҳамда озарбайжон «буржуа жадид адабиётининг» таъсири борлигини айтади.

³² Ойбек. Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли. Тошкент: ЎзССР Фанлар комитетининг нашриёти. 1936. 4-бет. (Кейинги кўчирмаларда саҳифа рақам кўрсатилади).

бирлан маст» бўлиб юрганини кўриб қолади. Тараққийпарварлардан кўнгли совийди. Мақола муаллифи Жулкунбойга танбеҳ маъносида бир-икки ифлосга қараб, бутун тараққийпарварлар устидан ҳукм чиқариш ярамайди, деган каби сўзларни айтади. Ўзини «мен тараққийпарварман» дея таништирган, аммо ўзини фахш ишларга урган кўзбўямачи мунофиқлар ўша замонларда ҳам бўлган. Мирмуҳсин Шермуҳаммад ибораси билан айтганда: «Мен динчи» деб ўзига ёлғон исм берган бир хоиндан миллатга қандай зарар тегса, шунингдек, «мен тараққийчи» деб, ўрус маржаси ортидан тун-кун фоҳишахонага югуриб юрган қисқа қийимли миллий хулиганлардан-да шу даражада зарар тегди!»³³

Абдулла Қодирийнинг мақсади «Жувонбоз»ни ёзиш орқали ўша ифлос одатларнинг, «миллий хулиган» ва «шарлотан»ларнинг миллат бошига келтираётган зарарини уқтириш эди. Зеро, ҳикоя хулосасидан ҳам ёзувчининг покиза ниятини англаш қийин эмас.

Ойбек ва ундан кейинги тадқиқотчилар ҳам «Жувонбоз»даги воқеа-ҳодисалар нисбатан юзаки, бадийликдан, фикрни образлари бериш ва муайян портрет яратишдан нисбатан узоқлигини таъкидлаганлар. Адиб ижодининг ўша дастлабки намунасида, ҳар ҳолда, унинг истеъдодидан нишона бор. Ойбек ҳикоя тилини «дуои салом» тили, «халқ тилидан узоқ», бўёқсиз, жонсиз, «қурук» бир тил, дея танқид қилади. Бу ҳолат янги ўзбек адабий тилининг шаклланиш жараёни, тарихий шарт-шароит билан изоҳланади, албатта.

Ойбек адибнинг ижодий йўлини текширар экан, ундаги асосий тенденцияларни, нафосатни аниқ сезади; гоҳи 30-йиллар адабий танқидчилиги талаби ва мезонлари доирасига фикрини қамашга мажбур бўлса, гоҳи ўз ички интуитив идроки оқимида, бадий сезим қувватининг инерцияси билан ҳақиқатни ҳам айтиб ўтади.

«Жувонбоз» ва «Бахтсиз куёв»лар машқи туфайли ёзувчининг қалами чархланиб, «Улоқда» ҳикоясида жиддий реалистик ўзгариш юз берди. Ойбек бу юксалиш тўғрисида ҳолис туриб қуйидагиларни ёзди: «Абдулла Қодирий турмушни бадий кўрсатишда тез ўсади. Насрчиликда унинг

³³ Мирмуҳсин. Динчилар, тараққийчилар. Шўро. 1917. №20.

усталиги мукаммаллашади. 1916 йилларда ёзилган «Улоқда» номли ҳикояси «Жувонбоз» ва бошқа асарларига нисбатан тенглашгирмаслик даражада юқори бир асар. Ёзувчи ҳикоя техникаси, приёмларини эгаллаган. Воқеаларни очиш, буларнинг инкишофи ва ешилиши Оврўпа новелла форма равишидадир. Бу асарда жонли бўёкли образлар учрайди. Кишиларнинг портрети аниқ, қабартиб берилади... «Улоқда» ҳикоясида ташвиқотчининг, воизнинг ўрнини санъаткор олади).

Дарҳақиқат, Абдулла Қодирийнинг жадидона руҳдаги «Тўй», «Аҳволимиз», «Миллатимга бир қарор!», «Фикр айлагил» деган шеърлари, «Жувонбоз» ва «Бахтсиз куёв» асарларидан кейин ёзилган «Улоқда» ҳикояси адибнинг воқеликни санъаткорона тасвирлаш реалистик тамойили томон юз буриши бўлди. «Европа адабиёти газети билан ўлчаганда ҳам тўлақонли асарлар»дан (А.Қаҳҳор таъбири) бири бўлмиш «Ўткан кунлар» романининг талқини «биографияси»да Ойбекнинг қарашлари ўзига хослик касб этади. Ойбекнинг бу романларга муносабати, расмий синфийлик ва социологияга берилиши жиҳатидан М.Шевердин, С.Ҳусайнларга бир оз яқин туради. Аммо ёзувчи эстетик дунёсини тушуниши, роман моҳиятига кириб бориши билан ўша икки мунаққиддан анча юксак даражага кўтарилиб, узоқлашиб кетади. Ойбек рисоласида Абдулла Қодирийнинг бошқа асарларига нисбатан «Ўткан кунлар»га энг катта ўрин беради (52 бетлик рисоланинг деярлик ярми шу романга бағишланган). Ойбек рисолада Абдулла Қодирийнинг бошқа асарларини текширар экан, алоҳида ички тағсарлавҳалар қўймайди. Аммо «Ўткан кунлар»ни «Тарихий роман масаласи», «Халқ массаси ҳаёти», «Тавсифий моментлар», «Сюжет», «Тил» каби махсус илмий мавзуларга бўлиб таҳлил этади. Қўйилган масалалар бўйича Ойбекнинг илмий талқинларидан юз фоиз қониқарли жавоб олиш мушкул. Қолаверса, янги йирик эпик жанрнинг пайдо бўлиши ўзбек адабиётшунослиги ва адабий танқидчилиги олдига янги илмий проблемаларни кўндаланг қўйди.

Тарихий роман нима? У қандай бўлиши керак? Унинг тасвир тамойиллари қанақа? Тарихий роман қандай классификация қилинади? ва ҳ. к.³⁴

«Ўзбек адабиётининг биринчи романи «Ўткан кунлар» тарихий романдир», дея ёзган Ойбек тарихий ҳақиқатнинг бадий тасвирини синфларга боғлаб, масалани марксчасига ҳал этади: «Тарих синфларнинг курашидан иборат. Синфлар мавжуд бўлган жамиятда, синфий кучларнинг муносабатлари қандай бўлмасин, ижтимоий ҳаётнинг асосини синфий кураш ташкил этади. Тарихий даврнинг тўғри картинасини чизиш, ҳаёт ҳақиқатини очиш учун ёзувчи тарихий давр проблемаларига синфларнинг кураш нуқтаи назаридан қараши лозим... Санъаткор тарихий протсесга ўз синфий нуқтан назаридан қарайди... Санъаткор турмушни ўз синфий кўзгуси орқали ўтказди...» (9-бет).

Бу фикр-мулоҳазалар ёнига, агар тарихий роман буржуа ёзувчилари тарафидан ёзиладиган бўлса, барибир улар «тарихий воқеаларни ўз синфий манфаати, ўз синфий идеясига хизмат» қилдиради, мазмунидаги гаплар ҳам ёзилган. Ойбек буни «Абдулла Қодирий буржуазия тарихий романларининг изидан кетади», деган жумлани ёзиш учун битади, чамаси. Негаки, салгина кейинроқ: «Абдулла Қодирий «Ўткан кунлар»да ижтимоий муносабатларни, ўз манфаати учун курашган синфларнинг ҳаракатини кўрсатишга тиришмайди. Хонлик даври тарихи синфсиз, синфий курашсиз бир давр бўлиб чиқади», (11-бет) деган гапларни ёзади.

Тақдири азал муҳри суратланган «Ўткан кунлар» романи схематик талқиндан, синфийлик қолипларидан анча юксак туриши аниқ. Абдулла Қодирий «мамлакатининг фуқаролари» ҳам ўзининг «синфий мен»лигини эмас, даставвал инсонийлик фазилатларини намоён этадиган қаҳрамонлардир.

Ойбек тушунтиришича, Абдулла Қодирий «Ўткан кунлар»даги қаҳрамонларини «буржуазия позициясида турган» ҳолда тасвирлайди; уларнинг руҳиятига «ўз синфий

³⁴ 30-йилларда майдонга келган бу ўта мураккаб ва баҳсли масалага доир ўзбек адабиётшунослигида асарлар ёзилди: С. Мирвалиев «Ўзбек романи» (1969) китоби, «Жанрнинг камолоти» (тарихий жанр) бўлими (203-260-бетлар), А. Каттабеков «Тарих сабоқлари» (1986) китоби, «Тарихий роман хусусида баҳслар» бўлими (145-157-бетлар).

идеялари»ни (яъни буржуазия идеяларини) сингдиради. Отабек, Кумуш, Юсуфбек ҳожи, уста Олим - бу каби образлар «ўз синфларига хос асосий типик чизгиларни ифода қилмайди». «Отабек, Юсуфбек ҳожилар ва бошқа савдо капитал намояндалари «Ўткан кунлар»да синфнинг ҳақиқий сиймосини ифода этажак бир равишда эмас, балки бўяб берилади. Ёзувчи тўғридан-тўғри уларни идеаллаштиради» (15-бет). Мунаққид ўз синфий нуқтаи назарини ифодалаш жараёнида «идеаллаштириш» деган атамани қўллайди.

Хусусан, Отабек ва Кумуш идеаллаштирилган ҳисоблайди. «Эксплататор синфларнинг намояндалари қайси тонда сахнага чиқмасинлар, ёзувчи унинг синфий сиймосини кўрсатиши, маълум сифатларни кирралаи, қабарикли ифода этувчи тип каби тасвирлаши лозим. Абдулла Қодирийнинг синфий онги ва позицияси буни бажаришга йўл қўймайди. Отабекни идеаллаштиради» (17-бет). Кумуш образи тўғрисида эса Ойбек қуйидагича ёзади: «Ёзувчи Кумушни «Осмон гўзали» каби тасвирлайди. Унинг қалби, севгиси ҳам ортиқ даражада идеаллаштирилади. Ёзувчи Кумушнинг гўзаллигини кўрсатиш учун бўёқларни аямайди. Ўзбек савдогари Қутидорнинг эрка-арзанда қизини бу бўёқлар романтик булутларга ўрайди. Синфий характерни очиб масаласи яна четда қолади, ёзувчининг принциплари реалликни қоплай бошлайди» (18-бет).

Ойбекнинг «Ўткан кунлар» романидаги тасвир принципларига, қаҳрамонларига ва ёзувчисининг «синфий позицияси»га муносабати беихтиёр С.Хусайннинг вульгар социологик қарашларини эсга келтиради. Зеро, Абдулла Қодирийнинг тарихий воқелик тасвирида хроникага берилиши нуқсон эканлиги юзасидан айtilган фикрлар ҳам, «Ёзувчи тарихий фактларнинг бадий хроникасини беради» (11-бет), «Масса иштирок этган катта муҳим сиёсий воқеаларда ҳам ёзувчи асосан хроника тавсифидан четга чиқмайди» (12-бет) тарзидаги Ойбекнинг мулоҳазалари ҳам С.Хусайннинг айна масаладаги қарашларига яқин туради. Айнан шу масалада академик Матёқуб Қўшжоновнинг фикрига қарайлик: «Хроника масаласига келганда айтиш керакки, бу ўринда ҳам Ойбек фикри асосли эмас. Умуман, «Ўткан кунлар»да тарих хроникаси биринчи ўринда туради, деган фикр асл моҳияти

билан ҳақиқатга тўғри келмайди. «Ўткан кунлар»да тарих хроникаси умум фондир. Ёзувчи диққат марказидаги асосий масала қаҳрамонлар қисматиدير»³⁵

Ойбекнинг ушбу рисоласига муносабат билдирган олимларнинг аксарияти уни «суяш»га интиладилар.

Аслида Ойбек бундай ғамхўрликка, ғайриилмий ҳамдардликка мухтож эмас. Ойбек юксак истеъдод соҳибларига хос мардлик бор. Аммо 1936 йилдаги унинг фикрларига, Абдулла Қодирий ижодига муносабатига тарихий нуқтаи назаридан, замон талабини инобатга олиб, фикрий пиллапояннинг бир босқичи тарзида қараш ўринлидир. Ойбекнинг Абдулла Қодирий тўғрисидаги чинакам фикрини 60-йиллардаги А.Наумов билан бўлган суҳбатида ва айна асарнинг таҳририда кўраимиз.

Рухият моддиятга емиш бўлаётган 30-йиллар муҳотида туриб ойбекчасига ёзилган «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли» рисоласи, хусусан, унинг «Ўткан кунлар»дек дилбар романга тегишли ўринлари фақатгина синфийлик доирасидаги бирёқлама талқинлар ёки мафкуравий енгил-елпи танқидлардангина иборат эмас. Зотан романга, гўзаллик оламига бундай муносабат Ойбек феномени, Ойбекнинг истеъдоди ва илмий салоҳиятига муносиб эмас.

Шунга кўра бадиий назокатни ҳис эта олган ва давр талабига мувофиқ тадқиқот ёзиш мажбурияти ҳаёлини эгаллаган Ойбек рисоласидаги ўша сезим беихтиёр ифода этиб ўтилган ўринларига ҳам ҳақгўйлик, инсоф, адолат ва илмий ҳолислик юзасидан бир назар ташламоқ жоиздир.

Ойбекнинг: «Абдулла Қодирий ўзининг кўп йиллик адабий ижодида бир кўп типлар, инсон образларини яратган ёзувчидир. Унинг баъзи типлари унутилмас, жонли, мукамал ишланган образлардир», (14-бет) деган фикри чуқур илмий асосга эга.

«Ўткан кунлар»ни кузатаётган Ойбекнинг ўткир нигоҳи қовоқ девонага келиб тўхтайдди. Абдулла Қодирий тарихий шахсларни ўша давр одамларининг тасаввури орқали. характерлашга тиришади; «Қовоқ девона белидаги қовоқ-

³⁵ Қ ў ш ж о н о в М. Қодирий – эрксизлик қурбони. Тошкент: Фан, 1992. 14-бет.

лардан битта эгри маймоғини кўрсатиб: «Мана Мусулмон чўлок, дейди, унинг ёнидаги кичкина томоша қовоқни тутиб, «бунов, Худой бачча (Худоёр бачча)», дейди, сув қовоғини эркалаб «Норкалла» (Нормухаммад қушбеги), дейди».

Саҳифалар бағишланган тавсифларга қараганда мана шу кичик парча, мана шу эгри характеристика кўпроқ нарсанглатади. У давр «улуғлари»нинг образлари яна ҳам тўлароқ ифодаланади. Келтирилган парчада ҳар бир сўз бир саҳифалик умумий тавсифлардан кўра кучлироқ, ўткирроқдир» (16-бет).

Ҳақиқатан ҳам Абдулла Қодирийнинг маҳорати, санъаткорона қалами қовоқ девона устида ёрқин кўринади. Ойбек томонидан келтирилган парчага яна қўшимча қилиб айтиш лозимки, романда Отабек билан Кумушнинг никоҳ тўйлари батафсил тасвир этилади, аммо Отабекнинг иккинчи уйланиши хабари китобхонга қовоқ девона воситасида маълум қилинади. Романдаги шу кичик бир эпизодда жуда қисқа муддат иштирок этадиган шу образнинг индивидуаллиги ва ёрқинлиги ёзувчининг санъаткорлигига содда бир мисолдир.

Яна бир мисол. Рисолада Отабек, Кумуш, Юсуфбек ҳожи образларининг идеаллаштирилганлиги, шунингдек, Қутидор ва унинг хотини Офтоб ойимларнинг «қониқарсиз» чизилгани айтилган. Аммо Ойбек Отабекнинг онаси Ўзбек ойим образи масаласида ҳаддан ташқари «ешилиб кетади»: «Ўткан кунлар»да энг жонли, реалистик чизиқлар билан кўрсатилган шахс Отабекнинг онаси Ўзбек ойим. Ўзбек ойим кеккайган, мактанчоқ, ўз вазиятини, ўз мартабасини билган, шунга қараб ўзини туткан бир хотин, уй хўжайини, қайин онадир. Ўзбек ойим ўзининг юқори табақадан эканини ҳар вақт сезади. Унинг бутун ҳаракати, бутун қилмишлари характерини очишга хизмат қилади» (18-бет). Ойбек романдан шу фикрларига мувофиқ келадиган кўчирмалар олади; қарашларини исбот этади.

С.Хусайндан то шу кунга довр «Ўткан кунлар» устида жиддий фикр юритган олим борки, Абдулла Қодирий ўз қаҳрамонларининг руҳий олами инкишофида ўрни-ўрни билан табиат тасвирига мурожаат этишини таъкидлаб келадилар. Романда табиат тасвири гоҳ қаҳрамоннинг жўшқин руҳиятига ҳамоҳанг (параллел) берилса, гоҳида унга тесқари - контраст равишда ифода этилади. Зотан, бу хусусият дунёдаги машҳур

ёзувчилар ижодида кўплаб учраб турадики, бу жиҳат Абдулла Қодирийнинг жаҳон адабиёти дурдоналари билан опшо тутинганини ҳам намоён қилади. Айнан адиб услубидаги шу гўзал бадий хусусият Ойбекдек нозиктаъб инсоннинг диққат-эътиборини ўзига тортиши табиий эди: «Романда яна табиат кўринишлари ва умуман пейзажлар тасвири ҳам сийрак эмас. Табиат кўринишлари аксар қаҳрамонларнинг психологияси, кайфиятига ҳамоҳанг равишда тавсифланади. Табиат ҳодисаларининг тасвири қаҳрамоннинг кечинмаларини ифода қилиш учун бадий бир восита ролини ўйнайди: «Куз кунларининг оёғи ва қиш кунларининг боши эди. Дарахтлардаги сариқ барглار тўкилиб тугалган. Ер юзи ўзининг қишқи сариқ кийимини кийган эди. Тўрт томонининг ўралганлиги соясида япроқларини тўкилишда саклаб қолган бу гилос ёғочлари ҳам букун тунги қора совуққа чидамай елнинг озгина ҳаракати билан-да баргларини ширт-ширт узиб ташламоқда эди. Ҳаво очиқ бўлиб, қуёш тузуккина кўтарилган. Аммо, унинг ҳам бу кун таъсири йўқ, бу кунги қора совуқ қуёш кучини-да кескан эди». Бу парча Кумушбиби Отабекдан айрилиб, энг бахтсиз кунлар ила қаршилашган пайтда, Кумуш вазиятининг симболи каби берилади. Кумушнинг шу аҳволи билан тўкилган япроқлар орасида гармония вужудга келади: «Кўзларини озгина ҳаракатлантириб кетма-кет чип-чип этиб тўкилмақда бўлган хазонларга қаради ва ҳар бир япроқни юқоридан кузатиб, ерга қўя боради. У ерга тушган ҳар бир япроқда ўзининг таржима аҳволини ўқур эди». Баъзан аксинча, табиат кўринишлари қаҳрамоннинг кайфиятига, кечинмалари, туйғуларига зид, контраст бир фон ташкил қилади. Бунда табиат қаҳрамоннинг кечинмаларини ўқувчи учун равшанлантиради. (Отабек Марғилон жўнарган, унинг маънослиги, парижонлигига қирларда баҳорнинг қувноқлиги қарши қўйилади). Табиат кўринишларининг тавсифида ёзувчи ортикча бўёқсиз, содда картиналар беради. Айниқса, пессимистик кайфият уйғотатурган, қўрқинч ва «сирли» манзараларни жуда чуқур ҳис қилади: «Хўжамағоз» пейзажи символик - лирик бир таблў» (23-бет).

Бундай узун кўчирмани мисоллари билан келтиришимизнинг сабаби бор. Романдан олинган «Куз кунларининг оёғи...» дея бошланувчи мисол айти ҳажмда С.Хусайн рисоласида ҳам келтирилган. Ойбекнинг бу тасвирга ҳолис

муносабати юкоридаги парчада кўриниб турибди. С.Хусайн эса ўша манзарани шундай талқин этади: «Куз кунларидаги табиатни уста тасвир килар экан Абдулла Қодирий муболаға билан ҳақиқатдан тисарилай, тисарилай, дейди. Тузикгина кўтарилган қуёшнинг унча таъсири бўлмай кетуви мумкинми? Йўқ, албатта. Бу ерда, тасвирдаги муболағалар Кумуш учун қўлланилгон»³⁶ Албатта, Ойбекнинг таҳлили бундай жўнликдан йироқ, анча асосли ва илмийдир.

Кўчирмадан келиб чиқадиган иккинчи бир мулоҳаза шуки, ҳалигача тадқиқотчиларимиз Абдулла Қодирийнинг табиат манзаралари билан қаҳрамонлар орасидаги «гармония» хусусида Ойбек фикрига таяниб келадилар.

Шунингдек, «романнинг умумий пессимистик характери» «янада чуқурлашти»риши хусусидаги фикрини ўйлаб кўрган ҳолда романда берилган «Хўжа Маъоз» қабристони билан боғлиқ тасвирлар юзасидан айтилган энг оригинал фикр («символик-лирик бир лавҳа») ҳам Ойбек қаламига мансубдир.

1935 йили 10 мартда Абдулла Қодирий «Ёш ленинчи» газетасининг адабий тўғарагида ёш ёзувчилар билан учрашади ва ижодий тажрибасидан сўзлаб беради. Адиб асарлари устида ишлаш жараёни тўғрисида гапира туриб, шундай дейди: «...Материални ўрганиш маҳалида энг майда нарсаларга (деталларга) ҳам аҳамият бераман. Масалан, мен ҳалиги ўрганмоқчи бўлган ерда қанча дарахт борлиги, уларнинг қанчаси эски ва қанчаси янгилиги, мен борган маҳалда ўша дарахтларда қандай қушлар қайси хилда кўниб турганлиги ва шунга ўхшаш жуда майда нарсаларгача. Биринчи қараганда бу нарсалар ҳеч аҳамиятга молик бўлмайдигандек кўринса ҳам, кейинроқ фойдаси тегиб қолиши жуда мумкин.

Масалан, «Ўткан кунлар»ни ёзиш чоғида Марғилонга борганимда, бир кўчадан ўта туриб, номозшом маҳалида, доғ қилинаётган зигирёғининг ҳиди бурнимга урилди, мен буни эсда тутиб қолишга тиришдим. «Ўткан кунлар»нинг бир жойига шу кичкина детални киргизилганида, берилаётган тасвирнинг яна ҳам одам ишонарли бўлиб чиққани эсимда»³⁷

³⁶ Хусайн С. «Ўткан кунлар». Тошкент-Баку: Ўзнашр. 1931. 66-бет.

³⁷ Қодирий А. Ёзувчи ўз иши тўғрисида. Қизил Ўзбекистон. 1935 йил. 14 март (№60).

Бу суҳбатга Ойбекнинг иштирок этиб, ёзувчининг иш тажрибаси тўғрисидаги гапларини эшитган ёки эшитмагани бизга қоронғи. Аммо, ёзувчининг юқорида ўзи эътироф этган детали қатнашган тасвирий моментни рисолада келтириб: «Бу парчада табиат тасвирига қўшилган «зиғирмойининг аччиқ иси» картинани жуда жонлантирган» (24-бет), дея ёзади Ойбек.

Шунга ўхшаш ўринларда икки улуг қалб соҳибининг кўнгил садолари ҳамоҳанглик, уйғунлик касб этади.

Бадий асар тили, сўз санъатининг мазкур компоненти, яъни «тил адабиётининг биринчи унсури, асосий қуроли» (М.Горький таъбири) эканлиги барчага маълум. «Ўткан кунлар» бу ҳақиқатни дунё юзини кўргандан то шу кунга қадар ўз вужуди мавжудлигида намоён этиб келади. Яхлит матндаги жозиба ва нафосат, ички ритм, оҳанг - булар Абдулла Қодирий қаламидан тўкилган маржонлар занжиридан пайдо бўлгани аниқ. Тил коммуникатив восита. «Ёзувчи тил оламида ижод қилмайди, у атиги тилдан фойдаланади, холос. Санъаткорнинг ижодий тафаккури ҳеч қачон тилдаги тафаккурга мос келмайди, тилдаги тафаккур соф бадий вазифаларни сурункасига бошқарувчи материал, жараёндир....».

М.М.Бахтиннинг бу фикри герменевтиканинг маълум бир қондасини ўзида ифода этади. Ёзувчининг бадий-эстетик идеали, бадий эстетик тафаккури матнда объективлашган ҳарф, сўз, гаплардаги, бадий асар тилидаги тафаккурга нисбатан анча кенгдир. Бадий асар матнига яхлит организм сифатида қараш ва герменевтик доирани (бутуннинг қисмларга ажраши ва қисмлардан бутуннинг юзага келишини) ҳис этиш энг тўғри ва ҳолис адабий-илмий тафаккурга ҳос хусусиятдир. Зотан, бадий асарга вульгар социологик муносабат билан герменевтик муносабат асло тенг кучли эмас. Ёзувчининг эстетик идеалини унинг асарларидан, айнан асарлари моҳиятига сингдирилган гўзал ғояни яхлит матндан, асар тилидан ажратиб талқин қилиш герменевтик мезоннинг бузилишидир. «Ўткан кунлар» романининг тили гўзал. Ёзувчининг бадий тафаккури бунга нисбатан кенгроклигини, матнда тафаккур майдонидаги барча нарсаларни тўла ифодалай билмаслигини инобатга олсак, демак, аввало, ёзувчининг эстетик идеали гўзалдир.

Масаланинг шу тарзда қўйилиши Абдулла Қодирийнинг қимлигини, унинг эстетик оламини ва «Ўткан кунлар» романи умрбоқийлигининг сабабларини тўғри англашга ёрдам беради.

30-йиллардаги адабий танқидчилик Чўлпон ва Абдулла Қодирий асарларида ғоявий жиҳатдан «нуқсон»лар кўрди. Кўпинча уларнинг истеъдоди, адабиёт оламидаги хизматлари, жаҳон адабиёти мезонларига тенглашадиган миллий-бадий тафаккури янги ўзбек шоири ёки носир, замонавий ўзбек адабий тилининг шакллантирувчилари, дея нисбатан торайтириб қўйилди.

Жумладан, Ойбек ҳам Абдулла Қодирий ижоди устида фикр юритар экан, айрим жузъий ўринларда адиб маҳоратини олқишлади; аксар ҳолатларда танқид қилди ва ниҳоят тил масаласи ўртага қўйилганда қуйидаги теран фикрларни ёзди: «Ўткан кунлар» романида ёзувчи тил устида катта маҳорат кўрсатади. Романнинг тили, ҳақиқатан бой, бўёкли, содда, ифода кучи зўр, массага англашилари бир тилдир. Ўзбек адабий тилининг шаклланишида бу асарнинг роли, шубҳасиз катта» (26-бет), «Ўткан кунлар» янги ўзбек адабий тилининг тараққиётида катта роль ўйнайди» (28-бет).

Шунингдек, Ойбек адиб жонли халқ тилини яхши билганлигини ва ундан унумли фойдаланганлигини алоҳида уқтиради. Роман тилининг муסיқийлиги ҳақида: «Ўткан кунлар»да Абдулла Қодирий тилнинг муסיқийлиги, ритмикасига ҳам катта аҳамият беради. Айрим ўринларда муסיқийлик, ритмиклик жуда очик кўринади. Услуб ҳам лирик тўлқунликқа, жўшқинликқа кўтарилади. Жумлада кофиядош сўзлар қўлланилади, қисқа жумлалар уланилади, жумлаларда такрор махсус аҳамият касб этади», (27-бет) дея ёзади. Романдаги ўхшатиш ва сифатлаш (эпитет)ларга аҳамият бериб, характерли мисоллар келтиради.

Баъзан форсча, арабча сўзларнинг меъеридан ортиброк кетганлигини, «эски адабий прозанинг таъсири» борлигини ҳам айтади. Дарвоқе, буни табиий қабул қилиш керак бўлади. Пиримқул Қодиров таъбири билан айтганда, «Ўткан кунлар»нинг бадий тили новаторона тил бўлишидан тапқари классик адабий тилимиз билан ҳозирги адабий тилимиз орасига тушган муҳим бир қўприк» ҳамдир³⁸

Хулоса қилиб айтганда, 20-йиллар бошида адабиётшуносликдаги ҳар хил йўналишлар ибтидосини

³⁸ Қодиров П. Халқ тили ва реалистик проза. Тошкент: Фан, 1973. 89-бет. Автор мазкур рисоласида Абдулла Қодирий асарлари тили юзасидан қимматли илмий фикр-мулоҳазалар билдирган.

кузатиш мумкин; бунда ижодкор шахсини тушуниш, асарларини талқин этишда холис илмий муносабат сезилади.

Илмий-адабий муҳитда ягона давлат сиёсий мафкураси ҳукмрон бўлгандан сўнг эса, 30-йиллардаги талқинларда яқранглик, вульгарлашув, синфий ёндашув, бадий асар матнидан узоқлашув кучайди. Оқибатда ёзувчи, шоирлар шахси ва ижодига нолайиқ турли айбномалар тақалди.

Бу даврда гўзал бадий асарлар замон талаби ва мажбуриятлари туфайли матнига мувофиқ келмаган ҳолда тушунтирилди. Баъзан эса тушунилган, ҳис этилган эстетик ҳодисанинг асл моҳиятига мувофиқ келадиган фикрлар ҳам берилди.

Чинакам санъат намунасининг талқинига сиёсат аралашса, асар замона майлига мосланса, илмий холислик йўқолади, эстетик моҳият очилмайди, герменевтик мувозанат бузилади. Гарчи, бадий кашфиёт даражасига етган «Ўткан кунлар»дек санъат асарлари маълум бир макон ва замонда яратилса ҳам, бадий-эстетик қувватининг инерцияси билан замон ва макон сарҳадларини енгиб ўтади, абадийлик сари юз тутади.

АДАБИЙ ТАНҚИДДАГИ ЗИДДИЯТЛАР («Меҳробдан чаён»га муносабат)

Маълумки, Абдулла Қодирийнинг иккинчи машҳур «Меҳробдан чаён» романи ҳам адабиёт муҳиблари қалбидан мустаҳкам ўрин олди. Асар дунёга келгандан бери китобхонлар томонидан севиб мутолаа қилинади; ишқий саргузаштлар, жасурана интилишлар, турли қаҳрамонларнинг зиддиятли кечинмалари, адолат учун кураш манзаралари такрор ва такрор ёдга олинади. Тўғриси, «Меҳробдан чаён» ҳам адибнинг дастлабки дилбар романи каби ўзининг доимий мухлисларига эга бўлган адабий дурдоналардан биридир. Шунингдек, романнинг шакл ва мазмуни, образлар тизими ва тасвир жозибаси, тил ва услуби, умуман, асар борлиги ҳар вақт адабиётшунос олимларнинг диққат-эътиборини ўзига жалб этиб келади. Ҳар бир давр ундан ўзича маъно ахтаради, топади. Ҳар қайси тадқиқотчи ундан ўзича фазилат излайди, топади. Ёки ашаддий бир мунаққид танқидни кўзлайди - у ҳам ниятига етади.

«Меҳробдан чаён» рангдор романдир. Ўйлаймизки, ҳеч бир талқинчи бу асар борасида энг тўғри ҳамда энг охириги тушунтириш берганлигини даъво қила олмаса керак. Даъвогар билан фикрлашиш ва баҳслашиш учун мавзу топилади. Зотан, «Меҳробдан чаён»нинг ўзбек романчилиги майдонида ўзига хос мавқени эгаллаб келишининг ҳам, нисбатан умрбоқийлик даражасининг ҳам сабаби айнан шунда. Яъни, роман турли даврларда турлича таҳлил ва талқинлар учун манба бўла олди.

Ўзбек адабиётшунослигида «Меҳробдан чаён»га муносабат Ойбекнинг «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли» асари билан бошланганлиги таъкидлаб келинади. Аммо романнинг дастлабки талқини унинг нашрига санадошдир. 1929 йили «Шарқ ҳақиқати» газетасида Миён Бузрукнинг қодирийшунослар кўп ҳам аҳамият бермай келаётган «Меҳробдан чаён» (Мавзуи, синфий туси ва тузилиши жиҳатидан текширилмишдур)» сарлавҳали мақоласи эълон қилинади³⁹. Дарҳақиқат, иккинчи романнинг биринчи талқини

³⁹ Бузрук М. Меҳробдан чаён. Шарқ ҳақиқати. 1929 йил. 1,2 апрель.

шудир. Мунаққид унда фикрларини рим рақамлари остида қуйидаги бўлимларга ажратади: I Романчиликда таржима; II Ўзбек адабиётида роман; III Романнинг хулосаси; IV Шартлар (Бунда «тузук жиҳатлар» ва «камчилик»лар, дея номланган иккита қисм бор); V Мафкура жиҳати; VI Тузилиш хатолари; VII Ғайритабиий жиҳатлари; VIII Сакталар; IX Типлар; X Таъсири; XI Хулоса.

20-йиллар охири ва 30-йиллар адабий танқидчилигига хос қатор хусусиятлар М.Бузрукнинг мазкур «гўё, елдек келган-у, селдек кетган» (Ҳ.Қодирий таъбири) мақоласида ҳам ўз ифодасини топган эди.

Таъкидлаб ўтганимиздек, бу даврда ҳар қандай бадий асар ҳукмрон мафкура талабига кўра синфий жиҳатдан текширилар эди. Бутун мамлакат бўйлаб олиб борилаётган «буюк бунёдкорлик ишлари», «социализм учун кураш», «ички ва ташқи душманлар билан олишув», «эскилик сарқитларини илдизи билан йўқотиш» жараёнларига гулдай нозик ва нафис, гўзал сўз санъати қурбон қилинар эди. Янги жамиятга, «ҳукмрон мафкурага ҳамиша честь бериб турадиган кул адабиёт, ҳаётдаги ҳамма нарсани маъқуллаб борадиган маддох адабиёт керак эди» (Озод Шарафиддинов таъбири). Ижод аҳли, айнан бадий қалам соҳиблари ҳоли-жонига қўйилмас, асар ёзиб туриши шарт саналарди. Йилдан йилга ҳажм эътибори билан кўпроқ «маҳсулот» беришлари лозим эди. «Шаклан миллий, мазмунан социалистик» маданият гуллаб яшнатилиши, ер юзига янги «энг адолатли жамият»нинг шон-шухрати овоза этилиши керак эди. Замонавий мавзудан чекиниб, тарихий воқеалар тили билан кўнгил дардини айтишга уринган ижодкорлар олдида ҳам синфийлик, ўтмишдаги «эксплуататор ва эксплуатация қилинган синф орасидаги курашни» тасвирлаш талаби кўндаланг қўйилар эди. Шу зайлда маънан мажруҳ жамиятнинг диққинафас муҳитида истеъдодли ижодкорлар эркин нафас олишдан мажрум қолдилар, «кишанлар» ичра ботдилар.

Тарих ибрат ойнасидир. Айниқса, миллат ва мамлакатнинг тақдирида чуқур из қолдирган ва интиҳосига етган XX аср ойнаси чанг-ғуборлардан тозаланган сари инсон ва жамият ҳаёти юзасидан аччиқ ва ҳақиқий хулосаларни намоён этмоқда.

30-йиллар адабий танқидчилиги бадий асар қандай бўлиши кераклигини кўрсатиб майдонга чиқди. Худди ўша давр ва ундан кейинги жараёнлар адабий танқиднинг ўзи қандай бўлмаслиги лозимлигини кўрсатиб берди. Инчунун, бадий асарни ҳар ким ўзича англайди, ҳар ким ўз дунёқарашига мослаб тушунади ва тушунтиради; ҳақиқий санъат намунасини муайян ясама лузумлар асосидаги қолипларга солиб яқрангликка маҳкум этиш моҳиятини сийқалаштиради.

Ёзувчи илгари сурган ғояга, бадий талқинига мувофиқ бўлган илмий талқиннинг юзага келиши бадий-ғоявий бирлик ва илмийлик, ёзувчи ва талқинчи орасидаги мувозанатни таъмин этади.

Ёзувчининг эстетик идеалини ҳам, асар моҳиятидаги нафосатни ҳам аниқ-тинч тушунган ҳолда, сиёсатнинг монеликлари туфайли уларни тушунтиришнинг имкони бўлмаса, албатта, ғайритабiiй талқинлар пайдо бўлади.

Адабиётшунослигимизда ўзбек адабиётидаги ilk роман қачон ва қайси адиб томондан битилгани масаласида тортишган олимлар бор⁴⁰ Бу масала ўзбек адабиётидаги ҳақиқий биринчи ва иккинчи романлар майдонга келган маҳалда ҳам долзарб бўлган.

М.Бузрук ўз мақоласида ўзбек адабиётида романнинг пайдо бўлиши ва таркиби хусусида қуйидаги мазмунда фикр билдиради. Жанр талабларига тўла жавоб берадиган биринчи «оригинал» роман «Ўткан кунлар»дир. Тўғри, Ҳамза Ҳакимзода «миллий роман» дея кичик ҳажмли асар ёзган, бироқ уни «бу кунги романчилик шароитида роман демак тўғри бўлмайди. «Меҳробдан чаён» ёлғуз Жўлкунбойнинг иккинчи асари эмас, балки ўзбек янги адабиёти учун ҳам иккинчи роман эди»⁴¹

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Абдулла Қодирийнинг ҳар икки романи ўзбек адабиёти хазинасидаги тенгсиз гавҳарлар бўлса-да, кейинги роман юзага келган пайтдаёқ улар таққослаб кўрилган. Ҳозирга қадар давом этиб келаётган бу қиёсий талқинлар микёси ўзига яраша тарихга эга. Романларнинг муқоясавий талқинидаги ilk мулоҳаза иккинчи

⁴⁰ Бу ҳақда қаранг: Мирвалиев С. Ўзбек романи. Тошкент: Фан, 1969.-62-бет.

⁴¹ Бузрук М. Меҳробдан чаён. Шарқ ҳақиқати. 1929 йил.1,2 апрель.

романнинг биринчи мунаккиди М.Бузрук қаламига мансубдир: «Янги роман ва ҳикояларга мушток-чанқоқ бўлгон давримизда «Ўткан кунлар»и билан танилган Жулкунбойнинг «Меҳробдан чаён»и жуда ҳам шошилиб кутилар эди ва жуда аҳамият билан қаршуланғони-да кўрилди. Бу ҳол бир даража табиий ҳам эди. Чунки биринчи асарида анча муваффақият кўрсатган. Жулкунбойдан бир неча йил сўнг чиқадиган асарининг яна ҳам комил ва гўзал бўлиши кутилар эди. Локин, «Меҳробдан чаён» у истак-орзуларга жавоб бера олмади. Унинг «Ўткан кунлар»га нисбатан ҳам анча кучсиз ҳолда чиққанини бошдаёқ айта оламиз»⁴²

«Меҳробдан чаён»нинг баъзи томонларини «Ўткан кунлар»га қиёс қилган Ойбек куйидаги фикрларни ёзади: «Абдулла Қодирийнинг бу романи (яъни, «Меҳробдан чаён» - *Б.К.*) характер томонидан «Ўткан кунлар» каби романлар шаклига киратурғон бир асардир...

«Меҳробдан чаён»да ёзувчининг тарихий протсесга қараши, бадий методиди худди «Ўткан кунлар»да кўрдигимизчадир. Асарда тарихий протсес чуқур идрок этилиб, унинг қонунияти бадий образларда тизилган эмас...»⁴³

Ойбек талқинича, «Меҳробдан чаён» характер ва бадий метод жиҳатидан «Ўткан кунлар» билан деярлик бир қаторда туради. Зероки, бу тавсифни барча қодирийшунослар тасдиқлайди ҳам. Ҳақиқатан-да танлаган мавзу, конфликт яратиш, ички қарама-қаршиликларни юзага чиқариш, ишқий ва ижтимоий йўналиш параллелизми каби қатор унсурларда айнан қодирийёна тасвирлаш услуби сақлангандир. Бу табиий ҳам эди.

Қиёсга тегишли бир гап. Ойбек Анвар образидаги «халқчиллик» устида тўхталар экан: «Бу «Меҳробдан чаён»да ёзувчи дунёқараши ва тарихий тасвирлаши жиҳатидан бир босқич баландга кўтарилганини кўрсатади», деган жумлани ёзади⁴⁴ Тўғриси, бу «бир босқич баландга кўтарилиш» ҳақидаги гап китобнинг 1936 йилги асл нусхасида мавжуд эмас. Шунга кўра Ойбекнинг ўз розилиғи билан 60-йилларда Ҳ.Ёқубов томонидан таҳрир этилган вариантдан жой олган бу

⁴² Бузрук М. Ўша асар.

⁴³ Ойбек. Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли. Тошкент: 1936. 30-бет.

⁴⁴ Ойбек. Асарлар. 10 томлик, 9-том. 284-бет.

фикрга 30-йилларнинг эмас, балки кейинги давр маҳсули сифатида қараш ўринлидир.

Абдулла Қодирийнинг дунёқарашидаги кўтарилиш, Анварни камбағалдан танлаб тўғри қилганлиги, тарихдаги синфий зиддиятларни яхшироқ ҳис этган ва бошқа қатор фикрлар борки, улар айнан 60-йиллар қодирийшунослигининг бош мотивини ташкил этади.

«Меҳробдан чаён»нинг бутун мундарижаси ёзувчи дунёқарашида ва тарихни тасвир этишда бир неча поғона баланд кўтарилганини намойиш этди»⁴⁵ И.Султоновнинг бу гапига Ойбекнинг (Ҳ.Ёқубовнинг) «бир босқич баланд кўтарилиш» хусусидаги фикрининг давоми тарзида қараш тўғри бўлмаса керак. Аксинча, И.Султонов мулоҳазаси «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли» таҳририга таъсир этган ёки таҳрирчи айна масалада И.Султонов билан ҳамфикр бўлиши мумкин. Негаки, И.Султоновнинг мақоласи 1958 йилда ёзилган, асл нусха таҳрири эса 60-йиллар бошида амалга оширилган.

Қодирийшуносларнинг «Ўткан кунлар»ни «Меҳробдан чаён»га нисбатан бадий мукамал ва гўзалроқ, дея талқин қилишларига ҳалақит берган омил илмий тадқиқот метод ва принципларининг ягона давлат сиёсати механизми измида қолганлигидир. Қайсики, бадий асарда инсонлар табақасинфларга ажратилиб, улар орасидаги даҳанаки жанглар кўрсатилган бўлса, бу асар юксак, мукофотбоп, замонабоп. Қайсики, ёзувчи шунга ўхшаш қолипларга тушмаса, унинг дунёқараши нуқсонли ва ҳ. к...

60-80-йиллардаги талқинларда Абдулла Қодирий Анварни қуйи табақадан танлагани дунёқарашидаги ижобий эволюцион ўзгариш эканига қайта-қайта урғу берилиб, бу «кашфиёт» тадқиқотларда фахр билан тилга олинди. Адиб иккинчи романини ёзиши билан баъзи бир «ғоявий-бадий маҳдудликдан» қутилгани, юксак камолотга эришгани эътироф этилди. Эътибор беринг, 1929 йили М.Бузрукнинг айнан «Ўткан кунлар»га қиёсан иккинчи роман камолотидан кўнгли тўлмаган эди.

⁴⁵ Султонов И. Пьесалар, мақолалар. Тошкент: Бадий адабиёт нашриёти, 1959 йил. 297-317-бетлар.

Хўш, бундай фикрлар, кўра-била туриб бири эвазига бошқасини сунъий равишда юксалтириш кимга, нима учун зарур бўлиб қолди? Бу замонабоп мулоҳазалар Абдулла Қодирийни «суяш», «ҳимоя қилиш» учун айтилаётган эдимми? Давр ўтиши билан адибнинг марксчи-ленинчига айлана борганлигини таъкидлаш моҳиятида ижодкорни эъзозлаш нияти яширинган эдимми?

Манбаларга кўра, Абдулла Қодирий аллақачон оқланган, унинг шахси ва ижодий мероси узра кезиб юрган баҳайбат қора булутлар аллақачон таркаган эди. Балким, давр ва сиёсат тақозосига кўра адиб ижодидаги «социалистик элементлар»ни айрим олимлар атайин-билгичлайин бўрттиргандир. Аммо бу «атайинлик» кейинчалик баъзи олимлар учун дастуруламалга айланиб қолгандек таассурот беради. Улар «Меҳробдан чаён»нинг «Ўткан кунлар»дан ғоявий-бадий юксаклигини вужуд-вужуди билан уқтирдилар.

«Ёзувчи ижодида аста-секин юз берган эволюция дастлаб шунда кўринадики, Абдулла Қодирий «Меҳробдан чаён» романи билан «Ўткан кунлар»га нисбатан кескин равишда олға қараб силжийди. «Ўткан кунлар»нинг бош қаҳрамони Отабек йирик савдогар бўлса, «Меҳробдан чаён»нинг бош қаҳрамони Анвар қашшоқ бир оила боласи...

Ёзувчи «Меҳробдан чаён»да ижтимоий воқеликни ҳозирги замон нуқтаи назаридан тарихий фактлар асосида реалистик адабиёт талабларига мувофиқ баён қилишга «Ўткан кунлар»дагига нисбатан чуқурроқ киришди»⁴⁶

Кўчирмани бу ва бошқа манбалар асосида анча давом эттириш мумкин. Ҳолбуки, ҳақиқий санъат асарининг ғоявий-бадий қиймати ва жаҳон адабиётининг гўзал намуналари қаторидан ўрин олиши бош қаҳрамоннинг қайси табақадан танланиши билан белгиланмайди. Бош қаҳрамонлари курашчан пролетариат ёки меҳнатқаш деҳқон тоифаларидан танлаб олинган қанчадан-қанча асарлар мавжуд. Таассуфки, аксариятининг умри ниҳоятда қисқа бўлди. Ва шафқатсиз ҳакам - вақт уларнинг кўпчилигини абадий жимлик қаърига улоқтирди. Гўзалликка ташна қалб эса барибир бош

⁴⁶ А л л о в А. Ижод ва изланишлар. Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1976. 70-159-бетлар.

қахрамони «йирик савдогар» бўлган «Ўткан кунлар»га талпинаверди; янгилик кидираётган кўнгил ҳам таскинни «Ўткан кунлар»дан топди.

«Сир эмас, «Меҳробдан чаён» романида «Ўткан кунлар»га нисбатан тасвир принципиари жиҳатидан бир талай ўзгаришлар бор, бироқ бу ўзгаришларнинг барчаси ижобий характерга эгами? «Меҳробдан чаён»да ёзувчи дунёқараши ва тарихни тасвирлаш жиҳатидан ҳақиқатан ҳам бир босқич «баландга кўтарилган»ми? Адибдаги масалаларга марксча-ленинча ёндашишга ингилиш унинг дунёқарашидаги «ижобий эволюция»ми?»⁴⁷

Кескин ва ўринли саволлар. 30-йиллар мунажжидларини ўйлантирган, иккинчи босқич қодирийшунослари тўла тасдиқ жавобини берган бу саволларга 90-йилларда бошқачароқ жавоблар чиқди. Шу маънода профессор У.Норматов ёзади: «Бир вақтлар қувонч билан қайд этилган бундай «ижобий ўзгаришлар»нинг кўпи эндиликда бошқача талқин этилмоқда, булар буюк санъаткор шахси ва қарашига 20-йиллар иккинчи ярмидаги муҳит, шароит тоталитар система мафқураси, адабиёт соҳасида юргизиляётган бир ёқлама сиёсатнинг салбий таъсири - оқибати сифатида баҳоланмоқда».

Умуман олганда, киёсларда истеъдодли адибнинг икки гўзал эгизак асарларидан бирини бошқаси эвазига сунъий равишда камситиш ёки атайлаб ортиқча фазилатли қилиб кўрсатиш ўзини оқламайдиган талқинлардир. Зеро, ҳар инсоннинг ўз сажияси, ҳар фаслнинг ўз таровати, ҳар романнинг ўз олами бор...

Ёзувчи мавжуд воқеликни, ижтимоий ҳаётдаги ҳодисаларни бадий талқин этар экан, ўз ғоявий мақсадини англатиш, асар марказида турган асосий қахрамонлари сурат ва сийратини намойиш этиш учун турли адабий усулларни ишга солади. Баъзида бош қахрамоннинг ўзини сўзлатади, ўзини кўрсатади, баъзан эса уни бутун вужудидан қирлиқ ёғилиб турган қимсаларга ёки очикқўнгил, соддадил инсонларга йўлиқтиради. Тўқнашувлар, мубоҳасалар, мунозаралар, самимий дилгир суҳбатлар ва ёки лирик

⁴⁷ Н о р м а т о в У. Қодирий боғи. Тошкент: Ёзувчи, 1994. 157-180-бетлар.

кечинмалар орқали воқеалар ривожини ечимга қараб силжикчиёради, қахрамонлар дунёсини ойдинлашаверади.

Шу маънода Абдулла Қодирий «Меҳробдан чаён»да Анварнинг маънавий камолотини кўрсатишда Солиҳ маҳдум, Абдурахмон домла, Сафар бўзчи каби турли тоифадаги образлардан унумли фойдаланган.

Сафар бўзчи - романдаги энг самимий, энг бегубор образ. Унинг маънавияти бўрттириб, табиий равишда қабартиб кўрсатишган. Бу образнинг илмий талқини билан марксистик адабиётшуносликдаги синфийлик принципи ҳар доим ёнма-ён келади. Олимларимиз Сафар бўзчи ва синфийлик масаласига жиддий қарадилар. Бир тоифа мунаққидлар романдаги тўқнашувлардан синфий маъно излаб, топа билмади ва камчилик сифатида танқид қилдилар. Бир неча ўн йиллар сўнг бошқа бир тоифа олимлар Сафар бўзчи образининг синфий моҳиятини «кашф» этдилар.

30-йилларда М.Бузрук ёзади: «...Романнинг қувватли камбағал типини бўлгон Сафар бўзчининг ҳаракатларидан синфий қараш сезгиси берарлик бир қайфият англашилмайди». Жуда яхши, жуда соз, жуда маъқул. Адибнинг ютуғи ҳам шудир. Бироқ, романга синфийлик кўзойнаги ортидан қараб, тушунтираётган М.Бузрук наздида бу ҳолат камчилик, хатолик ва нуқсондир. Шу сабаб фикр давомида қуйидаги жумлаларни ўқиймиз: «Ҳолбуки, Сафар бўзчи тилидан Анварни ёқлашда (гап «Жилвонада бир жанжал» бўлими устида кетмоқда - Б.К.): «Ўзи камбағалдан чиққан, қаттиқликларни кўб кўрган етимлик ила ўсган, унинг учун бизлар каби камбағалларга кўб қайишади, бизнинг қаттиқ аҳволимизни яхши билгани учун юраги ачийди, бунинг мисолларини унда кўб кўрамиз...», каби ўзбек халқи орасида шуурсизча ва руҳдагина бўлгон исёнларни кўрсатувчи сўзлар сўзланса эди ва энг қувватли иллат ва сабаб бунинг каби сўзлар бўлса эди, албатта, бир даража бўлсин, синфий ҳис берилган бўлур эди»⁴⁸ Сафар бўзчи айтиши лозим бўлган сўзларни мунаққид шу зайлда кўрсатиб берди. Бундан 30-йиллар шароитида бадиий асарни тушуниш ва тушунтириш, илмий талқин қандай ҳолатда бўлганлигини англаш қийин эмас. Герменевтиканинг назарий-методологик имкониятларида

⁴⁸ Бузрук М. Меҳробдан чаён. Шарҳ ҳақиқати. 1929 йил. 1,2 апрель.

ёзувчига буйруқ ва кўрсатма бериш принциплари мавжуд эмас. Матн ҳар доим биринчи планда туради. Талқинчи матннинг қандай бўлиши кераклиги ҳақида эмас, балки мавжуд матн айна ҳолатда қандай хусусиятларга эгаллиги, тағматнда яширинган сир-асрорлар борасида фикр айтмоғи лозим.

Абдулла Қодирийнинг ўзи Сафар бўзчи зиммасига ортиқча юк юклаш ғайритабиийликка олиб келишини ҳис этган. Шунинг учун адиб синфийликка тегишли насиҳатларни эшитиб эшитмаганга, кўриб кўрмаганга олди; бадий-эстетик қонуниятларни, образ жозибасини «синфий ҳис»га қурбон этишни истамади, романни мафкуравий талаб асосида янада яланғоч-қуруқ ҳолатга келтиришни хоҳламади.

М.Бузрук «синфий тус»ни оширишда нафақат Сафар бўзчи, балки Анвар ва Султонали муносабатларига доир маслаҳатлар ҳам берди. Бир ўринда романдаги: «Бу хон эмас, даюс», деган персонаж гапини «хон ва бекларнинг ҳаммаси шунақа, даюс» дея таҳрир этишни тавсия қилади. Шунда асарнинг синфий моҳияти кучаяр экан. Албатта, мунаққид ўз фикрларининг романнинг «иккинчи таъби ёки ёзадиган бошқа асарида» инобатга олинишидан умид қилди. Бироқ айнан «Меҳробдан чаён»га доир маслаҳат, кўрсатма ва тавсиялар жавобсиз қолди. «Чунки шундан ортиғи сохта бўлиши устига, китобнинг қадрини ҳам туширар эди» (Абдулла Қодирий сўзи, роман муқаддимасидан).

«Меҳробдан чаён» романининг мавзуи ҳақидаги сўзбоши асарни синфий нуқтаи назардан талқин этиш масаласи билан жуда кўп жиҳатдан боғлиқдир. Роман устида нисбатан батафсил тадқиқот олиб борган ҳеч бир олим сўзбошини асло эътиборсиз қолдирган эмас. Балки романга шу муқаддима орқали кириб борган. Аслида, қалтис давр кирдикорларини кузатиб турган ёзувчи эҳтиёт чораси юзасидан романни ўқишга «тўғри йўлланма» берувчи муқаддимани атай ёзган кўринади. Эстетик воқеликка нисбатан бир ҳақиқат шуки, қачонки, ёзувчи ёки шоир ўзи ёзган асарнинг мазмун-моҳиятига, унда нимани ёзган-ёзмаганига муносабат билдира бошлаган нуқтадан эътиборан жозиба ортга чекинади. Чунки ижодкорнинг илгариги руҳий ҳолати, ғайришуурий равишда тўлиб, жазавага тушиб ёзган ҳолати билан ўзини-ўзи ақл

юритиб анализ қилаётган пайтдан кейинги ҳолатига зинҳор мос келмаслиги мумкин.

Мавзуга қайтиб, фикрлашайлик. Роман ёзиб тугалланган. Унга охириги нукта қўйилган. Қарангки, сўнгра «Романнинг мавзуи тўғрисида» деган муқаддима битилган. Унинг тагига «Абдулла Қодирий (Жулқунбой), Тошкент, 5 февраль, 1928 йил» имзоси ва санаси қўйилган.

Орадан ўн кун ўтгач: «Мирзо Анварнинг кейинги ҳаёти тўғрисида», деган сўнгсўз ёзилган ва унинг охирига «Абдулла Қодирий (Жулқунбой), Тошкент, 15 февраль, 1928 йил» тарихи битилган. Оқ қоғоз ва қора сиёҳнинг беҳуда исрофидан истиҳола қилувчи адиб бу тадбири билан ўз романини «Сўзбоши» ва «Сўнгсўз» кўрғонлари орасига олиб, қутилган хужумлардан ҳимоя қилишни ниятлаган бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас. «Сўнгсўз»да: «Мирзо Анвар Худоёрнинг қўли етмайдиган Тошкендда (*ўрис қўли остидда*) тинч, аммо жуда ҳам фақир яшаган...», жумлалари бор. Биз таъкидлаган ва муаллиф қавсга олган сўз бирикмасига эҳтиёт чораси, ҳимоя тадбири маъносини бериш мумкин.

Сўзбошини ўқиган талқинчилар романдан астойдил икки синф курашини изладилар. 30-йилларнинг мунаққидлари муқаддимадаги фикр исботини ичкаридан топа билмай, у билан матнни икки хилда кўрдилар.

М.Бузрук ўз мақоласининг «Мафкура жиҳати» бўлими хулосасида шундай ёзади: «Мехробдан чаён» муқаддимасида «мумкин қадар синфий бўлишига уринғонини» билдирса-да ва «табиий бўлгон қадар эскидаги синфий аҳволни кўрсатганини» хабар берса-да, ҳақиқатда эски турмуш шуурсиз тусда давом эткан ва бор бўлган синфий сезгиларни том мавзулари келганда ҳам кўрсата олмайин ўткан. Мадомики роман синфий бўлишқа урингон, албатта, ундай нукталарга эътибор қилмаслиги улуг камчилик саналади. Роман ёзувчисининг янги мафкурага руҳан таниш ва йўлдош бўлиб етмаганини очик изох этади...

Асар эгаси романни янги мафкурага хизмат қилдирмоқчи ва унга риюя билан ёзмоқчи бўлгон, у ўз муқаддимасида: «...Иккинчи тарафда мазкур («қора кучларга қарши «тубан» синф - камбағаллар, уларнинг хонлик тузилишига» - шу сатрлар М.Бузрук мақоласидан тушиб қолган, асл матнда бор - Ъ.К.) қора

куч уламо алайҳига чиқиш, меҳнаткаш камбағалларнинг ахлоқ, сажия, оила, турмуш ва бир-бирига алоқаси, самимияти...» каби сўзларни ёзади. Бундан романга синфий бир ранг бермакчи бўлгони кўрилади. Локин бу хоҳиш ва истак қуруқ даъво ҳолида қолган. Амалда кўрсатилмаган...

Демак Жулкунбой асарининг синфий тусда бўлгони ва унга ўзбек тарихининг ҳазми кўтарган даражада синфий тус олгони даъвосидадир. Ҳақиқатда бўлса, асарда синфий тус ҳеч кўринмайди. Ҳатто ўзбек тарихида ва турмушда мавжуд бўлгон қадаринда тасвир қилишга ҳам муваффақият кўрсата олмайди»⁴⁹ Ваҳоланки, адиб айтмоқчи, «Шундан ортиги сохта бўлиши устига китобнинг кадрили ҳам туширар эди».

Жулкунбой имкони доирасида ўз реалистик принципларига содиқ қолди, давр талабини ортикча бўрттирмади. Қалбига кулоқ тутди; иймонида маҳкам турди. Романнинг сохта бўлишини истамади. Ҳаёт ҳақиқатининг реал бадий талқинини тақдим этишни истади. Китобнинг кадрили ўйлади. Адиб романга мунаққидлар талабида бўлган «синфий тус»ни сўзбоши воситасида бериб қўя қолди.

«Асарда тарихий процесс чуқур идрок этилиб, унинг қонунияти бадий образларда чизилган эмас. Чин тарихий роман ўтмиш давр ҳаётини қайтадан яратади, тиргизади...

Катта бадий тарихий асарларда синфларнинг, ижтимоий туркумларнинг тақдирлари ҳал қилиниши керак. Қаҳрамон ва бошқа персонажларнинг фаолияти, кураши, эҳтирослари уларнинг синфий мансубиятига боғланиши лозим»⁵⁰

Сўзбошидаги Абдулла Қодирий фикрларини ўқиган Ойбекнинг ҳаёлига шу жумлалар ёғилиб келади. Ўз текширишлари жараёнида бош қаҳрамонларнинг «синфий характери» мукаммал суъратда, тўла-тўқис очилмаганини таъкидлайди.

Аммо романдаги камчилик ва номутаносиблик 60-80-йиллардаги талқинларда айнан сўзбоши воситасида бартараф этилди. Роман муқаддимаси синфий талабга, синфийлик эса ғоятда усталик билан асарга боғлаб тушунтирилди. Далиллар ҳам топилди. Хукмрон мафкурага ҳам мос туширилди.

⁴⁹ Бузрук М. Ўша мақола.

⁵⁰ Ойбек. Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли. Тошкент: 1936. 30-31-бетлар.

«Абдулла Қодирий ўз олдига икки синф курашини тасвир қилиш вазифасини қўйиш билан тарихга марксча-ленинча қарашга интилганини кўрсатади»⁵¹ Асар тугалланганидан кейин романнинг мавзуи тўғрисида ёзилган сўзбошига ёзувчининг ўз олдига вазифа қўйиш маъноси берилди. Замон ва сиёсат талабига кўра гўё дунёқарашида ижобий эволюция юз бергани ҳам таъкидлаб қўйилди. Романнинг ўзи йирик ижтимоий-сиёсий, мафкуравий-синфий доирага тортилди.

Ўша пайтларда «чекланган дунёқараш»ли Абдулла Қодирийдек истеъдодли бир ижодкорнинг тарихий романидан ҳам жиндай нуқсон топилиши лозим бўлар эди. Шунга кўра олимлар романдаги синфий кураш масаласида «эксплуататор муҳит мукаммал тасвирланган ҳолда, бу муҳитга қарши турган меҳнаткаш халқ муҳити етарли кенг тавсифлаб» берилмаганини айтиб ўтишни урфга айлантириб олдилар. Умуман олганда, романга доир синфий-социологик талқинлар тарихи кузатилганда тескари пропорционаллик аломати борлиги кўзга ташланади.

Абдулла Қодирий 30-йиллар мунаққиди назарида «янги мафкурага руҳан таниш ва йўлдош бўлиб етмаган» эди. Орадан йиллар ўтди; «ёзувчи дунёқарашида ижобий эволюция юз бергани» «кашф» этилди. Роман талқинига давр сиёсати ва давлат мафкураси нақадар кучли таъсир этгани шу қиёсдан ҳам кўриниб турибди.

Даврлар ўтган сари илмий талқинлар тарихий чексизлик қаърига сингиб боради. Аммо улкан истеъдод соҳиблари ёзган гўзал романлар ҳар доим мухлисларни ўзига жалб этганича абадийлик майдонида туради.

Рус адабиётшуноси М.М.Бахтин муаллиф ва қаҳрамон масалаларини текшира туриб, бу муносабат уч хилда бўлишини айтган эди. Биринчи ҳолатда, ёзувчи ўз қаҳрамони устидан ҳукмронлик қила билмайди, уни бошқара олмай қолади; қаҳрамон ўз табиати мантиғига кўра ечимга боради. Иккинчи ҳолатда, муаллиф қаҳрамонларни ўз идеясига тўла бўйсундириб олган бўлади, улар кўпроқ ёзувчи истагига биноан ҳаракат қиладилар. Учинчи ҳолатда эса, қаҳрамоннинг

⁵¹ Султонов И. Пьесалар, мақолалар. Тошкент: 1959. 309-бет.

ўзи муаллифга айланади, гўё сахнада роль ўйнаётгандек ўз шахсий ҳаёти хусусида ўзи эстетик мулоҳаза юритади⁵²

Абдулла Қодирийнинг ижодий меросида ҳар уччала типдаги қаҳрамонларни учратиш мумкин, албатта. Хусусан, «Меҳробдан чаён» романида Солиҳ маҳдумга ўхшаш ўз табиати мантиғига кўра ҳаракатда бўлган қаҳрамонлар ҳам, Анвар ва Раъно сингари нисбатан ёзувчи идеяси измига бўйсунган қаҳрамонлар ҳам мавжуд. Ва бадий адабиётда хилма-хил ва ранг-баранг қаҳрамонларнинг бўлиши табиий ҳамдир. Фақат ўткинчи сиёсий талаб қолипидаги илмий метод ва фалсафий асослар билан иш кўрадиган олимларгина қаҳрамонлар елкасига бир хил ранг ва бир хил ўлчамдаги либосларни ёпиб кўрадилар. Мабодо қаҳрамон либосга номувофиқ келса, уни танқид қилишга тушиб кетадилар. Аслида қаҳрамонлар дардини англаш, юзидаги рангни сезиш, жуссасини тўғри чамалаш ва энг муҳими, қалбига қулоқ тутиш лозим бўлади.

[Шу маънода «Меҳробдан чаён»даги энг мафтункор жуфтлик - Анвар ва Раъно образлари адабиётшуносликда қўп муҳокама қилинган. Бу муҳокама, талқин ва таҳлиллар тарихи кузатилса, ҳар хил фикрлар, турли мулоҳазалар учрайди.

М.Бузрук «Меҳробдан чаён» (мавзуи, синфий туси ва тузилиши жиҳатидан текширилмишдур) сарлавҳали мақоласида асар сюжетини баён қила туриб ёзади: «Меҳробдан чаён»нинг энг катта ва энг ёқимли қаҳрамони Анвардур. Ҳамма воқеа унинг атрофида айланади». Латиф бир ҳолатни ҳис этган танқидчи ўз нафис тушунчаси ва таассуротини ёзиб-ёзмай, дарҳол «хушёр» тортади, даврнинг мафкуравий талаби доирасига чекинишга мажбур бўлади. «Солиҳ маҳдум каби риёчи, виждонсиз, хоин, ҳасис, аҳмоқ, лакма (сифатларнинг қалашганини қаранг! - Б.К.) бир киши қўлида ва тарбиясида Анвар ахлоқли, виждонли, шоир, ёзувчи, мафкурачи, саҳий, яъни жуда ҳам комил бир киши бўлиб етишса боради» – жумла охирига таажжуб ва раддия билдириш учун сўроқ аломати қўйилган. Мунаққидга негадир Солиҳ маҳдум оиласидан комил фарзандлар тарбияланиб чиқиши ҳеч маъкул келмайди. Шу сабабки, мақоласининг «Ғайритабиий жиҳатлари» бўлимида бунга алоҳида тўхталади: «Анвар каби

⁵² Б а к т и н М. Эстетика словесного творчества. Искусство, М, 1979. С.18-21.

олим, шоир, ахлоқли, виждонли, тарбияли, мафкурачи, жасур бир киши Солиҳ мухдум каби риёчи, мунофиқ, виждонсиз, хасис, аҳмоқ ...бир кишининг тарбиясидан етишади. Яна Солиҳ махдум тарбиясидан Раъно каби олима, шоира, виждонли, тарбияли, жасур, озод фикрли бир қиз ҳам етишади. Бу иккисининг бу тусда комил бўлишларига ҳеч бир турлик бошқа таъсир кўрсатилмайди. Буларнинг тарбияларини «тикондан гул, аридан бол» чиққанини мисол келтириб, ғайбий таъсирларгагина боғлаш кўрилади. Бу ҳол тарбиянинг таъсиридан ва идеянинг идеяга таъсир қилишидан хабарсизлик натижасида туғилгон бир кайфиятдир. Солиҳ махдум каби ифлос типдан Анвар ва Раъно каби икки комил шахсларнинг чиқувларига инонмоқ учун «аътоий ғайбий, фазли илоҳий»га инонмоқ ижоб этади». М.Бузрукнинг бу танқидий мулоҳазалари билан баҳслашиш мумкин. Танқидчи Абдулла Қодирийнинг: «Ва лекин табиат хасис эмас; тикондан гул, аридан бол ярата беради», деган жумлаларини ҳам яхши билади. Аллоҳ берган неъмат-да, деган энг тўғри ҳаёлга ҳам боради. Асар матнида реал далиллар ҳам бор. Чунончи, оиладаги бола тарбияси, Раъно тарбияси билан кўпроқ Нигорхоним шуғулланишини, Анварнинг махдумлар оиласига ўн бир ёшида келганлигини, қолаверса, бу хонадонда Анвар ва Раъно маънавиятига таъсир қиладиган ажойиб бадий китоблар кўплигини ҳам инобатга олиш керак бўлади. Романнинг ички – ботиний мантиғи ва моҳиятида комил тарбиянинг мумкинлигига доир далиллар бор. Фақат уни кўра билиш, исташ керак. Ойбек ҳам «Анвар образи анчагина «қуруқ» чиққанлигини, «хатто унинг портрети ҳам равшан кўринишли эмас»лигини ёзган эди. Ойбек Анвар образининг ижтимоий-сиёсий жиҳатдан фаол курашчи бўлишини истади. Ахлоқий доирада чекланиб қолмай, «ирода йўналиши»га кўра ҳақсизликка қарши курашувчи зиёли бўлишини хоҳлади. Дарвоқе, портрет масаласида. «Агар мирзо Анвар қиёфасини кўз ўнгингизга келтирмоқчи бўлсангиз, муаллиф тасвирларида дўмбоққина ёш болани кўз олдингизга келтирасиз. Мирзонинг камолот ёшидаги ҳусн камолини эса қирқ қизларнинг биридан сўрайсиз!»⁵³

⁵³ Қ о д и р и й А. Ўткан кунлар, Мехробдан чаён. Рўмонлар. (Тошкент. 1992.) В. Раҳмоновнинг «Сўнгсўз» идан, 637-бет.

{ Бугунги янги адабий-илмий тушунчалар ҳаётдаги ҳар қандай воқеа бадий асардаги воқеа-ҳодисаларга юз фоиз мос келавермаслиги мумкинлигини англатмоқда. Аммо бадий адабиётни фақат ижтимоий маънода, унинг бадий-эстетик қонуниятларидан чекиниб, жамият қонуниятлари ҳатто ижтимоий-иқтисодий формациялар, синфий курашлар асосида талқин қилиш танқидчиликдаги вульгар социологизмга хос аломат эди.

60-80-йиллардаги адабиётшунослар «Меҳробдан чаён»га феодализмни, эксплуататорлар синфини фош қилувчи асар сифатини бердилар.

И.Султонов: «Анвар Отабекдаги синфий чекланганликдан ҳоли. Меҳнатқаш халқ қондошлиги ва фикрдошлиги туфайли Анварнинг зулмга, феодалларга ва руҳонийларга нафрати чексиз», деб ёзди⁵⁴

Шунингдек, А.Алиев М.Бузрук тасавурида ғайритабиий, Ойбек наздида романтик бўлиб кўринган Раъно образига йирик ижтимоий-сиёсий вазифаларни юклаб талқин этди. Ёзувчи романтикасидан ҳам ошириб, Раъно жаҳон аренасига олиб чиқилди. И.С.Тургеневнинг «Арафа» романидаги Елена билан фикрдошга айлантирилди⁵⁵ Бечора-шўрлик қаҳрамон шу зайлда гоҳ ерга урилди, гоҳ осмонга чиқарилди.

«Ўзбекнинг ўзлиги» китоби муаллифи М.Қўшжонов Анвар ва Раъно муносабатларига ўзига хос ёндашди. Кўпроқ характерлар мантиғига эътибор бериб, адибнинг романтик қаҳрамонларидаги ажиб чизгиларни реаллаштирди. Олим Анвар табиатига хос вазминлик, олижаноблик, сезгирлик каби қатор фазилатларни илғаб олди. Бош қаҳрамонлар бошига ёпирилиб келаётган фожеани кузатар экан, Анварнинг сусткашлигини, натижада Раънонинг жасорати ортганлигини кўрди. Гап шундаки, Анварнинг муҳаббат хусусидаги китобийроқ туюладиган, романтик бўёқларга йўғирилган фикрини изоҳлашда М.Қўшжонов ҳам муболағага берилди. Анварнинг: «Ишқ давоси авом ўйлаганча васл эмас - ҳажрдир. Зеро, васл ишқ ўтини сўндиргувчи, ҳажр эса камолатга эришдиргувчидир», деган мулоҳазаси устида тўхталиб: «Гап

⁵⁴ С у л т о н о в И. Пьесалар, мақолалар. Тошкент, 1959.

⁵⁵ А л и е в А. Ижод ва изланишлар. Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1976.

нимада экан, тасаввуф таъсиримикин? Эҳтимол, шундайдир» дея тасдиқли савол-жавоб қилади. Бир оз ўтиб: «Тасаввуф таъсири Раънода ҳам йўқ эмас эди»⁵⁶, деган фикрни илгари суради. Тўғри, гарчи Анварнинг ишқ хусусидаги ҳикматлари тасаввуф аҳлининг қарашларини эслатса-да, Анвар ва Раънонинг ишқий тушунчаларини бу фалсафий оқимга боғлаб талқин этиш бир оз нотабиийдек туюлади. Анварнинг васл ва ҳажр хусусидаги ўша ҳикматини иложсизлик туфайли маърифатли инсон ҳаёлига келган фикр тарзида изоҳлаш тўғрироқ бўлади. Қолаверса, буларнинг ишқий қиссаси «ҳажр» билан эмас, балки «васл» билан якун топган эди.

М.Қўшжонов талқинича, Раънонинг барча хатти-ҳаракатлари реал ва табиий. Олим адиб баъзан қаҳрамонини ўз идеяси йўлида «етақлаши» мумкинлигига бир оз ишора ҳам қилиб ўтмайди. Аксинча, «Абдулла Қодирийнинг Раъно образини шу йўсинда тасвирлаётгани ҳеч қимми ажаблантирмайди», дея ёзади. Ажаблантирмайди?! Нега?! М.Бузрук ажабланган эди-ку! Шунингдек, 90-йилларнинг яна бир адабиётшунос олимаси Раъно образидан, унинг эркин хатти-ҳаракатларидан, қолаверса, жасоратидан анчагина ажабланди.

Бу ҳолат Х.Лутфиддинованинг Раъно образи талқинига бағишланган «Гулларнинг раъноси» рисоласида кузатилади⁵⁷ Тўғриси, олима Раъно образини тушуниш ва тушунтиришда иккиланаётгани сезилади. Рисола шундай таассурот беради. Абдулла Қодирий маҳоратига, романнинг бағоят гўзаллигига тан беради-ю, аммо Раънонинг ҳаётийлиги масаласида шубҳага бораверади. Адиб тасвирлаган манзараларга, яратган қаҳрамонларга қойил қолади-ю, бироқ орадан сал ўтиб-ўтмай Раънонинг романтик қаҳрамонлиги, «муаллиф ихтиёрига мойилроқ»лиги (6-бет) гўё камчилик тарзида таъкидланади.

Кумушбиби ва Зебинисоларда миллий ўзига хослик мавжуд. «Бу миллий ўзига хосликни, давр одоби ва талабига бўйсунишни Раънода кўрмаймиз» (6-бет). Демак, Раъно Оврўпа аёллари образига мойил. Бу миллий романнинг

⁵⁶ Қ ў ш ж о н о в М. Ўзбекининг ўзлиги. Тошкент: 1994. 84-бет.

⁵⁷ Лутфиддинова Х. Гулларнинг раъноси. Тошкент: Ўзбекистон, 1997. Кейинги кўчирмалар шу манбадан олиниб, китоб саҳифаси қавс ичида кўрсатилади.

камчилигимни ёки фазилати? Бу реалликми ёки қуюқ романтизм? Бир пайтлар романдаги айни моментлар, айни моҳият қўқларга кўтарилди, Еленаларга қиёс этилди. Бунда эса, миллийлик ва тарихийлик нуқтаи назаридан қараганда «ўз даври учун ҳаётийлик касб» (7-бет) этмайди. Раънонинг жасурлигини «ҳаётда учраши мушкул бўлган идеал ҳодиса» (7-бет) сифатида талқин қилинади. Раъно «ёзувчининг хоҳиши-иродаси таъсирида бошқарилган», «ижодкорнинг жасорати Раънога кўчирилган» (8-бет). «Раъно уста санъаткор қаламига мансуб бўлса-да, ҳаёлий, лекин ҳаётий белгиларга эга бўлган образлар сирасига киради. Ҳаётда мавжуд белгиларга эга бўлган романтик образ» (12-бет).

«У муаллиф ихтиёри, хоҳиши билан актив ҳаракат қилади» (12-бет). «Раъно бир қараганда замин фарзандидек, укаларига қарайди, уй юмушларини бажаради, отинлик қилиб қизларга сабоқ беради. Гўё реал ҳаётга боғлангандек таассурот қолдиради. Аслида эса у ҳаётда эмас, ижодкор орзусида эди» (12-13-бетлар).

«Хонлик замонида Раъно типидagi қиз-жувонлар бормиди ёки йўқмиди? Бўлиши ҳам, бўлмаслиги ҳам мумкин. Ёзувчи фантазиясига тўла қувват берган ўша заминда Раънолар бор бўлганда, ёзувчи тўғридан-тўғри реалистик картина яратиб қўя қоларди. Ёзувчининг эса эстетик идеалида, орзу-тасаввурида туғилган бу образ худди эртақлардагидек романтик заминга эга» (29-бет).

«Ижодкор ўз замонасида минглаб раъносифат қиз-жувонлар бўлишини армон қилган бўлса ажаб эмас. Лекин гап шундаки, ҳаётда худди Раъно каби қизлар бормиди ёки бўлиши мумкинмиди деган ҳақли савол ўқувчини ўйга толдиради» (44-бет).

«Раънони эслаганда дабдурустдан тасаввуримизда бу сифатларнинг (кўпгина гўзал фазилатлар назарда тутилмоқда - Б.К.) қай бирини илгари ўринга қўйишни билмай ҳам қоламиз. Ва Раъно каби мукамалликнинг ҳаётда борлигига ёки уни излаб топиш мушкул эканига ишонгандек бўламиз» (44-45-бетлар).

Тақрор айтамыз, олиманинг Раъно образини талқин қилиши қандайдир иккиланиш, ўз фикридан шубҳаланиш, ўз-ўзини инкор ва гоҳида ўз-ўзини тақрорлашлар гирдобидадир.

Юкоридаги кўчирмаларнинг айримларига кўшилиш мумкин, аммо аксариятида бир оз эътирозга сабаб бўладиган, фикрлашадиган ва баҳслашадиган жиҳатлар йўқ эмас. Баъзи ўринларда рисола муаллифининг Раъно образини тасдиқлаётгани ҳам, рад қилаётгани ҳам, хайрихоҳ ёки холис муносабати ҳам, умуман, илмий мезон сезилмай қолади. Мужмал.

Бир қараганда, олима муаллиф ва қаҳрамон муносабатларининг назарий асосларини, қаҳрамоннинг ёзувчи измига бўйсунтириш ҳолатлари жаҳон адабиётида кўплаб учрашини эътибордан қочирмаётгандек кўринса, бошқа ўринда олимлар томонидан аллақачон айтиб қўйилган, яъни Абдулла Қодирийнинг романтик қаҳрамонлари ҳақидаги гапни қайта эсга туширади. Аслида, «Меҳробдан чаён» романтик, реалистик ва ҳатто, натуралистик чизгилар айтиб бир бадий асарда мавжуд бўлиши мумкинлигининг намунасидир.

Х.Лутфиддинова айрим ҳолатларда М.Бузрукнинг 30-йиллардаги бир хил фикрларини силлиқ йўсинда такрорлаётганини ўзи ҳам сезмайди. Тўғриси, Раъно образининг ҳаётда учраши-учрамаслиги хусусидаги баҳслар анча ибтидий бўлиб туюлади. Адабиётга оид бирёқлама эски қарашлар тубдан янгиланаётган ҳозирги даврда роман жанри имкониятларига нисбатан масаланинг бу тарзда қўйилиши ўзини оқламайди. Ҳаётда борми-йўқми, бўлганми-бўлмаганми? Бадий образ моҳиятини англаш ва инкишоф этиш учун бу илмий мезонлар бугун ноқислик қилади. Бадий адабиёт масаланинг шу тарзда қўйилиши туфайли асл санъатлик моҳиятидан узоқлашиб кетди, примитивлашиб қолди. Бундай талаб ва саволлар ёзувчиларнинг бадий тафаккурини қолипга солди. Адабиётда ҳаётда учрайдиган пахтакор, ҳаётдаги чўпон, турмушдаги темирчи, ҳаётдаги сувоқчи образлари ясалди. Айнан ҳаётда учрайдиган тарзда кўрсатилди. Бироқ ўй-хаёлдан, орзу-умидлардан, руҳий кечинмалардан, романтик ҳаёлот оламидан маҳрум ясалди. Моддий реаллик тасдиғи, ҳаётда борлигининг исботи учун зарур ўринларда рақамлар келтирилди. Аммо бадий адабиётда руҳияти покиза инсон образи юзага келтирилгани йўқ.

Фараз қилайлик, «Меҳробдан чаён» романидаги Анвар ва Раъно образларининг қайсидир қирралари тарихий шарт-шароитга, реал ҳаётга мос келмайди. Айнан шу талабларга тўла

жавоб бера оладиган романлар ўзбек адабиётида талайгина. Бироқ, биронгаси «Меҳробдан чаён»нинг ўзбек адабиёти тарихидан мумтоз ўрин олишига монелик қилмайди...

Абдулла Қодирий маънавиятидан сизиб чиққан бу тотли чашма етмиш йилдирки ташна қалбларга ором бағишлаб, ҳорғин руҳларга енгиллик, ғамгин кўнглиларга сурур ва маҳзун дилларга завқ улашади. Романни ўқиганда адиб меҳр берган Анвар, Раъно, Нигоройим ва Сафар бўзчилар, қаҳрига учраган Абдурахмонлар, тараддудлари оғушида қолган Солиҳ маҳдумлар ва ниҳоят мўътадил тасвирили Худоёрхонлар сиймоси такрор ва такрор тасаввурда пайдо бўлади.

Юқорида кузатилганидек, романнинг кўпгина қаҳрамонлари хусусида адабиётшуносликда хилма-хил ва ранг-баранг фикр-мулоҳазалар айтилган. Романни матн асосида илмий талқин қилиш доимий заруриятдир. Вакт ўтган сари бирёқлама қарашлар барҳам топиши, илмий талқинларда ҳам роман аслига мос тиниқлик юзага чиқиши мумкин. Зеро, мувозанат, ҳолис муносабат илмий талқин учун асосий таянч ҳисобланади.

«Меҳробдан чаён»даги қаҳрамонларни нуқул салбий ёки фақат ижобийга ажратиш ҳоллари кўп бўлган. Гарчи, романдаги воқеликнинг бадий талқини ҳолис бўлса ҳам, бу ҳолислик кўпинча илмий тилга ўз ҳолича кўчган эмас. Замон ва сиёсат, мафкура ва метод монеликлари мавжуд эди. Фикримиз учун мисол ўлароқ романдаги тарихий воқеа-ҳодисалар, тарихий шахслар тасвирини олишимиз мумкин.

Маълумки, романдан Қўқон хонлигидан айрим лавҳалар, хусусан, Худоёрхоннинг ҳукмронлиги, амалга оширган ишлари, ўрдадаги фиску фужурлар билан боғлиқ манзаралар ўрин олган. Ёзувчи хонни ўз истаги йўлида ҳеч қандай зулмдан қайтмайдиган ҳукмдор, айни чоғда, ўзига яраша фазилату нуқсонлари бор образ сифатида кўрсатишга интилган. Хон шахсиятининг бадий талқинида муаллифнинг бирёқламалиги деярлик сезилмайди. Аксинча, мувозанатни саклай билган кўринади. Ҳукмдор табиатидаги ҳар икки жиҳат тасвири кўзга ташланади. Бу масалада асар моҳиятидан келиб чиққан профессор У.Норматов шундай ёзади: «Энг муҳими, «феодал иерархиянинг чўққисида турган ва бутун адолатсиз тузумни ўзида мужассамлаштирган тарихий шахс»

образида кескин қоралаш, фош этиш билан баробар уни ўз ҳолича, йўқни йўндирмай, бор гапларни ёзишга уриниш ҳам мавжуд. Адабиётшуносликда, негадир ҳозирга қадар Худоёрхон талқинидаги мана шу жиҳатлар эътибордан четда қолиб келаётир»⁵⁸

✓ Ҳақиқатан ҳам кўпчилик олимлар хонни қоралашга тушиб кетиб, бу жиҳатга эътиборсиз қараганлар. Гап шундаки, бу жиҳатни, ёзувчининг ҳолис муносабатини ҳис этган мунаққидлар ҳам унга романнинг камчилиги, носирнинг нуқсони сифатида баҳо берган эдилар.

1. Чунончи М.Бузрук «Меҳробдан чаён» (Мавзуи, синфий туси ва тузилиши жиҳатидан текширилмишдур)» сарлавҳали мақоласининг «Типлар» бўлимида бундай ёзади: «Энг кучли, ёмон ва золим тип қилиб Худоёрхонни жонландирмоқ лозим эди. Локин хоннинг шахсияти бузук кўрсатилган. Худоёр гоҳ «онангиз арабми?» деб мирзоларни арабчани кўб ёзгонлари учун иътоб қилади. Демак бунда миллий сезги кўрсатилмакчи бўлинади». М.Бузрук ҳис этган, аммо норозилигига сабабчи бўлган романдаги ўша саҳифага қараймиз: «Худоёр муҳр босиш асноси ёзилгон ёрлиқ ва номаларни ўқутиб эшитар, муношиларнинг эшитилмаган араб ва форс сўзлари орқали тўқуған ярим туркий жумлаларига аксар вақт тушунмас: «Эналаринг арапқа текканма?» деб мирзо, муфтиларни койир эди. Аммо, Анварнинг ёзган ҳар бир жумласини мусиқий каби роҳатланиб, тушуниб тинглар ва «шу бала бариларингдан ҳам ўқуғанрақ чиқар!» деб, бошқа мирзоларнинг юрагига ўт ёқар эди». (Абдулла Қодирий. Ўткан кунлар, Меҳробдан чаён. Рўмонлар. Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1994. 429-430-бетлар.). «Миллий сезги»ли хонга муаллифнинг ҳолис муносабати «Анварнинг ёзган ҳар бир жумласини мусиқий каби роҳатланиб, тушуниб тинглар...» жумласида ўз аксини топгани аниқ. М.Бузрук талабига кўра эса, хон «энг кучли, ёмон ва золим тип қилиб» кўрсатилиши лозим эди.

2. М.Бузрук ёзади: «Гоҳ русларга қарши кучлик кўринмак учун маданий ишлар кўрувни лозим кўради. Демак, Худоёр мударбир ватанпарвар бир сиёсий(?)».

⁵⁸ Н о р м а т о в У. Қодирий боғи. Тошкент: Ёзувчи, 1995. 159-бет.

Адиб «Зулм ўчоғи» номли бўлимда аввал Худоёрхоннинг зулм йўли билан қурдирган бинолари, қаздирган ариқлари устида тўхталади, сўнг ёзади: «Хоннинг гарчи зулм билан бўлса ҳам солган мадрасаларига, қаздирган ариқларига таҳсин қилувчи, «золим бўлса ҳам маъмуриятпарвар экан» дегувчи баъзи биравлар орамизда топилиб қолур. Шунинг учун хонни «маъмуриятпарвар» қилган омиллар устида тўхталиб оламиз: Хон икки мартаба тахтдан ҳайдалиб, анчагина тажриба ортдирган, учунчи мартаба тахтка ўлтуриши маданиятлик ўрус истибдодининг Тошкандни олиб Хўжандга ҳам қўл узатқан саналарига тўғри келган эди. Бу кунги шароит тажрибалик хонни бошқача сиёсат ушлашқа мажбур этар эди. Ниҳоятда каттиқ қўллик бўлиш, юқори табақа ҳисобланган уламони, ашрофни ўзига қаратиш лозим ва тахтга аждаҳо каби оғиз очиб келмакда бўлган ўрусларга қарши ўз маданиятини қуриб, жавоб бериши керак эди. Шунинг учун меҳнаткашли раҳмсиз ишлатиб мадрасалар бино қилмоқда, ариқлар чиқармоқда, сарой ва расталар, қаландархона ва ўрдалар ёпмоқда эди. Абдукаримхондан бери ўнлаб хонларга яраб келган ўрдани бузиб, янги ўрда бино қилиш ўз кайфига қараганда ҳам ўрусларга жонлилик кўрсатиш, ялтирасин шаъну шавкат билан Фарғонани ўз қўлида сақлаб қолиш учун эди» (480-481-бетлар). Абдулла Қодирий «тажрибали хон»нинг ана шундай тадбирларини, «хон тахтига аждаҳо каби оғиз очиб келмакда бўлгон ўрусларга қарши ўз маданиятини» қураётганлигини ёзиб кела туриб, негадир «бунда самимий ҳеч нарса йўқ эди» жумласини қўшиб қўйишни ҳам лозим топади. Нима бўлганда ҳам, муаллифнинг холисона тасвирлаш кайфияти Худоёрхонга «мудаббир ватанпарвар» (М.Бузрук таъбири) сифатини бера олар эди.

3. М.Бузрук давом этади: «Гоҳ фазлу камолни тақдир қилиб ўз ўрдасининг маросимларига риоя қилмайин Анварни мирзабоши қилади. Демак, Худоёр - ҳақиқатчи».

«Ёрлиғ бериш маросими»да Анвар хон томонидан мирзабоши қилиб тайинланади. Бу ўринда мунаққидга ёқмаётган жиҳат хоннинг «ўз ўрдасининг маросимларига риоя қилмас»лигидир. Яъни, Худоёрхоннинг «ҳақиқатчи» эканлиги ғайритабиийдир. «Чунки эскида бир мансаб бериладиган бўлгонда, - деб ёзади М. Бузрук, - бу мансабга лаёқатни фазлу

камолдан ақтармас эди. Энг аввало шухрат, ижтимоий аҳвол ва насаб суриштирилар эди. Бунинг учун битмас-туганмас интиригалар ўйнанилар эди. Тубан синфдан бирининг фазлу камол ва ахлоқи билан кўтарилиши хонлик даврларида йўқ эди. Ҳамда у даврга бу кайфият ярашмас эди». Балки хонлик даврларига бизга қараганда яқинроқ бўлган М. Бузрук фикрларига кўшилмоқ мумкиндир. Балки романдаги ўша эпизодларни ёзувчининг замона билан муросаси, «синфий тус»га эътибори тарзида қабул этиш керакдир. Бироқ масаланинг яна бир жиҳати борки, улуғ адибимиз Абдулла Қодирий ҳам тарихни, тарихий шароит ва шахсларни М.Бузрукдан кам билган эмас. Қолаверса, мирзо Анварнинг ўрдага кириши ва обрў-эътибор қозонишини Муҳаммад Ражаббек образи воситасида реаллаштириб берган. Адиб мирзо Анварнинг мирзабошиликка эришуви ва бу ҳолнинг табиий бўлиши учун ёрдамчи образни орага киритган. Насаби юксак Муҳаммад Ражаббекни Анварнинг ҳомийси тарзида кўрсатган эди.

4. М.Бузрук яна бир ўринда ёзади: «Гоҳ Анварни ўлумга ҳукм қилғонда унинг талаби бўйича инсофга келиб Султонали каби ноҳақ ерга зиндонга тушган кишини озод қилади. Демак, Худоёр - адолатчи».

Демак, хон характериининг бу қирраси ҳам романда ўз аксини топган экан. Абдулла Қодирий Худоёрхон образидан олабўжи ясашни эмас, балки ҳукмдор инсон сиймосини, ҳаёт зиддиятлари ичра ўз ҳолича кўрсатишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган. Шу сабабли хон бутун зулм-заҳматлари баробарида, М.Бузрук сезганидек, ромanning айрим саҳналарида «миллий сезги»ли, «мудаббир ватанпарвар», «ҳақиқатчи» ва «адолатчи» киёфасида ҳам намоён бўлади. Танқидчи эса бу иккинчи жиҳатни сира ҳам тушунишни истамасди. Бу мунаққидлар авлодининг ўз талаби, айнан тарихга, бадий асар ва ўтмишдаги хону бекларга ўз «оригинал» муносабати бор эди. Хон ва бекларда биронга инсоний фазилат, тирик инсонга хос ижобий ҳис-туйғу бўлиши мумкин саналмас эди. Улар «кўллари қон зулм ҳайкали»нинг тимсоли бўлишлари шарт эди. Мана ўша талаб баёнидан бир кўчирма: «Бизча, хоннинг типси доимо зулм ва қон билан бўёлғон бўлиши керак эди. Уни доимо қизларнинг олдига,

доимо ғафлатда кўрмагимиз керак эди. Анварнинг талаби билан Султоналини инсофқа келиб озод қилиш эмас, балки Султоналини-да қўшиб жаллодга топшириши керак эди...

Шу замондагина қўллари қонли зулм ҳайкали бўлгон бир хонни гавдалантирмак мумкин эди».

Ўзлари билиб-билмай қўллари қон, золим замон сиёсатига хизмат қилган мунаққидлар вақти келиб инсоф, адолат нелигини билмайдиган ҳукмдорларнинг қаҳрига гирифтор бўлдилар. Бу қонхўр қизил ҳукамоларнинг йиртқич шотирлари Абдулла Қодирийларга қўшиб М.Бузрукларни ҳам жаллод қўлига тоғлирдилар, қатл этдилар.

Хон образининг бадий талқинида ҳар икки - мусбат ва манфий жиҳатни кузатиш мумкин. Бироқ, 60-йиллардан кейинги адабиётчилар ҳам ўз асарларида хон характерида «паразитлик ҳаётга муккасидан кетган монархия арбобларининг энг жирканч характерларини умумлаштириб» берилганлигини биринчи ўринга олиб чиқдилар. Бирон ўринда Абдулла Қодирийнинг ҳақиқий муносабати кўрсатилмади. Талқинчилар «Раънога панжа урган» Худоёрни ҳақоратларга кўмдилар. Мувозанат мутлоқ бузилди. Холислик йўқолди. Ҳолбуки, адиб тарихий ҳақиқатга хиёнат қилмаган эди.

Худоёрхоннинг хотинларга ўчлиги, ўнлаб канизаклари борлиги кўп марта тақдорланган. Романнинг «Ҳарам», «Оғача ойим», «Хоним ойимлар», «Қирқ қизлар», «Нозик» бўлимларида бу масала жиддий ёритилган. Адиб бу ўринда ҳам ўзининг ҳақиқатўйлик, холислик принципларига содиқ қолади.

Романнинг «Оғача ойим» бўлимида Оғача ойим Гулшан билан суҳбатлаша туриб: «...Сайиднинг никоҳларида биз ўнлаб кундашмиз...», деган гапни айтади. Ёзувчи бу гапни изоҳлаш лозим, деб ҳисоблайди ва уни романнинг умумий матнидан ташқарида шундай шарҳлайди: «Шариъатда тўрттадан ортиқча хотин олиш йўқдир. Худоёрнинг расмий никоҳидаги хотини тўрттадан ошмас, яъни, янги хотин оладиган бўлса, тўртинчи хотинини канизликка кечириб, ўрнига янгисини қўйиб турар эди. Оғача канизликка кечирилганларни ҳам бунда қўшиб ҳисоблайдир (муал.)» (489-бет).

Ёзувчининг бирдан бир нияти хонни қоралаш, унинг кирдикорларини фош этиш бўлганда эди, Оғача ойимнинг сўзлари учун махсус изоҳни ёзиб ўтирмаган бўларди. Борини

ўз ҳолича, тарихий фактларни бузмай, ўринсиз бежамай, ортиқча муболағага берилмай ёзишни Абдулла Қодирий ўз иймони, виждони олдидаги муқаддас бурч, дея ҳисоблаган.

90-йилларга келиб миллий тарихга, миллий қадриятларга, Худоёрхон каби тарихий шахсларга муносабат ўзгара бошлади. Бирёқламаликлар нисбатан барҳам топиб, мувозанат ўз ўрнига кела борди.

Хусусан, XIX аср охири тарихи ва адабиёти билан шуғулланадиган олимлар бир қатор илмий тадқиқот ва ноширлик ишларини амалга оширди. Булар орасида хон шахсига оид маълумотлар ҳам йўқ эмас.

Ибратнинг «Фарғона тарихи» («Мерос» рукнидаги китобда, Тошкент: Камалак, 1991.) Мирзоолим Мушрифнинг «Кўкон хонлиги тарихи» («Ансоб ус-салотин ва таворих ул-хавоқин», 1995.), Ш.Юсуповнинг «Худоёрхон ва Фуркат» (1996) каби китоблари нашр қилинди.

Адабиётшунослар ҳам «Меҳробдан чаён»ни қайтадан жиддий мутолаа қилиб, янгича талқинларга эҳтиёж борлигини англадилар. Масалан, профессор У.Норматов романдаги хонга оид барча эпизодларни, тасвир ва талқинларни бирма-бир синчиклаб текширди⁵⁹ Натижада Худоёрхон манфий ва мусбат хусусиятлар уйғунлигидан вужудга келган образ эканлигини асослаб берди. Такрор айтамикки, олим хон «образида кескин қоралаш, фош этиш билан баробар уни ўз ҳолича, йўқни йўндирмай, бор гапларни ёзишга уриниш ҳам мавжуд»лигини таъкидлайди.

Яна бир қўшимча. Романдаги Анварни мирзабоши қилиб кўтариш учун берилган фармонни кузатиш ҳам фойдадан холи эмас. Ёрлиғ «Ба исми субҳанаху. Амруллоҳи фаризатун ва амруна важиб» - яъни, меҳрибон ва раҳмли Аллоҳ ёд этилгач, Яраттувчининг буйруғи фарздир ва бизнинг амримиз вожиб, маъносидаги сўзлар билан бошланади. Сўнгра мирзабоши «доруссалтанатнинг ҳаққи шаръийсига хиёнат» қилмасликка, адолат ойнасига ғубор қўндирмасликка, фуқаронинг арз-додига қулоқ солиб, бу ишда сусткашлик этмасликка ва салтанатнинг адолатини субҳу шом интишор этишликка даъват қилинади. Бу даъват - топпириқ қоғозда қолиб кетган

⁵⁹ Н о р м а т о в У. Қодирий боғи. Тошкент: Ёзувчи, 1995. 157-181-бетлар.

тақдирда ҳам ҳокимиятдаги маънавий муҳитни сал бўлса-да кўрсатиб туриши табиийдир.

«Романда Худоёрхон образининг шу хил мусбат томонларини, хайрли ишларини эслатишдан мақсад асло уни «реабилитация қилиш», «иҷобий қаҳрамон» қилиб кўрсатиш эмас, бу ўта сунъий, бачкана, ғайриилмий иш бўлар эди. Аслида бу билан биз ёзувчининг бош ижодий принципига, реализмга хос хусусиятларни - тарихни, тарихий шахсларни, ижтимоий кучларни орттирмай ва камситмай «ўз ҳолича» олиш, «бор гапларни ёзиш» санъатини таъкидламоқчимиз, холос»⁶⁰

Шу зайлда адабиётшунослик романга доир қатор масалаларда бирёклама қарашлардан нисбатан чекинди, бадий ва илмий талқинлар орасида мувозанат юзага келгандек бўлди.

Хуллас, «Меҳробдан чаён» романига муносабатдан кўринадики, воқеликнинг бадий талқини билан илмий талқин орасидаги мувозанатнинг бузилишида ташқи сиёсий-мафкуравий омилларнинг таъсири кучли бўлган.

Қодирийшунослар эътиборидан четда қолиб келган М.Бузрукнинг мақоласида вульгар социологик руҳ бор. Унинг Худоёрхонга оид қарашлари романни, ҳатто тағматни яхши ҳис этганлигини, бироқ уларни тушунтиришда матн ҳақиқатидан чекинганини кўрсатади.

«Меҳробдан чаён» романи талқинидаги бирёкламалик, инкор ва зиддиятлар тарихий шарт-шароит, шунингдек, адабиётшунослар жасорати, дунёқараши ва умуман, эстетик диди билан ҳам изоҳланади.

XX асрнинг 90-йилларида романни қайта идрок этиш, янгича шароитда роман матнини, бадий-эстетик қимматини янгича тушунтириш бошланди.

Шуни таъкидлаш лозимки, ҳақиқий санъат даражасига етган, ўзининг доимий ўқувчиларига эга бўлган бадий асарлар адабиёт майдонида умрбоқийлигича қолади. Адабиётшунослик эса бундай нодир манбага қайта-қайта мурожаат этаверади.

⁶⁰ Н о р м а т о в У. Қодирий боғи. Тошкент: Ёзувчи, 1995. 164-165-бетлар.

ИЛМИЙ-АДАБИЙ МУҲИТ ВА АДАБИЙ ТАЛҚИН

XX аср ўзбек адабиётшунослиги тарихида тоталитар сиёсат ўзининг мудҳиш ва салбий изини қолдирди.

Илм-фан, санъат ва адабиёт ягона давлат сиёсати механизмнинг мувватларига айлантирилди. Ижод эркинлиги, сўз эркинлиги, мустақил фикрлашга барҳам берилди.

Сталин вафотидан сўнг эса давлат миқёсидаги маънавий муҳитнинг нисбатан соғломлашиш, хато ва камчиликларни фош этиш, ноҳақ жабр-зулм чекканларга ҳамдардлик билдириш жараёнлари бошланди. 1956 йилда бўлиб ўтган партиянинг XX съезди мамлакат ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий ҳаётидаги барча масалаларни расмий равишда кўриб чиқди.

Чўлпон ва Фитратларнинг ёзган асарлари оқланмаса-да, ўзлари шахс сифатида оқланди.

Абдулла Қодирийнинг барча асарларини қайта нашр этиш имкони пайдо бўлди. Зотан, улуғ адиб ижоди талқинининг иккинчи босқичи бошланиши ҳам 60-йилларга тўғри келади. Адабиёт ва ижтимоийлик, адабиёт ва сиёсат XX аср адабиёти ва санъати учун ёндош тушунчалардир. Ижодкорга санъаткор сифатида қараб, бадий-эстетик диди ва иқтидори даражаларини кузатишдан кўра биографиясининг ибтидосига қандай синфга мансублиги, қандай муҳитда ўсганлиги, ҳулиас, ижтимоий келиб чиқишига алоҳида урғу берилди.

Ижодкор яратган асарнинг ижтимоий мазмуни, социал моҳияти нимани ташкил этади; қайси табақа манфаатига хизмат қилади, деган масала ҳам айнан ўша адабиётнинг жамият ва сиёсатга алоқадорлигининг бир қиррасини намоён этади.

Дейлик, бадий асар дунёга келган. Муҳокама ва мунозаралар мавзуга айланган. Истайсизми-йўқми барибир ўша янги асарнинг жамиятга, сиёсатга қандай хизмат қилиши, қанақа фойда келтириши, албатта, биринчи планга чиқарилган.

Бадий адабиётни социологик тадқиқоти - марксистик адабиётшуносликда ижодкорнинг ижтимоий мансубияти, асарининг ижтимоий моҳияти ва жамиятга таъсири масалалари талқиннинг асосини ташкил этади.

XX аср ўзбек адабиётшунослиги тарихидаги талқин муаммосини тадқиқ этишда юқоридаги ҳолатлар баёнини асло четлаб ўтиб бўлмайди. Зеро, бадиий адабиётнинг йўналиши ижтимоий-сиёсий давлат идораларига, бадиий асар талқини, таҳлили ҳамда баҳоси давр ва давлат мафкурасига, комфирка сиёсатига алоқадорлиги инкор этиб бўлмайдиган ҳақиқатдир.

Абдулла Қодирий шахси ва ижодида муносабатнинг ўзгариши ҳам шу ижтимоий-сиёсий воқеликлар натижаси, албатта. 1937 йилги қатағондан сўнг, қарийб, йигирма йил мобайнида Чўлпон ва Фитрат қатори Абдулла Қодирий номи ҳам, асарлари ҳам ижобий маънода тилга олинмаган эди.

1956 йилги окланиши жараёнида, оммага маълум қилинган махфий ҳужжатлардаги қайдларга кўра, Абдулла Қодирий шахси ва ижоди юзасидан Туркистон Ҳарбий ўлкасининг прокурори айрим таниқли ёзувчи ҳамда адабиётшунослардан «хулосалар» ёздириб олади. Уларда Абдулла Қодирий романларининг ниҳоятда гўзал ёзилганлиги, ўз вақтида жуда машҳур бўлганлиги, тили бағоят ширадор эканлиги таъкидланади. Ва айни чоғда, сутдан оғзи куйган қатикни пуфлаб ичади деганларидек, мутахассислар ўз мулоҳазаларига бир «аммо»ни илова этиб ўтишни лозим кўрганлар.

Собир Абдулла 1956 йил 25 апрелда ёзади: «Ўткан кунлар» ва «Меҳробдан чаён» романлари ҳақида менинг мулоҳазаларим ва таассуротларим тубандагича: ҳар икки романнинг тили бой, содда ва бадиий жиҳатдан юксак бўлиши билан, авторнинг моҳирлиги билан катта сўз санъаткорлигидан дарак берар эди. Бироқ асарда синфий кураш тўла ёритилмаган ҳолда, хонлар даврида эзилган меҳнаткаш табақанинг роли кам, кураши етарли бўртмаган эди».

1956 йил 4 майда Мумтоз Муҳамедов маълумот беради: «Мана шу асарларнинг ҳаммаси («Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён», «Обид кетмон» *Б.К.*), хато ва камчиликларига қарамасдан, менинг назаримда, Абдулла Қодирий ўша пайтда ўз тили ва маҳорати билан бошқалардан ажралиб турадиган истеъдодли сўз санъаткори эканини кўрсатган эди».

Бутун қатағонни ўз кўзлари билан кўрган авлод XX съезд ҳақиқатларига ишониб-ишонмай ўз хулосаларида эҳтиёт чораси учун ана шундай «гарчи» ва «аммо»ларни ёзиб ўтдилар.

Жамият ҳаётининг ижтимоий-сиёсий, маънавий муҳити ўзгариши оқибатида 30-йиллар адабий майдонида туриб Абдулла Қодирийни танқид қилган айрим мунаққидлар ҳам бу даврда ўз хулосаларини замонга мослади.

Таассуфки, Сотти Ҳусайн ва Миён Бузрукка Абдулла Қодирий номи ва асарларининг қайта майдонга чиқиш жараёнини кўриш насиб этмади; улар ҳаётдан кўз юмган эдилар. Билъакс, улар ҳам улуг адиб асарлари борасидаги талқинларини нисбатан ўнглаб, замонага мосроқ хулосаларни айтган бўлар эди.

Инчунун, ўз қарашларига жиддий таҳрир берган шахслардан бири Ойбек эди. 1936 йилда ёзган рисоласини «Асарлар»га киритиш арафасида дўсти Ҳ.Ёқубовга жиддий таҳрир учун изн берган. Ва биз ҳозирда 60-йиллар маънавий муҳитига мосланган, Ойбекнинг мактабдош дўсти профессор Ҳ.Ёқубов таҳриридан чиққан «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли»ни ўқиб келамиз. Зероки, иккала вариант орасида фарқ бор. Бирида 30-йиллар нафаси сезилса, кейингисида 60-йиллар муҳитининг таъсири кўринади. Баъзи тадқиқотчи олимларимиз таҳририй нусхани Ойбекнинг 30-йиллардаги талқинлари тарзида қабул қилиб, кўчирмалар оладилар ва хато қиладилар.

Дарвоқе, 30-йиллардаги вульгар социологик қарашлар тегирмонбошиси М.Шевердин 60-йилларда саломатлик напидасини сурмоқда эди. Унинг Абдулла Қодирийга муносабати қандай? Бу ёзувчи бирон кўрсатма ёки хулоса берганми бу хусусда?

Юқорида номлари зикр этилган айрим ўзбек ёзувчилари ва олимлари қатори М.Шевердин ҳам 1956 йили 26 май куни Туркистон Ҳарбий ўлкасининг прокуратурасига ўз хулосаларини ёзиб берган эди.

«Мен Абдулла Қодирийни ўз асарларида феодал тартибини, қалокликни фош этишга ҳаракат қилаётган ва янги Шўро тузуми муваффақиятларини куйлаётган Шўро вакили сифатида билардим»⁶¹

М.Шевердиннинг бу фикридан Абдулла Қодирий шахсиятига муносабати ўзгарганини, замонабоп тусга

⁶¹ Ушбу кўрсатма-кўчирмалар Н.Боқийнинг «Қатлнома» (Тошкент: Нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1992) китобидан олинди.

келганлигини сезиш қийин эмас. Ўзининг 1928 йилги мақоласида: «Ўзбекларнинг биринчи романи - Қодирийнинг романи ғоявий жиҳатдан бизга ётдир... «Ўткан кунлар»нинг салбий томонларини ҳатто унинг жуда катта бадий қимматига эга экани билан ҳам оқлаб бўлмайди...», жумлаларини ёзган «мунаққид» 1956 йилга келиб, Абдулла Қодирийни ғоявий жиҳатдан ўзига маслақдош қилиб қўяди.

Такризда роман олдига жуда катта социал талаблар қўйган ва икки жумланинг бирида бош қаҳрамоннинг ижтимоий фаолияти сусткашлигидан норозиланган тақризчи прокуратура учун ёзган кўрсатмаларида бу ижтимоийлик иллатидан халос бўлгани кўринади. «Умуман айтганда, баъзи арзимас тахрирларни ҳисобга олмаганда, йигирма-ўттиз йил муқаддам Абдулла Қодирий ижоди ҳақида айтган гапларим ҳам шу бугун баён этаётган фикр-мулоҳазаларимдан деярли фарқ қилмайди. Менинг баҳойим, асосан ижобийдир». Салбий қирғоқдан ижобий қирғоққа ўтиш жараёнини сездирмаслик ва ўзининг 30-йиллардаги фикрига садоқатини намоён этиш ниятида М.Шевердин йўл-йўлакай «Ўткан кунлар», хусусан, бош қаҳрамон камчиликларини ҳам эслатиб ўтади.

Кейинчалик олимлар орасида давомли баҳслар мавзуси бўлган метод масаласида адибни «социалистик реализм вазиятида турган истёдод» соҳиби сифатида тавсифлайди. М.Шевердин «хулосаси»даги яна бир жиҳат Абдулла Қодирийнинг «Мехробдан чаён» романида «Ўткан кунлар»га нисбатан «ғоявий жиҳатдан улғайган»лиги масаласидир. Зотан, бу «кашфиёт» ва «улғайиш» кўплаб олимларимизнинг фикрий негизига, онгу шуурига муҳрланиб қолгани ҳам сир эмас.

Абдулла Қодирийнинг оқланиши жараёнида унинг асарлари юзасидан хулосалар ёзиб берган ёзувчилар адибнинг аксилшўровий хатти-ҳаракатини тасдиқламадилар... «Абдулла Қодирий (Жулкунбой) адабий мероси юзасидан тузилган комиссиядан

Абдулла Қодирийнинг адабий мероси юзасидан тузилган комиссия ёзувчининг қўлёзмалари, хатлари, фотосуратлари, шунингдек, унинг ҳаёти ва ижодига тааллуқли бошқа материалларга эга бўлган барча муассасалар ва граждандар ушбу материалларнинг асл нусхаларини ёки копияларини қуйидаги адрес билан комиссия ихтиёрига юборишларини

илтимос қилади. Адрес: Тошкент шаҳри, 1 май кўчаси, уй № 20. Ёзувчи Абдулла Қодирий (Жулқунбой) адабий мероси юзасидан тузилган комиссия»⁶²

Бу тарихий манба каторида узоқ ҳукм сурган жимликдан кейин матбуот юзини кўрган биринчи «Машҳур ўзбек ёзувчиси» дея номланган кичик бир мақолани ҳам тўла кўчираемиз.

«Машҳур ўзбек ёзувчиси Абдулла Қодирий (Жулқунбой) ўзбек халқининг атоқли адиби эди. Абдулла Қодирий ёшлик чоғларидаёқ адабиётга ҳавас қилиб, бошлаб хабар, мақола ва ҳикоялар ёзди.

Қодирийнинг биринчи ҳикоялари газета ва журнал саҳифаларида босилиб чиқди. Чунончи, «Улоқда», «Жинлар базми» каби ҳикоялар ҳамда «Уйланиш» номли драмаси («Бахтсиз куёв» - Ъ.К.) Абдулла Қодирийнинг революцияга қадар ёзган бошланғич асарларидан эди.

Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин Абдулла Қодирий (Жулқунбой) ўзининг катта асарлари билан майдонга чиқди. У аввало «Ўткан кунлар» романининг биринчи қисмини ёзиб кенг ўқувчилар оммасига тақдим этди. Кейинчалик, бу романнинг иккинчи ва учинчи қисмларини ёзиб тугатди. Сўнгра «Меҳробдан чаён» романини нашр эттиришга муваффақ бўлди.

Абдулла Қодирий кишлоқ хўжалигини коллективлаштириш темасида «Обид кетмон» номли роман ёзди.

Ёзувчининг қалами юмор ва сатира соҳасида ҳам сезиларли из қолдирди. Унинг «Муштум» журнали саҳифаларида босилиб чиққан «Тошпўлат тажанг нима дейди?», «Калвак махзум» ва шунга ўхшаш катта-кичик сатирик ҳикоялари мана шулар жумласидандир.

Абдулла Қодирий (Жулқунбой) кенг китобхонлар оммасига ўзининг бадий маҳорати, тилининг халқчил ва бойлиги билан танилган улкан адиб эди.

Машҳур ўзбек ёзувчиси рус адабиёти классиклари, Шарқ мамлакатлари ёзувчилари асарлари билан мунтазам равишда танишиб борди ва улардан ижодий ўрганди. Абдулла Қодирий

⁶² Ўша жойда.

бадий ижодиётга юксак талаб қўядиган, доимо ижодий изланишлар билан яшаган катта санъаткор эди.

Совет китобхонлари Абдулла Қодирий асарларини тез орада яна ўқишга муяссар бўладилар»⁶³

Мақолага имзо қўйилмаган. У тахририят ёки комиссия аъзолари томонидан ёзилган бўлиши мумкин.

Адибнинг окланиши, асарларининг қайтадан оммага тақдим этилиши уларнинг нафақат ярокли-яроксизлиги, ғоявий жиҳатдан зарарли-зарарсизлиги, балки ижтимоий-сиёсий муҳит об-ҳавосига ҳам боғлиқ эди. Абдулла Қодирий тўғрисида ўтказилган махфий текширувлар, мутахассис ҳамда ёзувчиларнинг яширинча берган маълумотлари замона иқлимига мосланган, ижобий характерли мулоҳазалар эди. Улар демокчики, Абдулла Қодирий асарларининг баъзи ўринларини таҳрир қилиб, қайта нашр этиш мумкин.

Мамлакат миқёсидаги сиёсий муҳит, табиийки, маънавий-маърифий муҳитга ҳам таъсирни ўтказди.

Абдулла Қодирий ижоди юзасидан узоқ жимликдан кейин Иззат Султоновнинг «Ёзувчи Абдулла Қодирий ҳақида» деган мақоласи «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1956 йил 28 октябрь сонидида босилиб чиқди. Муаллиф мақоласида янгича талқинлар нафаси сезилади, адиб тўғрисидаги хулосалар жиддий ўзгаргани аниқ кўринади. Абдулла Қодирийнинг ўзбек адабиётидаги ўрни хусусида янгича ёзаётган адабиётшунос олим имкони борида ёзувчи шахсига, асарларига илман ҳолис ёндашувга интилади. «Агар ёзувчи ҳақиқатан талантли ва соф кўнгил бўлса, у ўз социал муҳитининг бор синфий манфаатлари доирасидан чиқиб, ҳаётни ҳаққоний тасвирлайдиган ва ижтимоий тараққиётга хизмат этадиган асарлар яратолади». Бу назарий гапни жаҳон адабиёти гигантлари Лев Толстой, О.Бальзак каби адиблар мисолида исботлайди ва ўринли равишда Абдулла Қодирийни ҳам шулар қаторига қўяди.

«20-йилларда кўп ўзбек танқидчилари, назарий жиҳатдан ҳомлиги натижасида марксча-ленинча принцип, яъни даставвал ёзувчи ижодининг объектив ижтимоий қимматини тайинлаш принциpidан четга тойдилар ва натижада Абдулла Қодирий

⁶³ Совет Ўзбекистон маданияти. 1956 йил. 13 октябрь.

ижодини ғоявий йўналиши ва мундарижаси жиҳатидан буржуа миллатчилиги руҳидаги ижод, деб эълон қилдилар.

Абдулла Қодирий ижодига юқоридагидек характеристика беришга гўё уч «асос» бор экан. Абдулла Қодирий ижтимоий чиқиши ва муҳити; унинг революциядан аввал жадиализм билан бўлган алоқаси; ёзувчининг совет тузумига душманлик билан қараши (гўё бу унинг асарларидан «кўриниб турар» эмиш)».

И.Султонов «Ўткан кунлар» романига тўхталиб, Абдулла Қодирийнинг миллатчилиқда айбланиши ёзувчига қўйилган очикдан-очик бўҳтондир, деган фикрни билдиради.

Абдулла Қодирийнинг асарлари оммага етказилиши, уларнинг маънавий мулкига, эмин-эркин мутолаа этадиган севимли асарига айланиши учун олимлар қўлидан келганча ҳаракат қилди. Ҳатто, баъзан романлардаги мутлақо иккинчи даражали жиҳатларни бўрттириб кўрсатиш орқали ўз ниятларини рўёбга чиқаришга интилди. «Ўткан кунлар» романининг темаси «феодал тузумни фош этишдан иборат» эканлигига урғу берилиб, социал формацияларга боғланди. Адабиётнинг абадий ва азалий мавзуси, «Ўткан кунлар» романининг туб негизини ташкил этадиган ишқ-муҳаббат масаласи, «Отабек ва Кумуш ўртасидаги муҳаббат фожеаси» урф-одат туфайли юз берган ҳодиса тарзида талқин этилди.

И.Султонов Абдулла Қодирий тақдирини «ҳал этган» «улуғ оға» бўлмиш руслар масалаласида жуда эҳтиёткорлик билан иш кўрди; улар билан боғлиқ ўринларни атай бўрттириб кўрсатди. Отабекнинг рус идораси тўғрисидаги гапларини, «Отабекнинг бу айтган сўзлари рус халқининг юксак маданиятига тааллуқлидир», дея шарҳлади. «Меҳробдан чаён» интиҳосида Анвар билан Раънонинг Тошкентга қочиб келишини: «Роман қаҳрамонлари хон жабридан қочиб, рус паноҳида омон қолганликлари, инсонпарвар рус тартиби ҳукмрон бўлган жойда бахт-саодатга эришганликлари (? Б.К.) жуда яхши кўрсатиб берилган»⁶⁴, тарзида талқин қилинди. Баъзан атайинлик суистеъмол этилди; инсоннинг индивидуал дунёсига эътиборсиз қаралгани ҳолда ёзувчидан

⁶⁴ Су л т о н о в И. Ёзувчи Абдулла Қодирий ҳақида. Қизил Ўзбекистон. 1956 йил 28 октябрь.

коммунистик хушёрлик, марксча-ленинча дунёқарашга эғалик талаб этилгандек бўлди. Гарчи, адиб тўғрисидаги энг муҳим хулосалар ижобий томонга силжиган бўлса ҳам, унинг «камчилик ва нуқсонлари»дан баҳс юритиш барҳам топмади, албатта.

Шу ўринда мавзуимизга дахлдор кичик бир хотирага эътибор берайлик. Иззат Султонов ёзади: «Абдулла Қодирийни оқлаш масаласини биринчи бўлиб Москвада Мухтор Аvezов кўтарган эди. Бу сатрларнинг муаллифи билан суҳбатда Аvezов бу ишни нимадан бошлаш ҳақида ҳам яхши маслаҳат берган эди: «Абдулла Қодирий «Ўткан кунлар» романида Россиянинг Шарққа нисбатан прогрессив роль ўйнаганини биринчи бўлиб кўрсатди: Отабекнинг Шамайга саёҳати ҳақидаги ҳикоясида бу фикр яхши ифода этилган. Қодирийни реабилитация учун ҳаракат бошланг ва мана шуни дастак қилиб олинг». Бу сўзлар айтилган маҳалда Россиянинг Шарққа нисбатан ижобий роли ҳар жиҳатдан бўрттириб кўрсатилар эди ва шу сабабли реабилитациянинг муваффақияти учун ишни Қодирийнинг хизматини намойиш этишдан бошлаш у вақтдаги мураккаб шароитда ишнинг муваффақиятини таъминловчи фактор бўлиб қолди»⁶⁵

Ҳақиқатан И.Султонов бу факторни маҳкам тутганлигини ТуркХў прокуратурасига ёзиб берган хулосасида ҳам, биз юқорида фикр билдирган матбуотдаги дастлабки чиқишида ҳам, шунингдек, «Ўткан кунлар»нинг 1958 йилги нашри сўзбошиси-ю дарсликлар учун ёзган махсус мақолаларида ҳам кўриш мумкин.

Отабекнинг рус идораси тўғрисидаги гаплари ўз вақтида реабилитация учун муҳим роль ўйнаган бўлиши мумкин. Аммо шуни ҳам эътибордан қочирмаслик керакки, И.Султонов ва ундан кейин ҳам Абдулла Қодирий романини талқин қилган олимлар «Россиянинг Шарққа нисбатан прогрессив роль ўйнаганлиги»га чин дилдан ишонган бўлса ажаб эмас. Бу олимлар аср шомида тарихга муносабат мутлақо ўзгаришини, юрт истиқлолини туш кўрмаган ахир, албатта.

⁶⁵ Султонов И. Улкан адиб сабоқлари. Жаҳон адабиёти. 1997 йил. № 2. 166-бет.

Умуман олганда, И.Султонов Абдулла Қодирий ижодини янгича шароитда замоннинг адабий сиёсатига ва ўзининг ўша ижтимоий-сиёсий муҳитга мувофиқ келадиган филологик билимига мослаб талқин этди. Душманга айлантириб қўйилган адибни дўстлар қаторига қўйиш, «қора»ни оқартириш жараёни осон кечмади.

Иззат Султоновнинг талқинларида Абдулла Қодирий ижодидagi ютуқ сифатида кўрсатилган жиҳатлар ҳам, камчилик тарзида баҳоланган нуқталар ҳам, истайсизми-йўқми, эътиборни ўзига жалб этади. Агар С.Хусайн адибни «майда буржуазия» табақасига мутааллақ этган бўлса, И.Султонов «совет»лар қаторига қўйишга мажбур бўлди. Фикр ифодасида «совет» сўзига, «социалистик жамият» бирикмасига урғу кучайтирилди. Табиийки, бунда бадиий асар матнидан узоқлашиш бор. Талқинлар замонга мосланган. Ҳолбуки, энг муносиб талқин матн моҳиятидан келиб чиқади.

И.Султоновнинг Абдулла Қодирий ижодига хос, хусусан, ижодининг илк даврига доир мулоҳазалари ва романлари билан боғлиқ қатор фикрлари қодирийшунослик йўналишида ўз гегемонлигини узоқ вақт сақлади. Аммо олимнинг қодирий-шунослик тарихидаги ўринли хизматларини ҳеч инкор этиб бўлмайди, албатта.

Ёзувчига дунёқараш масаласида буйруқ бериш осон эмас. Ва инсоннинг оламга қараши қандайдир давлат миқёсидаги расмий қарор ёки буйруқлар билан ҳам ўзгариб қолмайди. Дунёқараш инсон тафаккури, ички руҳияти, фикр юритиш тарзи билан боғлиқ тушунча. Чунончи инсон ақлидан ҳақиқат ўлароқ ўрин олган тушунчалар осонлик билан ўз ўрнини иккинчи бир шубҳали тушунчаларга ҳам бўшатиб бермайди. Ҳақиқат илоҳий маънодагина ягона бўлади. Инсонлар доирасида эса, «Дунёда қанча одам бўлса, шунча ҳақиқат бордир» (Л.Шестов ибораси), яъни ҳар ким ўз ҳақиқатига таяниб яшайди.

И.Султонов Абдулла Қодирий ижодини талқин қилар экан, адиб дунёқарашининг «мураккаб»лиги, баъзан чекланганлигига эътибор берди.

«Қодирийнинг «Аҳволимиз» ва «Миллатимга» шеърлари ҳамда «Жувонбоз» драмаси Бехбудийга тақлидан ёзилган; бу асарларда маҳаллий буржуазия идеологларининг «асос

солувчи» ғоялари тарғиб этилган. Бу ёзувчи дунёқарашига бойлар ва буржуазия интеллигенцияси муҳитининг таъсири натижаси эди».

«Октябрь социалистик революциясидан кейин жадидизмнинг йўлбошчилари очикдан-очик контрреволюция лагерига ўтиб, Совет ҳокимиятига қарши кураш олиб борди. Абдулла Қодирийнинг эса совет позициясига ўтиб, ўзбек халқининг янги матбуоти ва адабиётини яратишга қаттиқ бел боғлаши билан унинг революциядан аввалги ҳаёти ва ижоди орасида маълум даражада узвий боғланиш бор. Шу билан бирга, Абдулла Қодирий дунёқарашига революциядан илгариги жадидизмнинг таъсири бўлгани ҳам ёзувчининг совет давридаги ғоявий ва ижодий йўлини мураккаблаштиради. Ёзувчи катта қийинчиликлар билан «эскилик юки»дан аста-секин холос бўлиб боради ва бу «тозариш» процесси - Абдулла Қодирийнинг Совет ҳокимияти ва социализм учун курашда актив иштирок этиш процесси, ҳаётдан ўрганиш процесси эди»⁶⁶

Абдулла Қодирий дунёқарашини ижтимоий муҳитга, жамиятдаги ғоявий йўналишларга ва ўзгаришларга алоқадорликда талқин этиш бошқа олимларнинг асарларида ҳам И.Султонов позициясига яқинлик касб этади.

«Абдулла Қодирий ижодий фаолиятининг илк даври шундай бир ижтимоий-сиёсий мураккаб шароитга тўғри келдики, у ихтиёрсиз равишда бу муҳит тўзонидан ҳаво олишга мажбур эди»⁶⁷

Адиб ижодининг эволюциясини текширган И.Мирзаев қуйидагиларни ёзди: «Шубҳасиз, Абдулла Қодирийнинг инқилобдан олдинги илк ижодий изланишлари нуксонлардан холи эмас. Ёзувчи дунёқарашига чекланганлик унинг бадиий асарларида ҳам ўз ифодасини топди...»⁶⁸

Ёзувчининг «дунёқарашига чекланганлик»ни И.Султонов «Ўткан кунлар» романида ҳам кўради. Романнинг бутун фазилятларини бир-бир қайд этган олим: «Шу билан бирга,

⁶⁶ Султонов И. Асарлар. 4 томлик, 2-том. Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972. 336-337-бет.

⁶⁷ Насриддинов Ф. Адибнинг йўли Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1971 йил. 17-бет.

⁶⁸ Мирзаев И. Абдулла Қодирийнинг ижодий эволюцияси. Тошкент: Фан, 1977. 11-бет.

«Ўткан кунлар»да тарихий воқеликни тасвирлашда жиддий нуксонлар бор. Бу камчиликлар юқорида айтилганидек, ёзувчининг дунёқарашдаги ожизликлардан келиб чикди...

«Ўткан кунлар» романида халкнинг зулмга қарши ҳаракати кўрсатилган бўлса ҳам, шу ҳаракат ичидаги ана шу энг илғор кучлар (кишининг киши томонидан эксплуатация қилинишига қарши курашиб келган кучлар-Б.К.) кўрсатилмай қолган. Бунинг сабаби - ёзувчи дунёқарашдаги ожизликдир. «Ўткан кунлар»нинг ғоявий мазмуни шуни кўрсатадики, Абдулла Қодирий бу роман устида ишлаган чоғида (1921-1924 йиллар) марксизм-ленинизм таълимоти билан яхши таниш бўлмаган ва шунинг учун феодализм даврида ислохчилик (реформаторлик) йўли билан одил тузум майдонга келтириш мумкин деб ишонган. Феодализм давридаги антогонистик синфларни муросага келтириш мумкин эмаслиги ҳақидаги марксистик таълимот ёзувчига ҳали маълум эмас эди».

Бугун бир оз ғалати туюладиган бу талқинлар 60-йилларнинг гапи, албатта. Бу ўринда тарихийлик принципи эътибордан четда қолмаслиги лозим. Бундаги талаблар ҳукмрон методологик асосларга ҳам тааллуқлидир.

Зотан, ўша ҳукмрон методологик таълимотнинг яна бир талабига кўра бадиий-тарихий асарда синфий кураш ҳам ўз ифодасини топиши лозим эди.

«Синфий курашнинг муқаррарлигини ва бутун ўтқирлигини тушунмаслик ёзувчини яна бир хатога олиб келади: эксплуататор синфлар муҳитидан чиқиб, прогрессив позицияларга ўтган баъзи кишиларни (рус маданиятидан ўрнак олишни тарғиб этувчи Отабек, феодалларнинг бемаъни ўзаро урушларига қарши, халқ бошида туриб курашувчи Юсуфбек ҳожи ва уларга ўхшашлар) тасвирлаганда ёзувчи бу кишиларнинг синфий чекланганлик иллатига мубтало эканини эътиборга олмайди, тасвирлаб бермайди. Ваҳоланки, отабеклар ва юсуфбеклар, ўз даври учун маълум даражада илғор идеяларни ташувчи бўлишларга қарамай, бутун феодал системасининг асоси бўлган кишининг киши томонидан эксплуатация қилинишини йўқотиш ҳақида сўзлаши ҳам мумкин эмас эди, чунки уларнинг ўзи ҳам «тўқ синф»ларга мансублар ва шу синф мавқеида қоладилар». Олим фикрича,

«юқорида қайд этилган камчиликлар бу асарнинг маърифий кимматини бир даража пасайтиради»⁶⁹

30-йилларда С.Хусайн вақт ўтган сари «Ўткан кунлар»нинг «бадий киймати» йўқолишидан «башорат» берган эди.

Гарчи, И.Султоновнинг «маърифий киймат» хусусидаги фикри С.Хусайннинг «бадий киймат» тўғрисидаги фикридан жуда катта фарқ этса ҳам, ҳар икки фикрнинг қай даражада тўғри-нотўғри эканини вақт кўрсатди. «Ўткан кунлар»нинг бадий киймати ҳам, маърифий киймати ҳам олимларнинг бирёклама баҳо ва башоратларига тескари пропорционаллик касб этди.

Маънавий муҳит жисмоний қирғинлардан узоқлашиб қолган 60-йиллар шароитида Абдулла Қодирий ижодини энг жиддий ўрганган олимлар айнан ёзувчи дунёқараши, унинг синфий камчиликлари борасидаги И.Султонов қарашларини мазмунан такрорлайдилар.

Масалан, «...Ўткан кунлар» романида йирик бир камчилик бор, деб қайд этишга тўғри келади: романнинг бош ижобий қаҳрамонлари (Отабек, Юсуфбек ҳожи) қаторида яна кенг халқ оммасининг вакили ҳам бўлса, роман мазмунининг тарихий ҳақиқатга мослиги ва ҳаққонийлиги яна ҳам ортган бўлур, романнинг ижобий қаҳрамонлар галереяси яна ҳам тўлароқ бўлган бўлур эди. Романда бу камчиликнинг мавжудлиги – авторнинг ҳали вояга етмаган дунёқарашидаги ожизлик, унда халқ оммасининг тарихдаги роли ҳақида ҳақиқий марксистик нуқтан назар пишиб етмаганлиги боисидир», деб ёзади А.Алиев⁷⁰

⁶⁹ Султонов И. Ўша манба.

⁷⁰ Алиев А. Абдулла Қодирий. Тошкент: Бадиий адабиёт нашриёти, 1967 йил. 87-бет. Шунинг ҳам таъкидлаш жоизки, И.Султонов, А.Алиевлар бундай фикрлардан 90-йилларга келиб воз кечган, албатта. Масалан, А.Алиевнинг 1997 йили нашр этилган «Истиқлол ва адабий мерос» китобининг «Абдулла Қодирий» бўлимида эски фикрларнинг жиддий таҳририни кўриш мумкин. Ҳатто бир масалада ҳамавлод адабиётшуносларни ҳушёрликка даъват ҳам қилган: «Адабиётшунослар орасида эса, то кейинги йилларгача – мамлакатимизда янгилашниш бошланган даврда ҳам, Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар»ида русларга нисбатан миллатчилик қилинган, Россиянинг Ўрта Осиёга киришини Отабек ва Юсуфбек ҳожилар қоралаганлар; бу ёзувчи дунёқарашининг чекланганини билдиради, деган фикрни Ҳомид Ёқубов, Ҳафиз Абдусаматовлар муттасил давом эттириб келдилар» (90-бет).

Бундай фактлар адабиётшунос учун тафаккур кенглиги, санъат асарини ўзлаштириш эстетикаси ва ўзининг оригинал-хос фикрларини баён этиш жасорати нақадар зарурият эканлигини кўрсатади.

Адабиётшунос ва мунаққид бадий асардаги мавжуд образларни, бадий тасвир воситаларини, асарнинг сюжети, композицион қурилиши, ёндош санъат турлари ёки ёндош илм соҳаси билан алоқасини чуқур тушуниши ва баҳоли кудрат тушунтириши лозим. Чинакам санъат намунаси бўлган бадий асар мазмун-моҳияти, асос-негизи, у ғоявий-бадий жиҳатдан монофоник ёки полифоникми бундан қатъи назар, адабиётшунос-мунаққиднинг фикр майдонидир. Ёзувчи яратган бу ажиб майдонда мавжуд адабий-бадий унсурлар устида батафсил фикр юритмасдан туриб муаллифга «ақл ўргатиш» миссияси, ёзувчи олдига қандайдир талаблар қўйиш ҳуқуқи ҳеч кимга берилган эмас. Илло, совет адабиётшунослари шундай миссия ва ҳуқуққа эга эдилар; уларнинг нафис гуллар оламига гулқайчи билан эмас, балки аксар ҳолатларда коммунистик кетмонни кўтариб кириб бордилар.

Сал илгарилаб кетиб айтамикки, оқибат «Обид кетмон» ёзилди.

Бу ўринда адибнинг 30-йиллар тарихий-ижтимоий муҳитини тасвирлаб берган ушбу асари ҳам дастлаб вульгар социологик талқин этилганини айтиб ўтиш лозим⁷¹ 60-70-йиллар қодирийшунослигида «Обид кетмон» Абдулла Қодирийнинг «ғоявий ва ижодий ўсишда олға қўйган қадами» (И.Султонов таъбири), «замонавий темани ҳам бадий ўзлаштирганидан дарак» бериши (Ҳ.Ёқубов таъбири) сифатида баҳоланган бўлса ҳам, «Аммо «Обид кетмон» повести кишлокнинг социализм изига кўчишининг тўла ва етарли бадий манзарасини бермайди. Бунга дастлабки сабаб - колхоз қурилиши атрофида борган ўткир синфий курашнинг повестда етарли акс этмаганидир. Повестнинг яна бир камчилиги - схематизмга йўл қўйилганидир. Повестнинг бош қаҳрамони тасвирида ҳам жиддий камчиликлар бор: уни ёзувчи фавқулудда фазилатлар эгаси қилиб кўрсатади, аммо унда даврнинг ўрта ҳол деҳқонига хос типик

⁷¹ Қ а р а н г: Шарифий Ж. Шарафиддинов О. «Обид кетмон» ҳақида. Қизил Ўзбекистон. 1937 йил. 3 июль.

хусусиятларнинг етарли бўлишига эътибор қилмайди»⁷², тарзидаги мулоҳазалар кўп учрайди.

Шуни таъкидлаш керакки, профессор У.Норматовнинг «Обид кетмон» ҳақиқати» номли мақоласида қисса талқини тарихи анча батафсил баён этилган. Айни пайтда, олим «Обид кетмон» қиссасининг 90-йиллар муҳитига муносиб келадиган, хусусан, асар матнидан келиб чиқиб, Обид кетмон образининг ўзига хос янги талқинини тақдим қилган.

Абдулла Қодирий ўз вақтида «Ўткан кунлар» ва «Меҳробдан чаён» романлари юзасидан танқидий мулоҳазаларни, романларининг «мукаммаллашуви» йўлидаги тақлифларни инобатга олмади. Ўз эстетик идеали ва бадий концепцияси, ўз эътиқоди ва сўзига содиқ қолди. М.Шевердин, С.Хусайн ва Миёнбузрук Солиҳовларнинг талқинидаги тақлифларга адибнинг муносабати маълум. Шунингдек, Абдулла Қодирий адабий танқид ёзувчига ақл ўргатадиган соҳа эмаслигини яхши билган.

Дунё олимлари ҳам адабий танқид вазифасини ёзувчи олдига сиёсий талаб қўйиш, асарида бўлмаган образларни излаб, танқидга куч бериш, дея белгилаган эмас.

Француз олими Фердинанд Брюнетьер (1849-1906) «Адабий танқиднинг мақсади нима?» деган саволга, талқин этиш, тавсифлаш ва тушунтиришдир, деган маънода жавоб беради⁷³ Албатта, бири-бирига яқин бу тушунчалар бадий асар матнининг ички спецификаси билан боғлиқ.

Далил шуки, 60-йилларда бадий асарни талқин қилиш принципларида муайян сиёсийлашган қолиплар мавжуд эди. Агар ўз даврида энг тўғри дея эътироф этилган ўша қолиплар бугунга келиб, ғайритабиий кўринаётган бўлса, буни ҳам табиий қабул этмоқ лозим. Марксизм-ленинизм таълимоти абсолют ҳақиқат эмас. Унинг ўткинчилигини ҳаёт кўрсатди. Илм оламида олимлар ўзларини кўндириб олиши шарт бўлган бир ҳақиқат бор. Бу инсон фикрининг нисбийлиги, маълум бир вазифани адо этгач, кўпгина янгиликларнинг тарих саҳифасидан жой олишидир.

Илм-фандаги оламшумул кашфиётлар, санъат оламидаги бетакрор мўъжизалар абадиёт монументларидир. Ижтимоий

⁷² Султонов И. Абдулла Қодирий ижоди ҳақида. Пьесалар. Мақолалар. Бадий адабиёт нашриёти. Тошкент: 1959 йил. 314-бет.

⁷³ Брюнетьер Ф. Литературная критика. Зарубежная эстетика и теория литературы XIX-XX вв. Московского университета, 1987. 97 стр.

соҳада, хусусан, адабиётшунослик бобида Аристотелнинг «Поэтика», Гегелнинг «Эстетика» каби нисбатан умрбоқий илмий асарлар ҳар доим ҳам ёзилаверган эмас. Инсоний фикрлар, қараш ва тушунчалар тарихи доимий баҳс-мунозара, доимий инкор ва тасдиқ тарихидир.

XX аср ўзбек адабиётшунослигидаги Абдулла Қодирий, Чўлпон ва Фитратдек сиймолар ижоди талқини устида мулоҳаза юрига туриб, аксар ҳолатларда бу талқинлар ижтимоий-сиёсий ҳаёт эврилишларига ҳамоҳанг давом этганини кўрамиз.

Айниқса, Чўлпон ва Фитрат ижодининг талқинлари 60-йилларда ҳолис илмийликдан жуда узоқ эди.

Адабиётимиз тарихида кўп бора такрорланган бир факт шуки, Фитратнинг «янги ҳаётни, меҳнаткашлар кураётган ижодий ҳаётни ёқтир»масдан, «бадбинликка тушиб», «тинч кечани истаб» ёзган «Менинг кечам» шеърига қарши Боту «янги ҳаётдан мамнун эканлигини ва бу ҳаётда актив иштирок этажagini изҳор» қилган «Менинг кундузим» шеърини ёзган.

Чўлпоннинг «Бузилган ўлкага» шеърига қарши Файратий «Тузалган ўлкага» шеърини ёзди. «Чўлпоннинг пессимистик руҳда ёзилган «Ваҳм» шеърига қарши шоир Уйғун «Шодлигим» шеърини ёзди». Чўлпоннинг «Баҳорни соғиндим» шеърига қарши Ҳамид Олимжон «Қишлоқ қизи» шеърини ёзди⁷⁴

Албатта, ижод майдонига кетма-кет кириб келган авлодлар ўртасида ғоявий жиҳатдан фарқланишлар бор. Бироқ, талқинларда примитивлашиш, майдакашликка берилиш, атайин зўрма-зўраки қаршилантириш ҳолатлари ҳам кўзга ташланади. Биз адабий воқелик тарихидан келиб чиқиб, бу ўринда ҳам давр сиёсатининг олиму ёзувчилар фикрига кишан солганлигини, қалам ва қоғозлари устида кўзларини лўқ қилиб турганлигини қайд этиб ўтишни адолат, деб биламиз.

60-70-йилларда олимлар Чўлпон ва Фитратнинг аввал адашганлиги, сўнг «секин-аста совет позициясига» ўтганлиги ҳамда ижодининг мураккаблигини кўп такрорланган.

Абдулла Қодирий ижодининг эволюцияси ҳам тахминан шундай тасаввур қилинган ва тадқиқотларда қайд этилган.

⁷⁴ Ўзбек совет адабиёти тарихи. Уч томлик, 1-том. Тошкент: Фан, 1967. 35-43-бетлар.

Ўзгарган адабий-илмий муҳитда Абдулла Қодирий тўғрисида адабий-танқидий очерк ёзган Аҳмад Алиевнинг «Абдулла Қодирий» номли китобида ҳам бу ҳолат сезилади.

А.Алиев асарини адибнинг ижодий биографиясини майдонга келтириш йўлидаги дастлабки уриниш тарзида баҳолаш ўринлидир. Китоб ўша замон илмий таомилига мувофиқ ёзилган. Шу сабаб фикр-мулоҳазалар ўрни-ўрни билан гоҳ К.Маркс, гоҳ Ф.Энгельс, баъзан В.Лениндан олинган парчалар асосида исботлаб ўтилади.

Кўп ўринларда А.Алиевнинг мулоҳазалари, масалан, Абдулла Қодирийнинг эстетик қарашлари ёки ёзувчи дунёқарашидаги ожизлик каби масалаларда И.Султонов қарашларига мос келади.

«Абдулла Қодирий ўзининг бутун ижодида коммунистик партия овозига қулоқ солди, у кўрсатган йўлдан боришга ҳаракат этди. У гарчи коммунистик партияга расман аъзо бўлмаса-да, «Ўзим гоё ва иш эътибори ила чин коммунист эдим», деганида жуда ҳақли эди»⁷⁵

Бугун кимгадир ғалати кўринадиган бундай жумлалар ўша давр китоблари учун табиий ва ҳатто, Абдулла Қодирий ижодининг тарғиб-ташвиқи учун зарур ҳам эди.

Айни чоғда, тарих бағридан бир нурли сиймо келажак авлодга қараб, насиҳатомуз оҳангда дейди: «Сўз сўйлашда ва улардан жумла тузишда узоқ андиша керак» (Абдулла Қодирий сўзи).

Ижтимоий-сиёсий, маънавий-маърифий муҳит ўзгаришлари ижодкорларнинг кайфиятида, ёзган асарларида ўз таъсирини намоён этди. Худди шунингдек, адабиётшунослик ва адабий танқид ўз олдида қўйган мақсад ва вазифаларини, талқин ва таҳлилларини ўша муҳитга мослаштирди.

Ҳар қандай ижодкорнинг давлат сиёсати доирасида эркин бўлиши, адабий талқинда марксизм нуқтаи назарининг устуворлиги, коммунистик ғояга садоқат, социалистик реализм методини мустаҳкамлаш йўлидаги жонқуярлик ҳамма-ҳаммаси ўз даврининг табиий ва долзарб масалалари эди. Бу даврда бадиий адабиёт нисбатан кенгрок тушунилиб, 30-йиллардаги вульгар социологик талқинларга танқидий ёндашувлар ҳам бўлганлигини таъкидламоқ лозим.

⁷⁵ А л и е в А. Абдулла Қодирий. Тошкент: Бадиий адабиёт нашриёти, 1967 йил. 56-бет.

Абдулла Қодирий ижодини талқин қилишнинг иккинчи босқичи 60-йилларда бошланган бўлиб, бу ҳолат жамият ҳаётидаги иқтимоий-сиёсий, маданий-маънавий муҳит ўзгаришларига дахлдор.

Адибни оқлаш учун ҳукуматнинг махсус ташкилотлари бир қатор таниқли ижодкорлардан Абдулла Қодирий хусусида расмий хулосалар ёздириб олганки, бу ҳам давлат сиёсати ижод аҳлини ўз измида, ўз қолипида сақлаб келганлиги, уларни хоҳлаган кўйга солганлигини, ижод эркинлигининг чекланганлигини кўрсатади.

Бу давр олимлари адиб асарларини яхши тушунганини, ҳис этганини илмий матнларда баён қилган эътирофларидан англаб олиш қийин эмас. Аммо, тушунтириш жараёнида сиёсий кўрқуви, ўзларининг эркин фикрини мажбуран қолипга солишлари, ўринли-ўринсиз кўчирмалар келтириб, адиб ижодидаги айрим камчилик ва нуқсонлардан баҳс юритишга маҳкум эканликлари аниқ сезилиб туради.

САТИРИК ТАЛҚИН ҚИРРАЛАРИ

Фикрни кулгилли тарзда ифода этиш, воқеа-ҳодисаларни сатира ва юмор воситасида тасвирлаш ўзбек адабиёти учун ҳам хос бўлган эстетик воқеликдир.

Хусусан, XX аср ўзбек адабиётига назар ташланса, жаҳон адабиёти мезонларига мувофиқ келадиган сатира ва юмор 20-йиллар адабий майдонида пайдо бўла бошлагани кўринади.

Абдулла Қодирий ижодий меросининг маълум бир қисмини ташкил этган ҳажвий асарлар ҳар доим қодирийшунослар эътиборини тортди. Ва давр ўзгариши, ижтимоий-сиёсий муҳит об-ҳавосига қараб ўша асарларнинг турлича талқинлари юзага келгани кўзга ташланади.

Шуниси диққатга сазоворки, Абдулла Қодирийнинг махсус ҳажвий асарларидан ташқари, жиддий тарихий романларида ҳам, ижтимоий-сиёсий чиқишлари - фелъетонларида ҳам беғубор ва аччиқ кулги намуналари мавжуд.

Адиб аксар ҳолатларда ўзининг ҳажвия, фелъетон ва хангомаларини шартли имзолар («мустаор имзо») билан эълон қилган. Хусусан, Жулкунбой, Мулла Жулкунбой, Қалвак махзум, Тошпўлат тажанг, Думбул, Овсар, Шилғай каби имзолари машҳур. Бу урфнинг сабаби ва Қодирий имзоларининг сони хусусида Ҳ.Қодирий шундай ёзади: «Душманларнинг таҳдидлари важдан «Муштум» муаллифлари ўз танкидий мақолаларида номларини кўпинча яширишга, турлича таҳаллусларда имзо чекишга мажбур бўлганлар. Масалан, Қодирий «Муштум»да ва кейинги йиллардаги турли газета-журналларда босилган ҳажвий танкидий мақолаларидан эллиқдан ортиқ махфий таҳаллус (лақаб)ларни қўллаганлар»⁷⁶

Бундай махфий таҳаллусларни қўллаш фақат Қодирий ёки «Муштум»чиларгина эмас, умуман, 20-йиллар адабий муҳитига хос хусусиятдир. Мазкур масала махсус тадқиқ ҳам этилган. Гарчи, айрим ноаниқликлардан холи бўлмаса-да, махсус мақолалар ҳам эълон этилган.

⁷⁶ Қ о д и р и й Ҳ. Отам ҳақида. Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1983 йил. 32-38-бетлар.

20-йиллар адабий жараёнида, илмий ҳаётида фаол бўлган Чўлпон, Ғози Юнус, Ашурали Зоҳирӣ, Вадуд Маҳмуд каби ижодкорлар борки, уларнинг айнан жиддий бадиӣй ва илмий асарларида шартли имзоларга дуч келинади. Бу ҳолат адабиётшунослар учун баъзи муаммоларни юзага чиқариши табиӣй; яъни имзо эгасининг кимлигини, асарнинг қайси ижодкорга тегишли эканлигини аниқлашда баъзи чалкашликларга йўл қўйилди, бировнинг асари бошқага нисбат берилди.

Бу масала юзасидан бир-икки аниқ мисолларга қарайлик.

20-йиллар адабий муҳитини тадқиқ этган айрим олимлар «Вов» деган имзони Абдулла Қодирийга нисбат бердиларки, оқибатда бу факт қодирийшунос олимларнинг китобларига ҳам кўчиб ўтди. «Маориф ва ўқутғучи» журналининг 1925 йил 4-сонида «Туркия матбуоти» номли мақола «Вов» имзоси билан эълон қилинган. Профессор У.Норматовнинг «Қодирий боғи» китобида бу мақола Абдулла Қодирий асари сифатида тилга олинган ва кўчирмалар ҳам келтирилган.

Тадқиқотчиларни чалғитган нарсасимсо «Москва, январь» деган аниқликларнинг ёзиб қўйилгани бўлса ажаб эмас. Албатта, Абдулла Қодирий бу пайт, яъни 1925 йилда Москвада ўқигани рост.

Бироқ, биз бу мақоланинг эгаси Вадуд Маҳмуд деган фикрдаммиз. Ва бунга қўйидаги далилларни келтираммиз.

Биринчидан, «Вов» - Вадуд исмининг биринчи ҳарфидир.

Иккинчидан, Вадуд Маҳмуд ҳам 1924 йил охири ва 1925 йил бошларида Москвада бўлган. Унинг ўша жойдан ёзган мақолалари Самарқанддаги «Зарафшон» газетасида чоп этиб турилган.

Учинчидан, В.Маҳмуд Самарқандда нашр этилган «Маориф ва ўқутғучи» журналининг энг фаол қаламкашларидан бири бўлган, Абдулла Қодирий эса бу журнал билан деярлик ҳамкорлик қилган эмас.

«Туркия матбуоти» услуб жиҳатидан ҳам В.Маҳмуд мақолаларига яқин туради.

Шу пайтгача Абдулла Қодирийга нисбат бериб келинган ва адибнинг «Тўла асарлар тўплами»ни нашрга тайёрлаш муносабати билан шубҳа остига олинган яна бир имсо бор: Шапақ маҳзум.

Мазкур биринчи жилддаги «Изоҳлар»га кўра «Кичик асарлар»га киритилган «Лаҳми қадид», «Гирвонлик Маллавой»да эълон этилган «Лаҳми қадид», «Иҳий, базмимиз тарала гижданг!», «Жойинг жаннатда бўлсин», «Бечора Розикбой ака», «Маймунларимиз» деган беш ҳажвия Абдулла Қодирий қаламига мансуб эмас. Шапақ махзум имзоси билан битилган бу беш ҳажвиянинг китоблардан ўрин олиши хато. «Изоҳлар»да Шапақ махзум имзосининг Абдулла Қодирийга тааллуқли эмаслигини Абдурахмон Саъдийнинг 1924 йил «Туркистон» газетасида босилган «Олти йил ичида» мақоласи асосида исбот этилади. «Муаллиф (яъни А.Саъдий - Б.К.) 1917-1923 йиллар ўзбек матбуоти тўғрисида бундай ёзади: «Олти йиллик қизил матбуот даврида ўзбек шеърий адабиётининг кўзга кўринадурғон бир томони эса ҳажвий қисмидир. Бу давр ичида уч қалам ўзини очик танига олди: Жулкунбой, Ишчи, Шапақ махзум. Булар «Иштирокиюн» газетасидан бошлаб ишлаб келадилар». Бу сатрларда тилга олинган «Ишчи» Ғози Юнуснинг тахаллусларидан бири бўлса, Шапақ махзумнинг ким эканлиги ҳозирча аниқ эмас. Мутахассислар бу имзо остида Ашурали Зоҳирий ижод қилган, деб тахмин этадилар»⁷⁷

Абдулла Қодирийнинг тўпламларидан Шапақ махзум имзоси билан ўрин олган ҳажвияларни ўқиганда Қодирий услубига яқин киноя, пичинг ва кесатиклар кузатилади.

Шапақ махзумнинг Абдулла Қодирий эмаслигига ишонгнинг келмайди. Баъзан: «Қодирий бўлса-чи?!» деган тахмин-иштибоҳга борилади. Лекин Ҳ.Қодирийнинг «Отам ҳақида» китобида келтирилган яна бир факт бу тахмин ва шубҳани бир оз тарқатгандек, «Изоҳлар» ёзувчи фикрига қувват бергандек бўлади. Ҳ.Қодирий шундай ёзади: «Ҳеч ким билмасин» - бир пардалик комедия. 1921-1922-1923 йилларда Тошкент саҳналарида ўйналган бўлса ҳам чоп қилинмаган. Бу ҳақда «Қизил байроқ» газетасининг 17 сентябрь сонида Шапақ махзум шундай ёзади: «10 сентябрда ёзлик «Турон» саҳнасида «Ҳеч ким билмасин» (Жулкунбой асари) ўйналди...»⁷⁸

⁷⁷ Абдулла Қ о д и р и й. Тўла асарлар тўплами, олти жилдлик. Биринчи жилд. Тошкент: Фан, 1995 йил 267-268-бетлар.

⁷⁸ Қ о д и р и й Ҳ. Отам ҳақида. Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1983. 32-бет.

Бунда биз текшираётган муаммога дахлдор жиҳат шуки, Жулкунбой асарининг сахнада ўйналгани ҳақида Шапак махзум ахборот бермоқда.

Имзолар билан боғлиқ бу масала ёзувчининг қарашлари, эстетик принциплари, билим даражасиyo иймон-эътиқоди каби жиҳатларни ойдинлаштиришда жуда ҳам муҳимдир.

Абдулла Қодирий баъзан «Думбулниса», «Кампир» каби муаннас имзоларни ҳам қўллаган экан.

Шунга монанд, мухожиротда яшаган Д.Мережковский-нинг (1865-1941) турмуш ўртоғи истеъдодли шоира Зинаида Гиппиус ўзининг бир қатор асарларини «Антон Крайний», «Лев Пушкин» сингари музаккар таҳаллуслар билан эълон қилган экан. Шоира «Живые лица» деган хотираларида ўзининг ўша тарздаги барча таҳаллусларини эслай олмаслигини айтади⁷⁹

З.Гиппиус қаламига мансуб шеър ва ҳикояларни аниқлаш рус адабиётшуносларини илмий-услубий изланишларга чорлайди.

Бизнинг адабиётшунослар ҳам нафақат А.Қодирий, балки 20-30-йиллар адабий-илмий муҳитидаги шартли имзо эгаларининг ҳаммасини қатъий аниқлаб улгурган эмас. Демак, бу йўналишда ўзбек адабиётшунослари келгусида илмий тадқиқотлар олиб боришлари табиий эҳтиёждир.

Ҳаётнинг ҳажвий талқини, ижтимоий турмушдаги нуқсон-камчиликларни сатира ва юмор билан танқид этиш 20-30-йилларда аёвсиз кўриниш олган эди. Гоҳ тўқима образлар, баъзан аниқ тарихий шахсларни тилга олган ҳолда ҳажвий асарлар яратилар эди. Публицистиканинг ҳажвий тармоғи бўлмиш фельетон жанри жуда фаол эди. Хусусан, бу йўналишда «Туркистон» газетаси, «Муштум» журналида юзлаб чиқишлар қилган, «кулдириб йиғлатадиган, йиғлатиб кулдирадиган» Жулкунбой 1924 йилдаёқ «фельетонлар қироли» номини олди.

Абдулла Қодирий билан «Муштум»да бир неча йил ёнма-ён хизмат қилган Мўминжон Муҳаммаджон ўғли (Тошқин): «Абдулла Қодирий ҳар нарсага танқидий назар билан қарар,

⁷⁹ Мережковский Д. Большая Россия. Л: Издательство Ленинградского Университети, 1991.248 стр.

эски хурофот нарсаларга ғоятда душман эди. Унинг ҳар бир сўзидан ҳажвий ифода анкиб турар эди.

У ғоятда жасоратли, ўз сўзида устувор ва барқарор, ўткир сатирик ва ғоятда заковатли эди...»⁸⁰, деб хотиралайди адибни.

Зотан, Жулкунбой ўткир сатирик қалами ортидан ғаразгўй сафдошларининг тухмату бўҳтонларига учраб азобланган пайтлари ҳам бўлган. Аниқроқ қилиб айтганди, Абдулла Қодирий 1926 йил 8 мартдан 17 июнига қадар ҳибсда сақланади. Айби нима?

«Айбнома»

Абдулла Қодирий «Муштум» журналининг муҳаррир ёрдамчиси лавозимида ишлаган. Ўз вазифасидан фойдаланган ҳолда муҳаррирнинг қатъий тақиқига қарамай журналнинг 27-сонида «Йиғинди гаплар» мақоласини бостирган. Моҳияти жиҳатидан мазкур мақола очикдан-очик Ўзбекистон ҳукумати ва компартиясининг раҳбарларини обрўсизлаштириш ҳамда шу билан бирга коммунистик партиянинг муҳим тадбирларини танқид қилиш ва масҳара қилиш руҳи билан ёзилган. Муаллиф шубҳасиз бу мақолани аксилинқилобий мақсадларда фойдаланиш учун кенг ёйишга уринган.

Бу жинойи хатти-ҳаракат Ўзбекистон Жиноят процессуал кодексининг 72- ва 105-моддасининг 1-бандига мувофиқ кўриб чиқилсин.

Айбнома протоколини тузувчилар Агидулин ва Бельскийлар»⁸¹

Абдулла Қодирий «Йиғинди гаплар»и билан «раҳбар ходимларни обрўсизлатириш...»да шу тарзда айбланади.

Адиб ўзининг асло айби йўқлигини исботлаш учун судда узундан-узоқ ёзма нутқ ўқиб беради. Мазкур тарихий ҳужжатни «Суддаги нутқ» сарлавҳаси билан қайта нашрга тайёрлаган Шеркон Қодирийнинг изоҳлашича, ёзувчининг «Кичик асарлар»идан (1969 йил) ўрин олган «Кулги ҳақида» (181-183-бетлар) ва «Таржимаи ҳол» (205-209-бетлар) асарлари айна «Нутқ»нинг қисмларидир. Ҳақиқатан ҳам учала

⁸⁰ Қ о д и р и й Ҳ. Отам ҳақида. Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1983. 35-бет.

⁸¹ Хидиров А. Абдулла Қодирий: Имоним тазйиқи остида сўзлайман. Ёш ленинчи, 1988 йил. 4 февраль.

манба охирида бир хил сана, яъни 15 июнь 1926 йил саналари кўрсатилган.

Абдулла Қодирий «Йиғинди гаплар» ҳангома мақоласини нотўғри талқин этиб, қоралаш ўз сафдошлари Комил Алиев, Зиё Саидий, Хуршидларнинг ёлғон гувоҳликлари, қандайдир шахсий адоватлари ортидан содир бўлган деб ҳисоблайди.

«Йиғинди гаплар»да шубҳа остига олинган, ўзига раҳбар ходимларни обрўсизлантириш, «аксининкилобчи», «тескаричи» тамғаларини босилишига сабаб бўлган ўринларни бирма-бир шарҳлашга мажбур бўлади.

Мисол: «Иккинчи устун 17 нчи йўлдан бошлаб «Шу замондаги баъзи одамларга ажаб ҳайрон қоласан, бир минг болага битта мактаб бўлса нимаю, ўн минг болага битта тўғри келса нима қайғи?» жумласи билан яна юқорида айтганимча ўртоқ оқсоқолнинг (Й.Охунбобоев - Ъ.К.) чиндан ишчи-деҳқон маориф ва бошқаси учун ғамхўр ва бош оғритганини кўрсатмакчи ва шу гувоҳини, яъни мазлум халқ маориф-маданияти йўлида ўз-ўзини машаққатлагани учун овсарона уни шитталамакчидирман. Бундоғ киноялик мадҳ аксар халқ орасида истеъмол қилинадур. Масалан, тиришқоқ ва жонкуяр бўлгон иккинчи биров ўзини овсарликка солиб, «қўй, нима керак сенга шунча ташвиш; шукр бир кунинг бўлса ўтиб турадир; беш кунлик дунёда сен ҳам тинчкина юрсанг-чи?» дейдилар»⁸²

Адиб томонидан айнан Й.Охунбобоевга тегишли «Йиғинди гаплар»даги «Биринчи устуннинг 25 нчи йўлидан бошлаб иккинчи устуннинг 4 нчи йўлиғача...», «иккинчи устуннинг 5-6 нчи йўллари», «иккинчи устун 7 нчи йўлдан бошлаб 13 йўлнинг охириғача», «иккинчи устун 20 нчи йўлдан бошлаб 3 нчи устуннинг бешинчи йўлиғача» бўлган жумлалар махсус изоҳланади. Ва янги жамиятга мутлақо қарши эмаслиги, аксинча илмга, мактаб-маорифга зарар келтирадиган лоқайдларга қарши эканлигини далиллашга уринади⁸³

Жулқунбой ҳимояланар экан, кўпроқ меҳнаткаш халқ манфаати ортига ўзини олади. Зотан, чиндан ҳам Қодирийдек

⁸² Қодирий А. Суддаги нутқ. Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1989 йил. 1 декабрь.

⁸³ Ўша жойда.

улкан қалб эгасининг фикри-хаёлини ҳар доим ўз халки-миллатининг, меҳнаткаш халқнинг бахт-саодати эгаллаган эди. Айниқса, «Йиғинди гаплар» воситасида уюштирилган тухмату бўҳтонлар туфайли турмахона оstonасига келиб қолган адиб айна вазиятдан чиқиб кетишнинг иложини кўрди. Ҳангомани жамият манфаатига муносиб шарҳлаб берди. Ўзини «маъюблар курсисига ўтқизгон «Йиғинди гаплар»ни енгил-елпи тушуниш-тушунтириш, ундан бошқа маънолар чиқариб, «турлик эҳтимолларга бориб қайтиш» ўринсиз эканлигини, алқисса, бу ҳолат ҳам адабий кулгининг «ҳали ёшлиги ва ўзлашиб кетмаганли»ги билан изоҳланишини илмий йўсинда англатишга интилди: «Шуни ҳам айтиб ўтишни, ёдларингизга солишни лозим топаманки, кулгу мақоладаги мустаор имзо мақоланинг ҳаракатини аксар вақт ўз тарафига буруб юритадир, яъни музика ёзгувчининг мустаор шахсига лойиқ гаплар, жумла ва таъбирлар орқасидан эргашадур. Мақоланинг имзоси Овсар қўйилган, демак ундаги кўб таъбир ифодалар овсарона, далиёнадир. Тентакни тентак тинглайдир деганларидек, кулгуликдагина эмас, умуман сажиявий адабиётга яқин тургон кишилар бу мақолани шу нуқтадан қараб текширсалар яна ҳам ҳақиқат очиладур»⁸⁴

Бироқ истак шу ҳолича узоқ вақт истаклигича қолди. «Йиғинги гаплар»да овсарона, далиёна кайфият ҳукмрон ва айна ифода-таъбирлар замирида Абдулла Қодирийнинг ғоясини, воқеликка муносабатини илғаб олиш жуда мушкул. Бу кайфият ва мушкул-мураккаб ҳолатни талқин этишда соддаликка, оддийликка берилиш, айниқса, «сажиявий» адабиётга яқин тургон кишилар»га, олимларга мутлақо ярашмайдиган бир хусусиятдир.

Абдулла Қодирийнинг нафакат биргина «Йиғинди гаплар» ҳангома-мақоласи, балки мустаор имзолар остида эълон этилган бошқа ҳажвий асарларида ҳам адиб шахсини топиш, ғояи аъмолини англаш осон эмас. Ва Абдулла Қодирийнинг ҳажвиялари айна хусусияти билан гўзал. Чунки уларда маъно қатламлари қатма-қат. Ҳар сўз, ҳар жумла замиридаги пичинг, киноя ва ё «чирт-пирт»дан туйқус

⁸⁴ Қ о д и р и й А. Суддаги нутқ. Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1989 йил. 1 декабрь.

қандайдир ҳақиқатни илғаш, комик ҳолат баёнидан йиғлаи ёки очилиб-сочилиб, юрак-юракдан кулиш мумкиндиги Абдулла Қодирий ҳажвия, фелъетон ва ҳангомаларида аёвси танқид, айблига юзинг-кўзинг демай тортилган тарсаки, «сў ўнқови» келганда чапанича дўк-пўписи, «овсарона, далиёна» тажохилу орифона сўз айтиш санъати бор.

Абдулла Қодирийнинг сатирик ва юмористик асарлариги жуда юксак баҳо берган, ўлмас ҳажвий типлар яратганини та олган, адибни «катта ҳажвий ёзувчи», «кулги, юмористик асарларида равшан типлар чиқарди» дея эътироф этган Ойбек бир ўринда шундай жумлаларни ёзади: «Совет воқелигиги алоқадор ҳажвий ва юмористик асарларида ёзувчи масалаги жуда бир томонлама ва субъектив яқинлашади, турмушдаги камчиликларни дўстларча очиш, танқид қилиш ўрнига, масқара қилиш, ундан кулишга тамойил кўрсатади. (Мазкур илмий рисоланинг кейинчалик таҳрир этилган вариантыда шу ўринга қавс ичида «Москов хатлари», «Йиғинди гаплар» каби эслатма қўшиб қўйилган ва қуйидаги жумла умуман олиб ташланган). «Қалвак махзум» ва бошқа типлари орқали ёзувчи ўша вақтларда зарарли фикрларни, қарашларни ёйишга ҳам тиришкан»⁸⁵

Ойбекнинг бу танқидий фикри 30-йиллар маҳсули. Ва айнаи чоғда бугунги назардан қараганда, А.Қодирийдек истеъдодли бир адиб фойдаси учун тош босадиган мулоҳазалардир. Абдулла Қодирий ўзлигининг, ўз шахсий фикр-мулоҳазасидан айри тушмаганлигининг ифодаси ўлароқ, оммавий қарсакбозликка ҳар доим қўшилавермаган, бизнингча. Қолаверса, халқда бир ҳикмат бор: «Тирик балик оқимга қарши ҳам сузади», деган.

30-йилларнинг даҳшатли довулида юрагини олдирган бизнинг зиёлилар барибир, гарчи, Абдулла Қодирий 1956 йилга келиб тўла оқланган бўлса ҳам, айнан адибнинг дунёқараши ва асарлари масаласига келганда эҳтиёткор эдилар. Сутдан оғзи куйган кишининг бир неча ўн йиллаб қатикни пуфлаб ичишига мисол шудир.

⁸⁵ Ойбек. Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли. Тошкент: ЎзССР Фанлар комитетининг нашриёти. 1936. 8-бет.

Яъниким, Жулқунбой «Йиғинди гаплар»ни учун уч-тўрт ой ҳибсхонада ушланиб, айбсизлиги исботланиб озодликка чиқарилган бўлса-да, айти ҳангома-мақола мутахассис олимларнинг тадқиқотларида «зарарли» сифати билан тез-тез тилга олинар эди. Таҳрир қилинган «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли»да йўл-йўлакай эслаб ўтилиши шулар жумласига киради.

Жадидона заминда дунёқараши шаклланган барча зиёли-ижодкорлар каби миллат дардига малҳам бўлиш Абдулла Қодирийнинг бош ғояси эди. Нафақат йирик жиддий романлари, балки ҳажвий йўсинда бипилган машҳур асарларида ҳам, газеталардаги кичик-кичик ҳангомаларида ҳам буни сезиш қийин эмас. Кўп ҳолатларда шартли имзо билан эълон этилган, пичинг ва кинояларга тўла оддийгина «Билдиришлар»ини англаш, тушуниш учун ҳам зукколик лозим бўлади. Гарчи, Абдулла Қодирий ижод маҳсулининг аксар қисми вақт сарҳадлари, айти асар ёзилган муҳит атмосферасидан юқорилаб кетган бўлса ҳам, баъзан «Тилак» (ҳангома) («Туркистон» газетаси, 1923 йил 7 январь), «Ашъори ғализа» («Муштум», 1923 йил 13-сон), «Самон парча» («Муштум», 1923 йил 15-сон), «Йжмоли сиёсий» («Қизил байроқ» газ. 1922 йил 15 апрель) каби мақолаларидаги моҳиятти тўғри талқин қилиш учун айти 20-йиллар муҳитини, ундаги шахслар фаолиятини жуда яхши билиш керак бўлади.

Бир мисол: Абдулла Қодирий «Билдиришлар» номли ҳангомасининг «Тилхат» деган қисмида қуйидагиларни ёзади: «Манким, Туркистон ўзбекларининг вакилидирман. Бераман ушбу тилхатни Татаристон вакили ибдаш Абдурахмон Саъдийга шул хусусидаким, Чингиз, Оқсоқ Темир, Аҳмад Яссавий, намангонлик Шоҳ Машраб, Абу Али Сино... буларнинг ҳаммаси ҳам татардирлар. Татар қардошлар мазкурларни ҳар бир йўсин билан тасарруф этмакка ҳақлидирлар. Оқсоқ Темир, Аҳмад Яссавий, Шоҳ Машраб марҳумларнинг қабрларини бузиб, наъшларини Татаристонга кўчирилганда, ўзбеклар чурқ этмай, балки кўмак берурлар... Навоийнинг татарми ва ё ўзбекмилиги масаласини алоҳида бир ўлтиришда ҳал қилинур.

Ўзбек вакили: Думбулбоев»⁸⁶

Бундаги пичинг ва кинояларнинг ўз сабаблари бор. Зотан, 20-йиллар муҳотида туркий миллатнинг машҳур шахслари юзасидан баҳслар очилгани маълум. Кимдир Фузулийни «форс шоири»⁸⁷, яна биров Алишер Навоийни «уйғур шоири», «форс шоири»⁸⁸ эканлигини баҳс жараёнида асослашга интилган, ҳатто.

Юқоридаги «Тилхат»да «Думбулбоев»нинг айнан Абдурахмон Саъдийга мурожаат этишининг ўз тарихий асоси бор. Фикримизча, А.Саъдийнинг «Яссавий ким эди?» мақоласидаги қуйидаги фикрлар «Думбулбоев»ни безовта қилган бўлса ажаб эмас.

«Чигатой адабий тилини туғдиришда ёки шунга қувват беришда кучли омил Навоий бўлгон бўлса, татар адабий тилининг ва татар шеър мактабининг туғишига ҳам Яссавий ва Боқирғонийлар йўл ҳозирлагандирлар. Тил ва услубда ҳам чинликда турк-татарлик руҳини ул негизландирди.

Шуниси ажабдирки, Яссавийнинг тили руҳ эътибори ила ва жумлаларнинг тузилиши ёғидан татар тилига ғоят яқин турадир. Ҳатто фарқ ҳеч йўқ деб айтарлик бир даражададир. Шунинг учун бўлса керакки, Яссавий ва Боқирғоний асарларини, шеърларини татар оммаси, уламси ўзларига умумий адабиёт этиб, шулардан кўнгил озиғи оллуб келгандирлар. Ҳатто, машҳур шоир Тўқай ҳам Яссавий шеър мактабидан илҳом ва намуна олгондир. Ва унинг шогирди Боқирғонийни шу жиҳатдан гарчи Эдил-Урал ёқларида тукқан бўлмаса ҳам, Яссавийни татарлар ўз шоирлари этиб санашқа ҳақли бўларлар»⁸⁹

Жулқунбойнинг кичик асарларидаги пичинг, киноя ва шу каби ифода йўсинини англаш, тўғри хулосаларга бориш учун унинг даврини, унга ҳамнафас юқодкорларни ҳамда,

⁸⁶ Қ о д и р и й А. Тўла асарлар тўплами. Олти жилдлик. Биринчи жилд. Тошкент: 1995. 92-бет.

⁸⁷ Қаранг: Чўлпон. «Адабиёт надири» китобидаги «Ризо Тавфиқбек» номли мақола. Тошкент: Чўлпон. 1994. 46-бет.

⁸⁸ Бу ҳақда қаранг: Саъдий А. Адабий-тарихий саводсизликка қарши. Зарафшон. 1924. №148-150.

⁸⁹ Саъдий А. Яссавий ким эди? Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1994. 16-17-бетлар.

юқоридаги мисолдан ойдин бўлганидек, ўша давр матбуотидаги турли жанр, турли савияли асарларни яхши билиш лозим бўлади. Адибнинг бир қатор асарлари айнан даврдош қаламкашларнинг асарларига муносабат тарзида битилгани сир эмас. Демак, Абдулла Қодирийнинг бу типдаги асарларини нафақат замонасидан, балки замондошларидан ҳам айрича талқин қилиш нисбатан бирёқламаликка олиб келиши мумкин.

Бирок, Абдулла Қодирийнинг ижод хазинасида «Калвак махзумнинг хотира дафтарида», «Тошпўлат тажанг нима дейдир?» типдаги кулги асарлари борки, улар бир неча ўн йиллар давомида қодирийшунослар учун таҳлил ва талқин объекти бўлиб келади.

Аввал «Калвак махзумнинг хотира дафтарида» асарининг номи хусусида икки оғиз сўз. Айни услубда жиддий хотиралар ва йўл саёхати хотира-таассуротларини ёзиш туркий дунёда ўтган аср охири ва янги аср бошларида муайян урф-одат тусига кирган эди. Оренбург шахрида 1908-1918 йиллар мобайнида нашр этилган Ризоуддин ибн Фахриддиннинг машхур «Шўро» журнаlining 1915 йил 11-сонида «Саёхатномалар» сарлавҳаси остида ўттиздан ортик асар хусусида қисқа-қисқа маълумот берилади.

Петербургда чиқарилган «Улфат» газетасининг соҳиби машхур маърифатчи-жадид Абдурашид Иброҳимнинг «Таржимаи ҳолим» (бошима келганлар), «Даври олам» каби асарлари айнан хотира ва таассуротлар услубида ёзилган.

Шунингдек, «Шўро»нинг 1913-1914 -йиллардаги қатор сонларида узлуксиз босилган «Абдусалом муфтининг хотира дафтари» номли асар айнан ном жиҳатидан «Калвак махзум...»га анча яқин. Абдулла Қодирий ўз замонининг илғор зиёлиси сифатида ўша асарларни, журналларни мутолаа қилган бўлиши ва ўзи учун маълум даражада маънавий озуқа олганлиги табиийдир. Қайсидир маънода «Калвак махзумнинг хотира дафтарида» асарининг шаклий-услубий жиҳатдан «Шўро»даги «Саёхатнома»лар ва ёки Абдурашид Иброҳим асарларига муқояса қилиш мумкин.

Ўзбек миллатининг ва қардош халқлар маънавий чашмасидан ҳам қониб сув ичган Абдулла Қодирийни кулги устаси сифатида элга танитган асар, шубҳасиз, «Калвак

махзум...»дир. Шу сабабдан адибнинг сатирик асарлари хусусида гап кетса, аввало «Калвак махзум...» ва «Тошпўлат тажанг...» тилга олинади. Адабиётшунослигимиз, хусусан, кодирийшунослик тарихида бу асарларнинг турли савиядаги талқинлари бор. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, Қодирийнинг сатирик асарларини халқ кулгисидан алоҳида олиб тушунтириш асло мумкин эмас. Зотан, дунёдаги машҳур «Кичик Цахес» (Гофман), «Гаргантюа ва Пантагрюэл» (Ф.Рабле), «Ревизор» (М.Гоголь) сингари асарлар бевосита халқ кулгиси билан боғлиқ. Ф.Рабле маҳоратини, пичинг, киноя, муболаға воситаларини тадқиқ этган рус олими М.Бахтин халқ кулги маданияти тарихига мурожаат этади. Унинг шакллари куйидагича таснифлаб беради:

«1. Маросим ва томошага оид шакллар (халқ байрамлари, масхарабозлик ўйинлари ва ҳ. к.);

2. Оғзаки ва ёзма шакллардаги турли-туман кулги асарлари (шу жумладан пародиялар);

3. Очиқ-чапанича нутқнинг ҳар хил шакл ва жанрлари (ҳақорат, қасам-онг ичиш ва ҳ. к.).

Гарчи, турлича номланса-да, бу уч шакл борлиқнинг кулгига хос ягона моҳиятини ифодалайди. Айни чоғда, улар ўзаро мустақкам алоқада ва кўп жиҳатдан бир-бирини тақозо қилади»⁹⁰

Бу залворли назарий фикр нафақат Франсуа Рабле ижодининг халқона моҳиятига, балки дунёдаги бошқа турли миллатларнинг кулги маданиятига ҳам мувофиқ келади. Чунончи, бирон миллат ёзувчиси ўз халқининг айни булоқларидан баҳраманд бўлмаслиги мумкин эмас. Мавзуимиз объекти - эгаси Абдулла Қодирий «26 нчи йилда кулдирувчиларимиз» деган мақоласида шу ҳақиқатни куйидагича эътироф этади: «...Танқиднинг иккинчи хили бўлган ҳажвий (сатира маъноси билан) оммавий дейилса бўлади. Чунки кулки танқид турмуш бўлиб (бўйлаб - Б.К.) учкувчи бургутдир. Ҳаёт шароитига ярамаган заиф, қизганч, манфур, музир ва шунинг сингари унсурлар унга емдир.

⁹⁰ Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. М.: Худ.-лит., 1990. 9 стр.

Ҳажвий танқид авомнинг руҳига яқин ва унинг ҳис этган, аммо ифода қила олмаган масалаларига таржимондир. Хулоса: ҳажвий танқиднинг табиатидаги кулгилик унсури авомнинг маҳбуби, тагин тўғриси (таъкид бизники - Б.К.) унинг ўз ижодидир»⁹¹

Қодирий 1926 йилги «Суддаги нутқи»да ҳажвий асарларини изоҳлаши жараёнида «Турмушдан мисол келтирганда...», «Бундоғ киноявий мадҳ аксар халқ орасида истеъмол қилинадур» каби жумлаларни ишлатадики, бу ҳам адиб ижодининг халқона моҳиятидан далолат беради.

Кулги - халқ ижоди. Ёзувчи халқдан олади ва халққа беради. Абдулла Қодирий Калвак маҳзум ва Тошпўлат тажангни ҳам, Солиҳ маҳдум ва Ўзбек ойимни ҳам ўз халқи ичидан топди. Характерларини умумлаштирди, сайқал берди, бадий-поэтик либос кийдирди. Адибнинг турли суҳбатларда, давраларда гап «ўғирлаб» ўтиришининг боиси ҳам шудир⁹²

Ҳатто, адибнинг ўғли Ҳабибулла Қодирий «Отам ҳақида» номли китобида юқорида исмлари келтирилган сатирик қаҳрамонларнинг айрим прототиплари, улар билан Қодирийнинг реал мулоқотлари ва ўзи гувоҳи бўлган қизиқ-қизиқ воқеалари ҳақида қимматли маълумотлар беради⁹³ Бу фактлар улуг адибнинг халқ ҳаётига, оддий одамларнинг қалбига, дарду аламларига, қувончу шодликларига нақадар яқин ҳамда шерик бўлганлигини кўрсатади. Қолаверса, Қодирийнинг бадий адабиётдаги кулгининг моҳиятига оид назарий фикрлари ҳам ғоятда кучлидир. У ёзади: «Адабиётда бир неча хил кулги йўллари бўлса ҳам (масалан, пичинг, кесатиш, киноя, тағофил ва бошқалар...), лекин энг мўътабари характер кулгисидирки, юқорида айтиб ўтдик, аммо бунда қўидаги шартларнинг топилиши керак:

1. Қаҳрамоннинг характери (яъни сизнинг олган масалангиз ва ёки кишингизнинг ўзидагина топилган табиат), масалан: сўз, иш, феъл ва ...

⁹¹ Қ о д и р и й А. Кичик асарлар. Тошкент: 1969. 184-бет.

⁹² Қаранг: Нодир Назаров. «Гал ўғрилаб» ўтирар эдилар. Қодирий замондошлари хотирасида. Тошкент: 1986. 42-бет.

⁹³ Қаранг: Қ о д и р и й Ҳ. Отам ҳақида. Тошкент: 1983. 39-47-бетлар.

2. Шу характеристика ичидан сиз бермакчи бўлган маъно ёки ибратнинг ўз-ўзидан тошиб туриши;

3. Шу икки турлик нарса ичидан истиҳзо ёки хохоҳо моддасининг табиий суратда келиб чиқиши»⁹⁴

Жулқунбойнинг нисбатан ҳажман кичик ҳажвия ва ҳангомаларида кулгининг пичинг, киноя, кесатик йўсинида юзага келганини кузатиш мумкин. Аммо, унинг Калвак махзум ва Тошпўлат тажанги «характер кулгиси»га ёрқин мисолдир. Ҳар икки қаҳрамон ҳам ўз ҳолини ўзи баён этади. Улардаги кулги халқ ичидан олинган иборалар, кўча-кўйнинг гап-сўзлари, баъзан сўкинч, хитоб ва ундов воситасида, баъзан бевосита иш-феълдан - реал воқеликка номувофиқ ҳолатлар баёнидан юзага келади. Ойбек айтмоқчи, Қодирий қаҳрамонлари «турмушга, нарсаларга, турли масалаларга ўз назарлари билан қараб, ўзларича муҳокама қиладилар, ўзлари баҳо берадилар. Асли комизмни туғдирадиган нарса ҳам шундадир». Зотан, жаҳон эстетикаси тарихидан маълумдирки, комизм моҳиятида контраст-зиддият мавжуд. Масалан, Аристотель хунукликнинг гўзалликка, И.Кант ҳақирликнинг олийжаноблик-юксакликка, А.Шопенгауэр бемаъниликнинг бамаъниликка, Гегель эса ёлгоннинг ҳақиқатга зиди-контрастида кулгили ҳолат асосини кўради. Рус олими Ю.Борев ёзади: «Мабодо, биз кутилмаганда бирор ножўя иш-киликни кўриб қолсак, табиийки бу ўзига хос шўхлик ва ҳатто, кулгини юзага чиқариши мумкин»⁹⁵

Дунё файласуфларининг ушбу назарий қарашлари Қодирий маънавий дунёсига бегона эмас. Амалий исботи асарларидир. Адибнинг ҳажвияларида, хусусан, «характер кулгиси» намоён бўлган асарларида гоҳо хунуклик билан гўзаллик, баъзан сунъийлик билан табиийлик, гоҳида тубанлик билан олийжаноблик тўқнаш келади. Зотан, ҳаёт-турмуш кирдикорларининг ҳажвий-бадий талқини бусиз мумкин эмас.

Ҳар қандай миллатнинг машҳур сатирик ёзувчисининг ижоди халқ донишмандлиги, халқ ичидаги оғзаки кулги, жанрлари, айниқса, халқ тили билан жуда мустаҳкам

⁹⁴ Қ о д и р и й А. Кичик асарлар. Тошкент: 1969. 187-бет.

⁹⁵ Борев Ю. Эстетика. М.: 1988. С. 82-83.

боғланган бўлади. Ва шу миллат тилига хос ҳажвий-поэтик унсурлар иккинчи бир тилга таржима жараёнида кўчмай қолиши ҳам мумкин. Бизга ҳозирда ўспирин болалар ёзувчиси сифатида танилган Марк Твен америкаликларнинг инглизча шеvasида - Америка халқи тилида жуда гўзал сатирик асарлар ёзган адибдир.

М.М.Бахтин Ф.Рабленинг «Гаргантюа ва Пантагрюэл» романидаги жозиба ва тароватни ҳамма ҳис этишини, аммо уни ҳеч ким кўнгилдагидек талқин қилмаганини айтади. «Бунинг учун, - дея ёзади олим, - энг аввал Рабленинг ўзига хос тилини, яъни халқ кулгиси маданияти тилини англаш-тушуниш лозимдир»⁹⁶

Ойбек талқинидаги «Калвак махзум...»да М.М.Бахтиннинг бу фикрларига яқин қарашлар кўринади. Қодирий қаламидан тўкилган жавҳарлар жозибаси устида тўхталиб, улар халқона тил ва услубга эга эканлигини айтади; Калвак махзумнинг услуби халқимизнинг қадимги эски проза «манерасига кулгили тақлид» эканини таъкидлайди ва қуйидаги характерли мисолни келтиради. «Алқисса, падари бузруквор маълум фақир фарзанд ноқобилларининг мадрасадаги кирдикорларимдан волидан мушфикага шаммаи изҳор айлаб, бул маънидин бисёр малули хотир бўлгонларини баён қилгонларида, волида ҳам фақирлардан андак ранжибдурлар».

«Алқисса, эртаси кун бағдаз нонушта падар бирлан биргалашиб, қозининг уйларига бориб, мазкур маҳзари шаръни ушлогонимизда, эшон қози маҳзарни ўқуб, қўб яхши ёзилибди, аммо, муддаий алайҳингиз кеча аробада қизи бирлан келиб, мазрубанинг жароҳатларини кўрсатиб, сизларнинг устиларингиздан ёздириб кетган эди, бинобарин, сизлар кечга қолубсизлар».

Ойбек давом этиб ёзади: «Бир кўп кулги асарларида Абдулла Қодирий халқ аксиячилигига яқин бир равишда услуб яратади. Халқ сўзлари, ифодалари, чапани таъбирлар, қочирма гаплар кўп ишлатади, «Толе деган муттаҳам йўк»,

⁹⁶ Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. М. 1990. С. 68.

«Мен кўтир итнинг кейинги оёғи ҳам бўла олмадим», «яғир эшагингни чу де» ва ҳоказо...»⁹⁷

Қодирий ҳажвий қаҳрамонларининг негизи халқ билан уйғунлашиб кетганлиги, айниқса, тил ва услубидаги халқона унсурлар Ойбекдан кейинги авлод адабиётшунос қодирийшунос олимлар томонидан ҳам таъкидланди. «Абдулла Қодирий сатирик сифатида ўз олдида турган ижодий масалаларни ҳам халқчиллик руҳида ва халқ бадиий меросидан фойдаланиб туриб ҳал этади»⁹⁸

Адибнинг «Калвак махзумнинг хотира дафтаридан», «Тошпўлат тажанг нима дейдир?» ҳажвияларининг мавжуд талқинларида, уларнинг ғоявий-бадиий таҳлилларида бирёкламликлар учрайди. Тўғриси, бу икки ғаройиб кулги асарида муаллиф тажоҳили орифона усуллари кўллаб қўлади. Абдулла Қодирий сатирик қаҳрамонлари, ўзининг «салбий тип»лари орқали, ўша «жоҳил, илмсиз, бадбин, бадбашара, мияси диний сарқитлар билан ғовлаган, чапани» характерлари воситасида нуқул социалистик жамиятни, ижтимоий ҳаётдаги янгиликларни қўллаб-қувватловчи тарзида кўрсатилди. Калвак махзум ва Тошпўлат тажанг образларини адабиётшунослик салбий қоп-қора рангда кўрди. Улардаги колоқлик, жамиятдан узилиб қолганлик, қўлидан иш келмаслик, тажанглик ҳар вақт «фош этувчи»лик сифати билан боғлаб берилди. Адабиётшуносликдаги бундай илмий талқинлар адибнинг машҳур ҳажвиялари жозибасини, тароватини кетказиши, уларни жўнлаштириши мумкин. Зеро, ҳажвияларнинг ўзини ўқиган, тағматни, тағмаънони уққан китобхон уларнинг илмий талқини орасида тўла маънодаги мувофиқликни топа билмайди.

Қодирий реализмидаги буюк ҳақиқат шуки, дунё, ўзаро инсоний муносабатлар, инсоннинг ўзи яқраг эмас; мураккаб ва зиддиятлидир. Калвак махзум ва Тошпўлат тажанглар бадиий талқинида адибнинг эстетик принцип даражасига кўтариш мазкур ақидасини эътибордан қочирмаслик лозим. Бу ҳажвий қаҳрамонлар сажиясида қусур, нуқсон кўп. Аммо

⁹⁷ Ойбек. Асарлар. 10 томлик. IX том. 1974. Тошкент: 251-бет.

⁹⁸ Султонов И. Асарлар. 4 томлик, 2-том. Тошкент: 1972. 345-бет.

Шунингдек, яна қаранг: Мирзаев И. Абдулла Қодирийнинг ижодий эволюцияси. Тошкент: 1977. 32-33-бетлар.

муаллиф улардаги фақат шу хусусиятларнигина тасвирлаб қўя қолмаган. Агар асарни фақат шу кирра учун ёзганида уларнинг ҳозирга қадар яшаб қолиши амримаҳол бўлар эди. Абдулла Қодирий инсон табиатига хос, ҳажвий сажияларга хос барча мураккабликларни ўз қаҳрамонлари табиатига жойлай билди. Зотан, адиб бу қаҳрамонлари ҳақида ўз ақидасига мувофиқ келадиган қуйидаги талқинни ёзади: «Калвак маҳзумда: кўпдан ҳақиқий ҳаёт билан алоқаси узилган, мадраса хурофоти билан мияси ғовлаган, холис бир маҳалла имоми, Тошпўлатда: ишсиз, бири бит, бити сирка бўлмаган ва шу фақирлик орқасида ўғрилиқ ва фаҳшият денгизида сузиб, тажангланган холис бир чапани кўрилу»⁹⁹ Сўзни беҳуда исроф қилмайдиган адиб ҳар икки қаҳрамонига нисбатан «холис» сўзини қўллайдики, талқинчига асардаги аини сифат устида ҳам фикрлаш жоиз бўлади.

«Калвак маҳзумнинг хотира дафтарида» ҳажвиясидаги муаллиф ғояи аъмолини ҳис этмаслик, пичинг, кесатиқ ва кинояларини тушунмаслик оқибатида асар қаҳрамонига нисбатан «нодон, қолоқ, калтафаҳм, ҳақиқий одамлик хосиятларидан маҳрум, пасткаш ва шу билан бирга, ғоят кибри» (И.Султонов) каби сифатлар урчиб кетди. Гарчи, ёзувчининг ўзи «холис бир имом», «холис бир чапани» дея қаҳрамонларига холис ёндашаётган бўлса-да, уларни илмий тадқиқ этиб, фаш қилувчилик моҳиятини «кашф этган» илмий асарларнинг салмоғи талайгина.

Бадий асар моҳиятини муаллиф фикрига мувофиқ равишда талқин этишда энг биринчи манба матндир. Матн бир томонда қолиб, давр талаби, ҳукмрон мафкура қолипи ёки талқинчи тасавурида шаклланиб қолган сийқа мезонлар билан асарга ёндашув нотўғри, нисбатан бирёқлама хулоса, тасавурларга олиб келади. Қодирий ҳажвий асарлари тадқиқотида матндаги ҳар бир сўз, сўз бирикмаси, ҳар бир жумла ва белги ўз салмоғи-салоҳиятига эга. Қолаверса, йўналишни тўғри олиш учун ёзувчи дунёқарашидаги устувор ақидаларни, шунингдек, муаллифнинг иккинчи бир асарида талқин этилаётган асарига бўлган муносабатини ҳам инобатга олмоқ лозим.

⁹⁹ Қ о д и р и й А. Кичик асарлар. Тошкент: 1969. 183-бет.

Абдулла Қодирийнинг «Калвак махзумнинг хотира дафтарида» ҳажвияси талқини учун калит вазифасини ўтайдиган яна бир жумласи бор. Адиб Ғози Юнус билан тортиша туриб, ўзининг «Шаллаки» номли мақоласида қуйидаги жумлаларни ёзади: «Маълумки, ҳар бир кишининг (жумладан, Ғозининг ҳам) ўзига яраша даҳмазаси бўладир, ҳам томоғинг қаердан тўйса, ўша жойнинг ашуласини айтишга тила, тилама мажбур қоласан. Шунга ўхшаш мен ҳам баъзи идоралардан иш олиб, эртадан кечгача матбаада ишлай бошладимки, Ғозининг кўзи юмилган эмас, аммо шунда ҳам «Муштум»ни унутмадим, масалан, Ғози бўлмаган вақтларда баъзи сонларни ўзим чиқардим ва бир йилнинг 15-сонидан бошлаб то 35-сонигача давом этган «Калвак махзум хотираси» ва бошқалар, уста Ғози айтгандек, тарелка ва ялинишлар натижаси эмас, махфий самимият тўлкинидир. Заказ ва тарелка (лаганбардорлик маъносида - Б.К.) билан, айниқса, таълифотда (ёзувчиликда - Б.К.) бир иш чиқариб бўладир, деса номаъқул бузукнинг гўштини есин, Ғози!»¹⁰⁰

Ғози Юнус билан аёвсиз гап-сўз талашган Жулқунбойнинг ёзганлари лаганбардорлик ёки ялиниш натижаси эмас, балки «махфий самимият тўлкинидир». Мазкур таъкидланаётган бирикма Қодирий киёфасини кўришга ёрдам беради. Муаллиф ўз ёзганлари билан махсус «заказ»ни бажараётгани йўқ. «Таълифот»да бундай мавқе билан обрў олиб бўлмайди. Қодирий буни яхши билган. Унинг «Калвак махзум...» ва бошқа асарлари ижодкор қалбининг ички бир эҳтиёжи маҳсули - «махфий самимият тўлкинидир». Биз бунинг ифодасини муаллифнинг ўз эътиқодига бўлган садоқатида, ҳажвий қаҳрамонларини «чилпарчин»ида, уларни восита қилароқ ўз дарду дунёсини баён этишида, «оамиятнинг китиғи»га тегиб кетадиган муаммоларни ғоятда маҳорат билан тасвирлашида кўраимиз.

Умуман олганда, 60-80-йиллар адабиётшунослигида Абдулла Қодирийнинг Калвак махзум, Тошпўлат тажанг сингари қаҳрамонлари талқинида нисбатан жўнлик, бирёқламалик ва яқранглик кўзга ташланади. Уларни бор ҳолича тушуниш ва тушунтириш учун муаллиф ғоясига

¹⁰⁰ Қ о д и р и й А. Кичик асарлар. Тошкент: 1969. 78-бет.

мувофиқ равишда асарнинг «махфий самимият»и устида жиддийроқ бош қотириш лозим бўлади. Халқ ичидан чиққан «салбий қаҳрамонлар»нинг халққа қарши юриши, нукул халқдаги «эскилик саркитларини фoš этиши» негадир анча қуруқ ва носамимий бўлиб туюлади. 90-йилларда профессор Умарали Норматов аввалги қодирийшунослардан фаркли ўлароқ, ёзувчининг санъаткорона услубини, ҳажвий қиссаларидаги тағмаънони, нисбатан теран тушунди. Бундаги ҳақиқатни англаш осон эмас, албатта. Чунки «Абдулла Қодирий кулги асарларида ўзини тамом беркитади» (Ойбек); бунда «...ёзувчининг шахсини тамоман кўролмайсиз. Фақат сўзни имзо эгасининг ўз оғзидангина эшитасиз» (Абдулла Қодирийнинг ўз таъбири).

Юқорида айтганимиздек, адибнинг қатор шартли имзолари бор. Овсар, Думбулбой, Калвак махзум ёки Шилғай билан айнан Абдулла Қодирий қарашлари орасига тенглик ва ёки зидлик аломатини қўйишда нафақат чуқур андиша, балки чуқур билим керак. Қодирийнинг ҳаётдаги ақидасидан, дунёқарашидаги ўзгаришлардан ва айниқса, адиб ҳамда унинг қаҳрамонлари нафас олиб турган муҳитдан - тарихдан бохабар бўлмоқ лозим.

«Маълумки, «Калвак махзум» 1923 йили ёзила бошлаган эди. Ўша кезлари мамлакатда «феодал ўтмиш»га, «ўтмиш саркитлари»га, жумладан, динга, диний ақидаларга, диндорларга қарши шафқатсиз кураш авж олдирилиб юборилган, кўплаб зиёлилар, ижодкорлар мана шу курашга сафарбар этилган эди. Қодирийдек эътиқоди бутун аллома ҳам замона зайти туфайли, ихтиёрли ёки шайтон васвасаси, шубҳа-гумонлар, руҳий-маънавий иккиланиш, изланишлар оқибатидами - қандайдир сабаблар билан муайян муддат шу жангу жадалларда қатнашади, дин ва диний удумларни ёппасига қораловчи, рад этувчи асарлар ёзади, дин ва диндорлар хусусида тарафкашлик билан хийла кескин бирёклама ҳақоратомуз танқидий гаплар айтади»¹⁰¹

Бу масалада эҳтимол олим билан баҳслашиш мумкиндир.

Чунки ўша даврдаги айни мазмунли асарлари шартли имзолар остида чиққан. Ҳеч бўлмаганда Қодирий эътиқо-

¹⁰¹ Норматов У. Қодирий боғи. Тошкент: 1994. 89-бет.

дидаги силкинишлар даври юзасидан бу ўринда бир оз баҳслашиш мумкин. Аслида, Қодирий чин мусулмон эди, ўз эътиқодига зиддан бирон ҳаракат қилган эмас, деган тезисни илгари суриш ҳам мумкин. Аммо, начора. Бандачилик. Қолаверса, «Отам ҳақида» китобида Ҳабибулла Қодирий отасининг 1936-1937 йилларда рус тилидан динга қарши ўн тўртта асар таржима қилганлигини айтади ва уларнинг рўйхатини келтиради.

Иккинчи бир факт: Тошпўлат тажанг прототипи устида тўхталар экан ёзади: «1930 йилга қадар дадамнинг, ўзи бизнинг мавзелик... Полвон исмли бир «дўст»и бўлар эди. У ёз кунлари баъзан-баъзан бизникига «яримта»ни кўтариб келарди-да, дадам билан «чин кўнгилдан суҳбатлашиб» қайтар эди»¹⁰² (Бунда қанчалик ҳақиқат бор?).

Нима бўлганда ҳам, У.Норматов тўғри иллаганидек давр талотўплари Қодирий дунёқарашида муайян изини қолдиргани рост. Биз учун муҳими шуки, олим аср шомида «сажия кулгиси»ни ўзларида жамлаган Калвак махзум ва Тошпўлат тажангларни «фош этувчи»лик, «салбий қаҳрамон»лик сифатларидан нисбатан қутқарди.

«Махзум саргузаштлари талқинидаги яна бир ғоят характерли йўналиш шу пайтга қадар адабиётшунослар эътиборидан мутлақо четда қолиб келаётир. Гап шундаки, гўё махзум учун тушуниксиз, ғайритабiiй, кулгили бўлиб туюлган ҳодисалар замирида тамомила бошқа бир маъно уқиб олиш қийин эмас; бир қарашда Махзумни «фош этиш»га қаратилгандек бўлиб кўринадиган кулги тиғи ўша давр - 20-йиллар ижтимоий-сиёсий ҳодисаларнинг кўпгина жиддий томонларига, адиб ибораси билан айтганда «жамият китиғига» тегиб ўтадики, ёзувчи бундай қалтис ишни бениҳоя усталик, катта маҳорат билан адо этади»¹⁰³ Булар матнни жиддий текшириш ва теран тушуниш, муаллиф дарди ва миллат руҳиятини теран англаш натижасида туғилган мулоҳазалар, албатта. Шунга мувофиқ мисоллар кўп. Калвак махзумнинг мусхафи Усманийни зиёрат учун бориши, кўчада Абжал. сариқ-милицияга учраши; яширинча ўқилган жаноза намози,

¹⁰² Қодирий Ҳ. Отам ҳақида. Тошкент: 1983. 45-бет.

¹⁰³ Норматов У. Ўша жойда. 91-бет.

шўроларнинг қишлоқдаги сиёсатига муносабат шулар жумласидандир.

Абдулла Қодирийнинг «Калвак махзумнинг хотира дафтарида», «Тошпўлат тажанг нима дейди?» типидagi ҳажвийлари югириклаб, кўз югиртириб ўқиладиган асар эмас; уларни ҳўжжалаб, ҳар бир сўз, ҳар бир жумла маъносини чуқур идрок қилиб ўқиш лозим бўлади. Шу маънода Калвак махзумни оклаш ёки ёклаш учун эмас, балки Қодирий маҳоратини, мавжуд талқинлар ночорлигини кўрсатиш учун У.Норматов фикрларига қўшимча ҳам қилиш мумкин.

60-80-йиллардаги аксар талқинларда матноти маъноларини, «коса тагидаги нимкоса», адибнинг кесатик-киноялари остидаги ижтимоий-сиёсий жараён, дин-диёнат, иймон-эътиқод билан боғлиқ жиддий масалалар ҳис қилинмаган, агар ҳис этилган бўлса-да, уларни айтишга имкон берилмаган кўринади. Чунки талқинлар ҳажвий қаҳрамонларнинг салбий эканликларини таъкидлаганлари ҳолда, Абдулла Қодирийни ҳам фақатгина янги жамият йўлидаги курашчи, социалистик жамият тарғиботчиси, эски жамият, дин-диёнатнинг ашаддий душмани ўларок тушунтирганлар. Ҳолбуки, бу масалалар асарга жиддий ёндашувни талаб этади.

Калвак махзумнинг отаси вафот этиб, иккинчи марта бир бевага уйланган, ўз тили билан айтганда «Ақоид»ни тамомлаб, «тахзиб» қилгандан кейинги ҳаёти илгариги ҳаётига нисбатан ўзгачадир. Муаллиф ҳам унга нисбатан «шафқат» қилади. Қолаверса, Калвак махзум турмушидаги мазкур чегара, ўзгариш асарни нашрга тайёрловчи томонидан қуйидагича изоҳлади: «Ақоид - Оллоҳнинг мавжудлигидан, бирлигидан хабар берувчи илм. Тахзиб қилиш покланиш, «Ақоид» илмини эгаллаган киши Оллоҳ таолога имон келтириб, унинг қудрати ва ҳикматини тафаккур қилади, ҳар бир ишни унинг ихтиёрига ҳавола қилади. Исломга хилоф иллатлардан, хурофотлардан ҳоли бўлади, яъни руҳан ва маънан покланади»¹⁰⁴ Такрор айтамикки, бизда Калвак махзумни сунъий равишда ижобийлаштириш ёки унга «рахм-шафқат»

¹⁰⁴ Қ о д и р и й А. Тошпўлат тажанг нима дейди? Калвак махзумнинг хотира дафтарида. Тошкент: 1993. 87-бет.

қилиб аяшга интилиш нияти йўқ. Бу қаҳрамон бундай марҳаматларга мухтож эмас. Демокчимизки, Қодирийнинг холислигини англайлик, матнга муносиб талқин юритайлик.

Хўш, Калвак махзум нақадар нодон, нақадар билимсиз ёки калтафаҳм? Унинг кутубхонадан сўраётган китобларига эътибор қилмоқ лозим:

- «Шарҳул-виқоя» нгиз борми?

- Йўқ, тақсир.

- «Шарҳ мулла Жомий?»

- Йўқ.

- «Маслаки муттақин?»

- Йўқ.

- Бас, сизда нима бор?

- Бизда ҳар бир китобдан бор.

- «Далойили хайрот?»

- Йўқ.

- «Канзили Хусайн?»

- Йўқ.

- «Нурномаи шариф?»

- Йўқ.

- «Кимёи саодат?»

- Йўқ.

- Йўқ-йўқ-йўқ! Бас, бул китобларингиз куруқ қоғозларми? ...»¹⁰⁵

Мазкур китобларга нисбатан нописандлик билан айрим изоҳларда: «Октябрь инқилобига қадар халқ ўртасида тарқалган диний китоблар», деган жумлалар ёзилади. Ваҳоланки, «Шарҳул-виқоя» Убайдулла ибн Маъсуд ал-Маҳбубий томонидан машҳур фақиҳ Бурҳониддин ал-Марғинонийнинг «Ҳидоя» китобига ёзилган шарҳдир.

«Шарҳ мулло Жомий» эса Абдурахмон Жомий томонидан араб тилининг грамматикасига доир «Қофия» китобига ёзилган шарҳ ҳисобланади. Дарвоқе, «Қофия»дек мураккаб китобни Калвак махзум ҳам ўқиган. Эси паст, нодон кишилар бу китобдан бирон сатр ўқиб, тушунишлари амри маҳолдир. Аммо Қодирийнинг ёзишича, Калвак махзум «кофияхон болаларнинг бир нечасига мукаррирлик» қилган. Айни китоб

¹⁰⁵ Қ о д и р и й А. Тошпўлат тажанг нима дейдир? Калвак махзумнинг хотира дафтаридан. Тошкент: 1993. 46-47-бетлар (биз китобларга ёзилган изоҳларни ҳам шу манбадан олдик).

номини изоҳлаш билан боғлиқ афсусланарли жой шундаки, эски ёзувдан унинг номи бир ўринда «Қофия» тарзида табдил қилинган ва «эски мактабларда ўқитиладиган фан», «илми қофия» тарзида изоҳланган¹⁰⁶ Калвак махзум аҳли шуарога мутааллақ қилинган.

Хуллас, табдилнавис ва талқиннавислар юқорида номлари зикр этилмиш грамматикага, тарих ва тасаввуфга доир китобларни «диний китоблар» тарзида изоҳлашлари илмий ҳақиқатга мувофиқ келмайди.

Қолаверса, Абдулла Қодирийнинг ўзи жуда яхши хабардор бўлган ва балки Калвак махзумнинг илм даражасини кўрсатиш учун атайлаб келтирган бу китоблар қахрамонни ерга уришга асос бермайди. Ўйлаб қаралса, бу китоблар Калвак махзумнинг «жирканч башарасини фош этиш»га ҳам, «мияси хурофот» билан ғовланганини исботлашга ҳам хизмат этмайди.

Кўп масалаларда профессор У.Норматовнинг янгича талқинларини тасдиқлаш мумкин бўлса, айрим ўринларда олим билан баҳслашиш ҳам мумкин. У.Норматов муаллиф асар бошида Махзумни ҳийла кучли фош этганини, қораланганини, баъзи эпизодларда характер мантиғига зид келадиган лавҳалар борлигини таъкидлайди ва давомидан ёзади: «Шунингдек, Махзумнинг дунёга келиш тарихи, чақалоқлик йиллари, касалликларга чалиниш воқеалари баёнида ҳам инсон шахсини таҳқирлаш, маскаралаш, бу борада меъёрдан чикиб кетиш ҳоллари учрайди»¹⁰⁷ Бу масалада адибни танқид этиш ўринсиздек кўринади. Чунки дунё адабиётини, хусусан, ҳажвий образлар яратиш тажрибасини яхши билган Қодирий айнан бадий адабиёт ҳазми кўтарган доирада иш кўради. Дунё адабиётида бу усулда яратилган қахрамонлар бор.

Немис ёзувчиси Т.А.Гофманнинг «Кичик Цахес» номли киссаси шу жумладандир. Гофман Цахесни айнан туғилган палласидаёқ бадбашара («урод») бўлиб туғилганлигини тасвирлайди, ёши улғайган сари ҳам унга доир тасвир

¹⁰⁶ Қ о д и р и й А. Тўла асарлар тўплами. Олти томлик. I-том. Тошкент: 1995. 288-бет.

¹⁰⁷ Н о р м а т о в У. Қодирий боғи. Тошкент: 1994. 89-бет.

манераси ўзгармайди: қулоқ-бурун ниҳоятда катта, беўхшов, боши ҳам гавдадан катта, қўл-оёқлар жуда ингичка ва ҳ. к. Цахеснинг на ташқи қиёфасида ва на маънавий дунёсида ҳавас қилгулик сифат бор, аммо ҳеч ким бу образга Гофман олмонни ва ёки инсон зотини таҳқирлаган, деган мезонлар билан ёндашган эмас.

Бошқа бир мисол, француз ёзувчиси Франсуа Рабленинг «Гаргантюа ва Пантагрюэл» асарида ҳам образ яратишнинг айнан гротеск усули кузатилади. Дарвоқе, «Гаргантюа ва Пантагрюэл»даги овқат тизими, попларнинг тасвири, бола тарбиясидаги ночор ҳолатлар, арзимаган нарсалар устидан жанжал-ғавғо кўтарилиши, оддий ҳолатларнинг ғайриоддий-ғайритабиий бўлиб кўриниши каби ҳолатлар қайсидир жиҳати билан «Калвак махзум...»нинг маъно-моҳиятига, образнинг яратилишига, шунингдек, кулгини юзага келтирувчи омиллар - киноя, пичинг, «коса тагида нимкоса» эътиборига кўра яқин туради.

Калвак махзум кўп овқат еганидан «сассиқ меъда» бўлиб қолади; айна сабабга кўра Гаргантюанинг ошқозони тозаланади.

Ёзувчи образ яратишда ҳаддан ташқари кучли муболаға қўллаш санъати Гаргантюада ҳам, Цехесда ҳам, шунингдек, Калвак махзумда ҳам мавжуд адабий воқеликдир.

Калвак махзумнинг ўпкаси амрикон маҳсидек ғижирлайди, боши кесак қисган қовундек қийшиқ. Яна бир тасвир: «Лекин бул чечак деган нимарсанинг ажиб бир ҳусн бузатурған хоссаси бўлур эркан. Агарда ўзингизга ҳам чечак чиққан бўлса сезарсиз: мисоли юзингиз ғалвирак бодом. Аммо фақирнинг юзимда баъзи чандиқлар ҳам зухурга келган учун гўёки ҳусни Юсуф бизда хотима топди... Агар сиз бир ҳовуч тариқни юзимизга қаратиб сепсангиз-да бир дона ерга тушса биз минават ...».

Бундай тарзда жаҳон адабиётидаги машҳур қаҳрамонларга мос келадиган образлар яратиш, албатта, Қодирий истеъдодининг белгисидир. Эҳтимол, Қодирий Раблени ўқимаган ҳамдир. Аммо даҳоларнинг бадий фикр-мулоҳазалари санъат оламида уйғунлашади, ўзаро яқинлашади ва алалоқибат инсониятнинг умрибоқий маънавий мулкига айланади.

Адибнинг «Калвак махзумнинг хотира дафтарида» асари икки қиррали кескир пичоқни эслатади. Ёзувчи бир томондан хурофот илдизларини кесади, иккинчи томондан динсиз жамият сари юз тутган кишилар дунёсига Калвак махзумнинг кўзи орқали назар ташлайди.

Абдулла Қодирийнинг «Калвак махзумнинг хотира дафтарида», «Тошпўлат тажанг нима дейдир?» типдаги асарлари хусусида тўхталганда шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, бу асарлар сюжет эътибори билан даставвал ҳаёлда обдон пиширилиб, яхлит ҳолга келтирилиб, сўнгра муайян композиция асосига қурилган эмас. Улардаги композицион бутунлик бош қаҳрамон сиймоси, услубдаги ўзига хослик ҳамда муаллифнинг «пардаланиши» каби хусусиятлар орқали майдонга келади. «Калвак махзум...» 1923-1927-йиллар давомида, «Тошпўлат тажанг...» 1924-1927-йиллар оралиғида ёзилган ва вақтли матбуотда босилиб турган. Дарҳақиқат, мазкур давр масофаси орасида ҳам ёзувчининг шахсий ҳаётида ҳам, дунёқарашида ҳам, ижтимоий-сиёсий турмушда ҳам ижодкорнинг ижод психологиясига таъсир этиш мумкин бўлган ўзгаришлар юз берди. Абдулла Қодирийнинг Москвада таҳсил олиши, «Йиғинди гаплар»и учун жиноий жавобгарликка тортилиши ва ёки яқка хўжаликларни коллективлаштириш жараёнлари шулар жумласидандир. Мазкур биографик фактларнинг инобатга олинishi асарнинг муаллиф фикри-ғоясига мувофиқ равишда тушуниш ва тушунтиришга имкон беради. Асар бошланишидаги нисбатан бешафқатлик, аёвсиз пичинг ва киноя оҳангининг асар охирига бориб нисбатан самимийлик касб этиш сабабларини, характер устидаги жиддий-танқидий кулги ўрнини нисбатан енгил юмор эгаллаш сабабларини англашга имкон беради.

Адабиёт майдонида шундай ҳажвиялар бўладики, ёзилган замонидаги муайян долзарб муаммони кўтариб чиққанлиги билан шухрат топади, аммо вақт ўтиши билан унутилади. Зеро, бадиий адабиёт муаммо кўтариб, ҳал қиладиган майдон эмаслиги, бу ўткинчи хусусият катта адабиёт учун бир оз бегона экани шунда ҳам кўринади. Абдулла Қодирийнинг ўнлаб ҳажвия-ҳангомалари айнан ҳозир биз айтган сифатларга эга – маърифатга тарғиб, мактабга пул бермаган хасис бойни танқид, матбуот ҳолига ачиниш ва ҳ. к. Бироқ, адибнинг ўзи айтмоқчи, уларда «характер кулгиси» йўқ. Айнан ана шу

сифат катта адабиёт учун жуда муҳим унсур. Калвак махзум ва Тошпўлат тажанг - характер кулгиси учун ёркин намуна.

Бадиий-ҳажвий асарни муайян тарихий воқеа-ҳодисалар фонида талкин этиш мумкин бўлганидек, айти пайтда, унинг ўз бадиий қуввати имкониятларидан келиб чиққан ҳолда талкин қилиш ҳам мумкин. Назаримда, «Калвак махзум...» ва «Тошпўлат тажанг...»ни ўқиган, даврнинг тарихий ҳодисаларидан анчайин беҳабар китобхон ёки тадқиқотчи улардан айнан бадиий қувват инерцияси билан жуда катта маъно ўқиб олади; инсон табиатига абадул-абад ҳамроҳ бўлиб келаётган жиҳатларни кўриб, завқланиб кулади. Мазкур асарларни ҳар ким ва ҳар давр ўзича англайди, тушунади ва тушунтиради.

Колаверса, Қодирий ўз сатиралари билан мактаб яратган ижодкор. Ижодга ҳавасмандлар айти даргоҳда бемалол таҳсил олишлари мумкин. Шу ўринда XX асрнинг охириги чораги ўзбек насрининг истеъдодли адибларидан бири Мурод Муҳаммад Дўстнинг эътирофларини келтириб ўтиш мақсадга мувофиқдир: «Қодирийни биз ёшлар ўрганишимиз зарур иккинчи фазилати - кулги. Унда кулгининг беозор жилмайишидан тортиб, ўлдирадиган заҳархандага қадар, ҳамма туридан топилади. Қодирий сатираси жуда кучли. Пародия услубини қўллашда Рабле ёки Свифтдан қолишмайди. Қодирий сатирасида яна бир нукта борки, бу - холислик. Гўё ёзувчи бефарқдай туюлади, қаҳрамоннинг ўзи гапиради, тўйиб-тўйиб сўзига маст бўлиб гапиради...»¹⁰⁸

Абдулла Қодирий психологиясида, табиатида воқеликка танқидий муносабат билдириш кучли. Воқеликни, ҳоҳ у замонавий, ҳоҳ тарихий мазмунда бўлсин - қатъи назар, аксар ҳолатларда ҳажвий-бадиий руҳда талкин этиши шундан. Адиб ижодига ҳос бу хусусиятлар унинг майда ҳангомаларидан тортиб энг йирик ҳажвиялари моҳиятида, шунингдек, йирик жиддий тарихий романларида ҳам учрайди.

Ҳақиқатан ҳам Қодирий Ўзбек ойим каби образнинг жонли чиқишида кулгидан кенг фойдаланди. Айти романнинг «Қовоқ девонанинг белбоғи» сарлавҳаси билан номланган бобида ҳам адиб алмойи-алжойи ҳазил-хузил билан моҳирона

¹⁰⁸ Мурод Муҳаммад Дўст. Ибрат. Шарҳ қолдузи. 1984. №4.

бадий усулда асар воқеалари ривожини таъминлайдиган илмоқларни бериб ўтади. Тўғриси, барча адабиётшунослар бирдек тан олганларидек, «Меҳробдан чаён» романида сатирик руҳ нисбатан кучли. Гарчи, романнинг бош қаҳрамонлари Анвар билан Раъно бўлса-да, уларнинг доимий ҳамроҳи ва асарда жуда ёрқин бир адабий суратда чизилган Солиҳ маҳдум образи шу кулги руҳи билан сугорилгандир.

«Ёллар тўкилса ерга ётиб ялар тақсирим,

Бўлса бозорда пастлик сотиб олар тақсирим...», мисралари билан бошланадиган Раънонинг отасига бағишланган ҳажвий шеъри, аввало ним табассумга сабаб бўлса, иккинчидан, бутун роман воқеалари ичида очилиб борадиган Солиҳ маҳдум характерининг хос бир қиррасини ифода этади.

Романнинг «Хон кўнгил очмоқчи» ва «Қизиклар» бобларида, айниқса, адибнинг халқ кулгисини, халқ ижодини нақадар теран билиши яққол намоён бўлган. Адиб хон ва «шайхулислом» - мударрис табиатига хос штрихларни айнан қизиклар воситасида бериши унинг кулги бобида қалами чархланганлиги, тажрибаси ортганлигини кўрсатади. Бундай жиддий кулги жиддий эстетик ҳодисадир.

«Обид кетмон»даги айрим лавҳалар, хусусан, «қишлоқ домлалари ҳақидаги боблар юмор ва сатира билан тўла, жонли, реал картиналардан иборат» (Ойбек таъбири).

Абдулла Қодирий ижодиётидаги сатира ва юморнинг моҳиятини илмий талқин қилишда айнан герменевтик доира қонуниятларига асосланиб, бутун ва қисмнинг ўзаро муносабатидан келиб чиққан ҳолда муайян ҳулосаларни илгари суриш лозим.

Адибнинг ҳангома-ҳажвияларидаги мутакаллим билан муаллиф орасига тенглик аломати қўйиш тўғри бўлмайди.

Майда ҳажвия-ҳангомалари талқинида шартли имзога, шунингдек, тарихий шарт-шароитга эътибор бериш керак.

Қодирийнинг «Калвак маҳзумнинг хотира дафтарида», «Тошпўлат тажанг нима дейди?» типидagi чуқур моҳиятли асарларининг 60-80-йиллардаги талқинларидан 90-йиллардаги талқинининг жиддий фарқланишини, аввало, давр-замон имкониятлари билан, қолаверса, адиб дарду дунёсини англаш,

тағмаёнони ҳис этишда илмий жиҳатдан чуқурлашув жараёни кечаётгани билан изоҳлаш ўринли бўлади.

«Калвак махзум...»да саргузаштлар кўп ҳолларда қаҳрамон тилидан баён этилса, баъзан мактуб шаклида берилади. Шу маънода ундаги «сюжет бир оз саргузашт шаклида ривожланади» (М.Кўшжоновнинг фикри). Тўғриси, бунда ўз ички симметрия ва ёки параллелизмга асосланаган мукамал композиция ҳам йўқ. Бироқ, бу асарнинг шаклий ноқислигини қайсидир даражада мазмун, бадиий жозиба кучи босиб кетиши мумкинлигига ёрқин бир мисолдир.

Абдулла Қодирий жаҳон кулги адабиётидан бохабар эди, унинг асарларидаги гротеск образ яратиш усуллари, киноя, кесатик ва пичинг каби бадиий воситаларни ўша омиллар билан алоқадорликда талқин этиш яхши илмий самара беради.

Адиб халқ оғзаки ижоди, хусусан, кулги маданиятини нақадар теран билиши ҳажвий киссаларида аниқ сезилади. Умуман, Жулқунбойнинг бу йўналишдаги асарларини халқ ижодиёти, халқ кулги санъати билан уйғун таҳлил ва талқин этиш лозим.

Ёзувчининг йирик романларида ўзининг индивидуал қиёфаси билан аниқ кўриниб турган образлар сатира ва юмор руҳи билан суғорилганки, бу ҳодиса улуғ адиб табиатида мавжуд хусусиятнинг санъат тилига кўчганини намоён этади.

БАДИЙЯТ МАСАЛАСИ ВА АЙРИМ НАЗАРИЙ ҚАРАШЛАР БАҲСИ

XX аср ўзбек адабиётшунослигида бадий асарни поэтик маҳорат ва баъзи назарий масалалар юзасидан тадқиқ қилиш ўзига хос ўрин тутди. Зотан, чинакам бадий асарни эстетик ҳодиса сифатида талқин ва таҳлил этиш илм оламига абадий ҳамроҳдир. Жаҳон адабиётидаги «Шоҳ Эдип», «Фауст», «Жиноят ва жазо» сингари қатор асарларнинг поэтик моҳияти адабиётшунослар томонидан қайта ва қайта тадқиқ этилган. Шарқ адабиётидаги машҳур мумтоз асарлар бадий оламига мурожаат ҳам мутахассисларнинг доимий машғулотлари ҳисобланади.

Бадий асар поэтик тадқиқотга муносиб бўлган тақдирдагина унга адабиётчи-олимлар такрор ва такрор мурожаат этиши мумкин. Бунда талқинчиларнинг ҳаётни, санъатнинг тилини, поэтик-бадийят қонуниятларини, санъат асарининг эстетик ҳодиса эканлигини тушуниши санъаткорнинг эстетик қарашлари савиясидан юксак бўлса, талқинда ўзига хос илмий кашфиётлар юзага чиқади. Акс ҳолда, тадқиқотчи ёзувчи ижодининг ва ёки муайян асарининг жозибаси, латофати, назокати сирлари соясида қолиб кетади. Санъат ва адабиётдаги фавқулудда, оригинал асарларни тушуна билиш ва тушунтира олиш учун олим санъаткор-ижодкор дарду дунёсига бир қадар яқинлашуви лозим.

Дунё адабиётида шундай асарлар мавжудки, улар бири бирини такрорламайдиган турлича талқинларга эга.

Гарчанд, бундай хусусият ёрқин бир суратда кўринмаган бўлса ҳам, ўзбек адабиётида айнан ўзининг мажзубияти билан адабиётшуносларини ўзига ром этган асарлар бор. Абдулла Қодирий ижодига олимларимиз нафақат ижтимоият, ғоя ва ёки биография нуқтаи назаридан, балки унинг асарлари бадийяти, поэтик моҳиятини кашф этиш учун ҳам ёндашганлар. Зотан, адиб ижоди мазкур жиҳат учун етарлича манба беради.

Бадий асар мазмунидаги гўзаллик унинг шаклий жозибасини, нафосатини таъминлайди. Зеро, мазмун ва шакл бадий асарнинг ҳам руҳи, ҳам танасидир.

Абдулла Қодирий асарларини, хусусан, «Ўткан кунлар»дек ўзбекнинг тўнғич романини мутлақо ғайриилмий асосда текширган мунаққидлар ҳам романда мавжуд гўзалликдан, адиб маҳоратидан кўз юма билмадилар.

Сотти Ҳусайн «Ўткан кунлар» танқидига бағишланган рисоласида муаллифнинг санъаткорлигини, поэтик маҳоратини ҳам кўрсатиб ўтади. «Қарама-қарши солиштириш» деган бўлимда вақтдаги қарама-қаршиликни (замон тушунчаси), Тошкент ва Марғилон қарама-қаршилигини (макон тушунчаси), кишилар-маслақлар қарама-қаршилигини (конфликт, коллизия масаласи) имкони, билими доирасида текширди¹⁰⁹ Романдаги монолог ва диалогларга, айниқса, адибнинг тасвирлаш санъатига ҳам қайсидир даражада эътибор берди. Табиат тасвири билан қаҳрамон психологияси хусусида тўхталиб, мунаққид қуйидагиларни ёзди: «Абдулла Қодирий табиатни тасвир қилганда албатта, қаҳрамонларнинг қандай борувини кўзда тутди. Табиатдаги кўриниш билан қаҳрамонлардаги аҳвол руҳиясини солиштириб боради. Бундан бошқа табиий ҳодисаларни ўзи тафсиллаб қуруқ тасвиргина қилмасдан таҳлил ҳам қилиб баҳо қўйиб кетади. Табиий кўринишларини олиб туриб уни айнан кўрсатиб қўймай ундан турли натижалар туғдиришга ундайди. Бундай йўллар Абдулла Қодирий учун табиатнинг тасвирини воқеанинг боруви билан боғлаб муддаосини ўтказувда имконият берган»¹¹⁰

Ойбек «Ўткан кунлар» романининг образлар тизимида диққатни қаратганда Отабек ва Юсуфбек ҳожиларнинг ортиқча «бўяб берилган»ини, Кумушнинг «осмон гўзали» сифатида тасвирланиб, «ортиқ даражада идеаллаштирилган»ини синфий жиҳатдан танқид қилади. Аммо, текширувчининг нигоҳи Ўзбек ойим образи устига келганда беихтиёр унинг табиийлигини, адибнинг поэтик маҳоратини тан олади. «Ўткан кунлар»да энг жонли, реалистик чизиқлар билан кўрсатилган шахс Отабекнинг онаси Ўзбек ойим. Ўзбек ойим кеккайган, мактанчоқ, ўз вазиятини, ўз мартабасини билган, шунга қараб ўзини туткан бир хотин, уй хўжайини, қайин онадир. Ўзбек ойим ўзининг юқори табақадан эканини ҳар вақт сезади. Унинг бутун

¹⁰⁹ Ҳусайн С. Ўткан кунлар. Тошкент-Баку. 1931. 56-53-бетлар.

¹¹⁰ Ўша асар. 66-бет.

ҳаракати, бутун қилмишлари характери очишга хизмат қилади». Ойбек ушбу мулоҳазалари исботи учун асардан характерли мисоллар келтиради. Ўзбек ойим образига хос ёрқин, табиий чизгилар ҳар қандай тадқиқотчини ўзига тортади. Бу образнинг поэтик моҳияти ҳам айнан бадий тасвир жозибаси туфайлидир.

Абдулла Қодирий ўзининг «Ўқиш-ўрганиш» (майда ҳикоялар ёзганда сўзни қандай тежаш керак) номли мақоласида А.П.Чехов маҳоратидан сўзлайди. Шунингдек, бадий детални қўллаш масаласига юзланиб, афтидан Чеховга тегишли бўлган қуйидаги жуда муҳим бир образли фикрни қўштирноқ ичида келтиради: «Биринчи кўринишда милтиқ бўлса, шу милтиқ учинчи ёки тўртинчи кўринишда албатта отилиши керак, йўкса милтиқ тўғрисида сўзлашнинг ҳожати йўқдир»¹¹¹ Чеховга хос бўлган - айнан деталларнинг бадий асарда ўз ўрнида ишлатиш хусусияти Абдулла Қодирийга ҳам хосдир. Адиб ортиқча сўз исрофига йўл қўймаганидек, «отилмайдиган», манзарани ойдинлаштирмайдиган ортиқча деталларни асарига киритиб, уни кераксиз семиртирмайди.

Ёзувчидаги талабчанлик, образ табиатига, умуман, сўзга, тасвирга, деталга эътибор беришлик ижодининг бадий-эстетик моҳиятига сўзсиз таъсир қилади. Абдулла Қодирий «мамлакатининг фуқаролари» аксариятининг узоқ вақт эсда сақланиб, хотирага абадий муҳрланиб қолишининг сабаби ҳам шундадир. Ёзувчи асл табиатининг покизалиги, ниятининг беғаразлиги, ғоя-идеянинг гўзаллиги гўзал-умрбоқий образларни юзага чиқаради.

Абдулла Қодирий ўз ижоди маҳсулининг кадр-қийматини, баҳосини бошқаларга нисбатан ўзи яхши билган. Шу сабабдан кўзи тириклигида майдонга келган мафкуравий талаблар билан ёзилган танқидларга баъзида бепарво бўлди. Ижодининг эстетик моҳиятига, образлари тизимига, бадий мантиғи ва реализмга дахлдор баъзи масалаларда танқидчиларга муносиб жавобларини берди. Адиб кадр-қиммати даражасини яхши билганига конкрет бир факт шуки, «Ўткан кунлар» танқиди бутун бошли китоб ҳолида нашр этилганда,

¹¹¹ Қ о д и р и й А. Кичик асарлар. Тошкент: 1969. 200-бет.

мийиғида кулиб ўғлига: «Бу яхши, китобнинг қадри ошади», деган экан¹¹²

XX аср ўзбек адабиётшунослиги, адабий танқидчилиги тарихида 60-70-йиллар адабий-илмий муҳити алоҳида ўрин тутди. Адабиётчилар бу даврда диққинафас уйда нафаси бўғилиб, сўнгра баҳаво, сўлим бир гўшага чиқиб, ҳузурланиб, тўйиб нафас олган одамдек санъат, нафосат, бадийят, поэтик маҳорат каби масалалар хусусида нисбатан оромланиб ёздилар.

Шундай мунаққид-адабиётшунослар бўладик, гарчанд, уларнинг илмий мероси доирасида ўткинчи ғояларга ҳозир-жавоблик ёки кетма-кет исмлар саноғидан туғилган даврий ҳисобот руҳида ёзилган мақолалар мавжуд бўлса ҳам, адабиётшунослик тарихида нисбатан умрбоқийликка даъвогар асарлари ҳам топилади. Нафақат топилади, балки илмий меросининг белгиловчи хусусияти сифатида намоён бўлади. Сир эмаски, бундай асарлар бадий адабиётнинг азалий қонун-қоидалари, назарий асослари, айниқса, поэтик моҳиятига доир асарлардир. Қолаверса, айнан бир бадий асар хусусида икки талқин юзага келган бўлса, улардан қай бири ўша бадий матн поэтикасига кўпроқ таянса, ўша талқин илмий ҳақиқатни нисбатан кўпроқ ўзида мужассам этади. Адабиётшунос М.Қўшжонов илмий асарлари орасида шу типдаги қатор асарлар мавжуд. Бинобарин, бу ҳақиқат ўзбек адабий танқиди тарихини ёзган олимлар томонидан ҳам эътироф қилинган. «М.Қўшжонов бадий проза поэтикаси масалалари билан жиддий шуғулланди. Унинг «Бадий асар композицияси ҳақида мулоҳазалар», «Сюжет ва характер», «Конфликт ва характер», «Бадий образ» сингари тадқиқотларида бадий асарнинг муҳим бир компонентига эътибор берилади. Борди-ю, муаллиф қўйилган масалани асар тўқимасидан «узиб» олиб талқин қилганда биз уни вульгарликда, бадийят қонунларидан йироқликда айблаган бўлар эдик. М.Қўшжонов композиция, сюжет, образ, конфликт сингари масалалар ҳақида фикр юритар экан, мазкур компонентлар бадий асар деб номланган яхлитлик, бутунлик, «жонли организм»нинг муҳим томонлари эканлигини ҳамиша

¹¹² Қодирий Ҳ. Отам ҳақида. Тошкент: 1983. 11-бет.

ҳис қилади»¹¹³ Ҳақиқатан ҳам олим муайян бадий асарни текширар экан, унинг поэтик моҳиятини ёзувчи ғоясидан ажратиб ташламайди, шакл ва мазмун бирлигини эътиборда тутати. Зотан, машҳур файласуф Гегель таъбирича, «мазмун шаклнинг мазмунга, шакл мазмуннинг шаклга ўтишидан бошқа нарса эмас». Белинский эса бу фалсафий-эстетик категорияларни жисм ва руҳ бирлигига ўхшатган эди.

Гўзаллик, гўзал поэтик моҳият гўзал идея туфайли майдонга келади ва аксинча. Ўзбек ёзувчиси ҳам, олими ҳам бу ҳақиқатни яхши билади.

60-70-йиллар адабиётшунослигида Абдулла Қодирий ижодининг санъат, бадийят, маҳорат жиҳатларини Матёкуб Қўшжонов поэтик талқин қилди. Олимнинг 1966 йили нашр этилган «Абдулла Қодирийнинг тасвирлаш санъати» номли китоби бу давр адабиётшунослигида, хусусан, қодирийшуносликда муҳим ўрин тутати.

Абдулла Қодирий ижоди ўз даврида ҳам, кейинги йилларда ҳам замон сиёсатига, давлатнинг социалистик мафкурасига боғлаб жуда кўп талқин қилинди. Юқорида кўриб ўтилганидек, бу талқинлар орасида онда-сонда адибнинг маҳоратидан, санъаткорлигидан сўз очилган. Кўпроқ ташқи омиллар текширилди. М.Қўшжонов «Ўткан кунлар»ни нисбатан имманентал анализ қилди. Хусусан, ёзувчининг маҳоратига, санъаткорлигига, воқеаларни баён этиш усулига, образлар табиатига, бадий ғоянинг ифодаланиш шаклига, асарнинг композицион унсурларига, коллизия ва конфликт масалаларига эътиборни қаратди.

Отабек саҳнада тайёр комил ҳолатда пайдо бўлади. Унинг юрт кезганлиги, илми, одоб-ахлоқи, очик фикрлилиги китобхонга тезда маълум бўлади. Мазкур бош қаҳрамоннинг инсон қалбидаги энг нозик туйғу - муҳаббатга муносабати ҳам, инсон турмушидаги энг муҳим асос - оилага муносабати ҳам ниҳоятда ибратли (идеалний). М.Қўшжонов таъбири билан айтганда, «ёзувчи асарнинг бошларида қаҳрамонни зарур бўлган баландликдаги трамплинга чиқаради».

¹¹³ Худойберганов Н., Расулов А. Ўзбек совет адабий танқидчилиги. Тошкент: Ўқитувчи, 1990. 99-бет.

Адабиётшунос олим ёзувчининг тасвири, баёни усулини тасдиқлаш йўлидан бориб, романдаги гўзал бир ҳолатларни, ўқувчини энтиктирадиган, ҳаяжонга солиб завқлантирадиган омилларни бирин-кетин тушунтира боради. «Ўткан кунлар»да асарнинг бошлариданок кўзга ташланадиган ёзувчининг ўзига хос услуби-тасвирда воқеаларнинг маълум бир томонини сир сақлашдир. Бирор воқеа рўй берган, ё рўй бераётир ва ёки рўй бермоқчи. Буни китобхон яхши сезиб туради. Аммо ёзувчи бу воқеа билан китобхонни дарров таништира қолмай сир сақлайди. Баъзан воқеанинг моҳиятини яширади. Аммо, ҳали ўқувчига аниқ бўлмаган воқеа муносабати билан ёзувчи қаҳрамон психологиясида рўй бераётган маълум бир ўзгаришга имо қилади, баъзан уларни тасвирлайди»¹¹⁴

Хусусан, Отабекдаги ишқ туфайли юз берган руҳий ўзгаришлар тасвири бу жиҳатдан эътиборлидир. Айни чоғда, ёзувчи бунга параллел равишда Кумуш биби руҳиятида содир бўлаётган ўзгаришларни - ғамгинлик, ўйчанлик, сирли-сирли боқишлар, сирли ариқ бўйидаги энтиқишларни тасвирлар экан, энг муҳим омилни сир сақлайди. Романнинг «Кутилмаган бахт» бобида ошиқ-маъшуқалар висолга эриштирилади. Кумуш тилидан «Сиз ўшамми?!» деган садо жаранглайди. Ва қарангки, М.Қўшжонов таъкидлаётган воқеалар баёнидаги, айни ишқий можаро баёнидаги сир сақлаб келинаётган - улар қаерда, қандай учрашди экан, деган жумбоқнинг жавоби шу «Кутилмаган бахт» бобининг якунида берилади. Бу жавоб: «Отабек Марғилон келганнинг иккинчи куни пойафзал бозорида бўлган эди. Аср номозининг вақти ўтиб борғонликдан ул шундаги дўкондорларнинг бирисидан таҳорат олиш учун сув сўради. Кўчадаги сув ариқнинг тагидан-сой оқар, шунинг учун ундан фойдаланиш қулай эмас эди», дея бошланувчи саҳифада жуда ҳам гўзал асослов орқали ишонарли тарзда берилади.

«Ўткан кунлар»даги висол роман воқеаларининг ибтидоси, холос. Тарихий даврга бағишланган саҳифалар битилиши учун муайян сабаб керак. Зотан, Отабек Марғилонга келгандан кейин Тошкент ҳокими Азизбек томонидан Қўқон хонлигига қарши бошланган уруш

¹¹⁴ Ўша асар. 9-бет.

хабарининг берилиши роман сюжетидаги марказий тугунлардан биридирки, асардаги кейинги воқеалар ривожини таъмин этади. Муҳаббат мажороси билан боғлиқ сюжет линиясида ҳам «ота-она орзуси» билан боғлиқ яна бир поэтик тугун мавжудким, бунга ечимда фожевий йўсинда ғоятда таъсирчан ҳолда интиҳо берилади. М.Қўшжонов таъкидлаб ёзадики: «Романда асосий характерларнинг очилиши, сюжет динамикаси шу икки тугун бирлиги асосида олиб борилади».

«Ўткан кунлар» романига хос энг муҳим поэтик хусусиятлардан бири «воқеалар перепетияси» - воқеаларнинг кескин ўзгариши ҳодисасидир. Айни бирикмали термин остида мазкур бадий воситани кузатар экан, адабиётшунос олим Отабекнинг оғир аҳволдаги, «жар ёқасига келиб» қолган ҳолатларидаги кучли иродасига, ўз кучига, ҳақиқат тантанасига ишончига диққатни қаратади. Маълумки, Отабек (Кутидор билан бирга) биринчи марта «нажот фаришта»си - Кумушнинг тасодифан олиб келган хати воситасида Ўтаббой қушбегининг қаҳридан, иккинчи марта Ҳасаналининг ўлимга ҳукм ўқиладиган саҳнага тасодифан Тошкентдан олиб келган хати туфайли Мусулмонқулнинг доридан омон қолади. Агар хотирга олинса, бу эпизодлар ниҳоятда асабни таранглаштирадиган, инсон руҳиятига жиддий таъсир этадиган, юрагини ҳовучлатадиган ва сюжетдаги бу кичик тугунларнинг бахтли ечимидан кейин хузувланиб эркин нафас олишга имкон берадиган лавҳалардир.

Бизнингча, «Ўткан кунлар» романининг поэтик талкинларида тасодифий учрашувлар, бахтли тасодиф каби ҳодисаларнинг моҳиятига эътибор бериш ва айниқса, жаҳон адабиётидаги айни ҳолатларга қиёсан ўрганиш жуда яхши самара беради.

Қадимги юнон романлари поэтикасини тадқиқ этган, рус олими М.М.Бахтин улардаги воқеалар динамикасини, авантюра замон (вақт) тушунчасини тасодифларга боғлайди. Юнон романларидаги бош қаҳрамонлар етуклик палласига кирган қиз ва йигит тасодифан учрашади; бир-бирини севиб қолади, турли-турли саргузаштлар оқибати висолга эришади. Тасодифий учрашув ва висол оралиғида ҳам бир дунё

ҳодисалар баён қилинади. Юнон романи ана шу оралик воқеалари воситасида энциклопедик характер касб этади¹¹⁵

«Ўткан кунлар»да тасодифий учрашув, висол, ишқий саргузаштлар ва бир дунё тарихий оралик, аниқроғи, ёнма-ён ҳодисалар тасвири берилади. Аммо, «Ўткан кунлар»да реализм кучли. Ёзувчи айтмоқчи, мазкур роман ўз мумтоз адабиётимиздаги «Тоҳир ва Зухра», «Фарҳод-Ширин»лардан айнан шу жиҳати билан фарқланади.

М.Қўшжонов романидаги тасодифларни воқеаларнинг кескин алмашинуви билан боғлаб талқин қилган. Ва бу хусусият Абдулла Қодирий романларига хослигини алоҳида таъкидлайди.

Ҳаёт зиддиятлар бирлигидан иборат. Табиат ва инсоният оламини ўша қарама-қаршиликларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Оламни бадий сўз воситасида талқин этадиган гўзал санъат соҳасида ҳаётдаги бу омил ўз ифодасини топиш табиийдир. Нафақат табиий, балки зарурат, янада аниқроғи муайян бадий қонуният тусини олган. Шу сабабдан бадий адабиётдаги бу ички ҳодиса махсус термин билан «конфликт» ёки «коллизия» (ҳар икки сўз ҳам лотинча бўлиб, «тўқнашув» маъносини билдиради) деб аталади. Бинобарин бадий асарнинг сюжет ривож, образларнинг ўзаро алоқаси ва тўқнашуви, умуман олганда, бадий асар мазмун-моҳият динамикаси конфликтга асосланади.

«Конфликт ҳаётдаги реал қарама-қаршиликларнинг бадий ифодасидир. Асарда эса, у сюжетни ҳаракатга солувчи асосий куч, ривож берувчи пружина, ричагдир. Сюжетни асар скелети деб фараз қилсақ, конфликт унга жон берадиган, ҳаракатга келтирадиган юракдир»¹¹⁶ М.Қўшжонов бу назарий қарашларини аниқ бир бадий асарга татбиқ этади. Жумладан, «Ўткан кунлар» романига доир тадқиқот - китобчасида ҳам асар конфликтга тегишли махсус «Инсоний гўзаллик ва зулмат», «Ички ва ташқи коллизиялар бирлиги» дея номланган бўлимлар бор. Олим бу масалани ҳам анча нозик кузатади. Алоҳида-алоҳида олинган қаҳрамонлардан ташқари гўзал инсоний ғазилатларга эга характерлар билан давр-замон

¹¹⁵ Қаранг: Бахтин М.М. Литературно-критические статьи. М. 1986. С.123-135.

¹¹⁶ Қўшжонов М. Сайланма. Икки жилдлик. 2-жилд. Тошкент: 1983. 187-бет.

муҳити ўртасидаги зиддиятни асарнинг марказий конфликти деб ҳисоблайди. Шу тарзда образларнинг ўзаро шахсий тўқнашувларига нисбатан кенг - романдаги ижтимоий конфликтга урғу беради. М.Қўшжонов бу жиҳатни «Ота-она орзуси»га боғлайди. Айни чоғда, олимнинг куйидаги фикри баҳсли ҳам кўринади:

«Ота-она орзуси...Ўзбекчиликнинг бу одати қанча-қанча соф инсоний ҳис ва муҳаббатни, инсоний гўзалликларни ўз оловида куйдириб юбормади. Ота-она орзуси деб қанча-қанча гул гунчалари очилмай сўлмади. Бу мудҳиш ўтмиш саркити ҳозир ҳам озод, бахтиёр ёшларимизнинг олдида баъзан ғов бўлиб турмайдими?»

Романда Абдулла Қодирий ҳаётнинг мана шу зиддиятларидан унумли фойдаланган»¹¹⁷

Ҳақиқатан ҳам романда Абдулла Қодирий ота-она орзуси туфайли фожеага юз тутган гўзал фазилатли Отабекнинг тақдирини тасвир этади. Аммо фикримизча, адиб бу воқеликни ўзбеклар ҳаётидаги типик ҳолат сифатида талқин этган эмас. Ёзувчи роман ёзмоқчи эди, муайян фожеани бошидан кечирган индивидуал шахснинг тақдиридан сўзламоқчи эди. Абдулла Қодирий шу ниятини амалга оширди. Бу бадий-эстетик ҳодисани ўзбек миллатига хос орзу-ҳавасларнинг типик танқиди тарзида тушунтириш ўринли эмас. Романда бундан бошқа айнан ижтимоий конфликтни ўзида жам этган ва адиб юрагини безовта қилган тарихий ҳодисалар баёни бор. Зотан, М.Қўшжонов романдаги тарихий, индивидуал, психик конфликтларни яхши тушунади. Инсоний гўзаллик билан ўша давр зулмати конфликтини ижтимоий юксакликка кўтариб, уни бош конфликт қилиб кўрсатади.

Конфликт бадий асарда туркум қаҳрамонларнинг интилиш ва ҳолатларидан, алоҳида қаҳрамонлар тўқнашувидан, шунингдек, аниқ бир қаҳрамоннинг ўзида кечадиган психик ҳолатдан ҳам майдонга келиши мумкин.

Бадий асардаги бундай хилма-хил тарафга йўналтирилган кучлар зиддиятидан сиёсий, ижтимоий, ахлоқий,

¹¹⁷ Қўш жо н о в М. Абдулла Қодирийнинг тасвирлаш санъати. Тошкент: 1966. 32-бет.

фалсафий ҳамда табиий (табиат ва инсон орасидаги) конфликт ҳам юзага келади.

Абдулла Қодирийнинг тасвирлаш санъатига, поэтик маҳорати қирраларига диққатини қаратган талқинчилар ҳатто, С.Ҳусайн ва Ойбеклар ҳам бош қаҳрамон психология билан табиат тасвири орасидаги зиддиятли ҳолатларни адиб ижодидаги ўзига хослик сифатида талқин қилганлар.

М.Қўшжонов романдаги бу поэтик унсурга Отабекнинг ота-она орзусига бўйин эгиб, истар-истамай рози бўлиб Марғилонга кетиб бориш эпизоди муносабати билан мурожаат қилади. «Умуман, Абдулла Қодирий пейзаж тасвирида анчагина зикна ёзувчилардан. У пейзажга тез-тез мурожаат қила бермайди. Мурожаат қилган тақдирда ҳам ундан унумли фойдаланади: «Ҳозир кўклам кунлари: қирлар, тоғлар, сойлар, кўк-қизил, қора-оқ, сариқ, зангори, пушти-гўлас ва тагин аллақанча рангли чечаклар билан устларини безаб, қиши билан тўнгиб аранг етишган ошиқларига янги ҳаёт, янги умид берадилар. Қиш бўйи аллақайси гўр остларида жунжикиб чиққан қуш зотлари: чумчуқлар, читтаклар, тўрғайлар, саъвалар ва бошқа аллақанча қуш туркумлари ўз тўплари билан вижир-вижир, чуғур-чуғур сайраб -қуладилар, ер юзини тутган чечак гиламлари устини ўпиб ялайдилар, ётиб чўкийдилар, сапчиб учадилар...узоқ-узоқдан какку қуш ҳам арзи вужуд қилади: «какку-какку».

Ёзувчи қаҳрамон кайфиятини кенг осмон саҳнида эркин учиб юрган қушларга қарама-қарши қўяди»¹¹⁸

«Қалдирғочлик қаноти ота-она муқофоти билан қайрилган» Отабекнинг кайфияти осмон бағрида, табиат қучоғида эркин қанот қоқиб юрган қалдирғочга қиёс этилади. Бунда ҳақиқатан ҳам тасвирнинг таъсир кучи ортган кўринади.

Зеро, ёзувчи баъзан табиат тасвирига параллел ёки зид ҳолатда қаҳрамон психологиясини очиб бериши - бу бир бадий восита. Ижод оламида бундан бошқа воситалар ҳам бор. Бу ёзувчининг ҳаёлот, маҳорати билан боғлиқ ҳодиса. Ёзувчи томонидан ўнлаб, асарнинг вужуд-вужудига сингиган

¹¹⁸ Қ ў ш ж о н о в М. Абдулла Қодирийнинг тасвирлаш санъати. Тошкент: 1966. 39-40-бетлар.

айрим бадиият унсурлари нафақат муайян қаҳрамон руҳияти билан, балким асарда илгари сурилаётган бош ғоя билан ҳам бевосита алоқадор бўлиши мумкин.

«Ўткан кунлар» романидаги Уста Олим ҳикояси ёзувчи ҳаёлотининг гўзал ҳосиласи; адиб маҳоратининг тенгсиз намунасидир. «Романнинг бу қисми чиройлик битилган мустақил бир ҳикоя. Унинг ўзига яраша пафоси, ўзига яраша сюжет асослари умуман ўзига хос ғоявий ва бадиий хусусиятлари бор». М.Қўшжонов яна таъкидлайдики, Абдулла Қодирий бу ҳикояни романнинг умумғоясига бўйсундириш билан бирга ундан «асарнинг бош темасини ечишда» жуда унумли фойдалана олган. Уста Олимнинг суюкли ёри Саодатнинг ўлими Отабекда жуда кучли психологик портлашни вужудга келтиради. Кутидор эшигидан ҳайдалган Отабекда ўз тақдири билан кўзи олдидаги мажнунваши инсонни, Саодат билан Кумушни таққослаш имкони пайдо бўлади. Абдулла Қодирийнинг мазкур ўриндаги умумвоқеликни бадиий-қиёсий талқин қилиши хусусида яна бир муҳим фикрни ҳам айтиб ўтмоқ лозим. Бу ўринда нафақат Отабекнинг руҳий дунёси ойдинлашади. Бу ўринда тасвирнинг китобхон руҳиятига таъсири ва келгуси фожеаларга ўқувчини психологик тайёрлаш масаласи ҳам бор. Саодатнинг тақдирини эшитиб, ўқиб кўнгли ўксиган ўқувчи, Кумуш билан юз берадиган фожеага нисбатан руҳан тайёр ҳолда боради.

М.Қўшжонов романдаги психологизм масаласига эътибор берар экан, буни кўпроқ Отабек воситасида кузатади. Аввало, Уста Олим ҳикоясини тингловчи, сўнгра бўзахонадаги Отабек ҳолатини тадқиқ этади. Айниқса, «Наво» куйи таъсирида юзага келган психологик ўзгаришларга жиддий эътибор беради. Бинобарин, куй-мусиқа инсон руҳиятига энг кучли таъсир этадиган омиллардандир.

М.Қўшжонов романдаги Отабек ва Ҳомид, Отабек ва Уста Олим, Отабек ва Кумуш, Кумуш ва Зайнаб, Зайнаб ва Хушрўй сингари жуфтликларни ҳам жиддий кузатади. Улар тасвиридаги нозик жиҳатларни, инсоний гўзаллик ва хунукликларни тушунтиради. Романнинг бу даражада гўзал этган бадиий-эстетик омилларни излайди, топади. Шу маънода олимнинг мазкур иши қодирийшунослик тарихидаги ёрқин саҳифалардан биридир. Бу китобчада сюжетни қуруқ

баён этиш ҳам, роман воқеаларини ўринли-ўринсиз социал муҳитга боғлайвериш ҳам, давр қарорлари ёки машҳур шахсларнинг фикрларидан ҳа деб кўчирмалар олавериш ҳам сезилмайди. Бунда олим романга эстетик ҳодиса сифатида қарайди. «Эстетик нагрузка»ни воқеалар «перепетияси» ва «антитеза»сини яхши ҳис этади, чуқур илмий-назарий фикр юритади; асосан ёзувчининг реалистик принципларини, воқеаларни баён этишдаги санъаткорлигини, композицион қурилишдаги маҳоратни тасдиқлаш йўлидан боради.

Албатта, олим Абдулла Қодирийни бир-икки ўринда давр талабига қулоқ тутган ҳолда танқид ҳам қилади. Адиб ижодидаги «чекланганлик» ва ёки «Отабекнинг русларга қарши урушда ўлиши реалистик далилланмаган» (74-бет) сингари танқидлар шулар жумласидандир.

Орадан чорак аср ўтгач, М.Қўшжонов ўзининг «Қодирий - эрксизлик қурбони» номли китобида «Абдулла Қодирийнинг тасвирлаш санъати» тақдири ва ундаги танқидларга жиддий муносабат билдирди. «Китобча (яъни, «Абдулла Қодирийнинг тасвирлаш санъати» - Б.К.) 1958 йилда ёзилган бўлиб, 8 йилдан кейин, яъни 1966 йилда аранг чоп этилди. Гап китобнинг кечикиб чоп этилганида ҳам эмас. Вазият шундай эдики, Абдулла Қодирий ижоди, хусусан, унинг асарларининг ижтимоий маъноси ҳақида фикр юритишга йўл қўйила бермас эди. Шу сабабдан муаллиф эзоп йўлини тутиб, иш кўришга мажбур бўлди. У адиб маҳорати, тасвирлаш санъати хусусида фикр юритиб, «Ўткан кунлар»нинг ижтимоий маъносини адибнинг маҳорати таҳлиliga ўраб беришга ҳаракат қилди. Яна шу нарса ҳам характерлики, Абдулла Қодирий ҳақида ёзилган асарда адибнинг дунёқарашидаги «чекланиш»ни айтмасдан ўтиш мумкин эмас эди. Шу сабабдан мазкур китобда ҳам, гарчи, у бошдан охиригача ёзувчи санъатини таҳлил қилишга бағишланган бўлса ҳам (таъкид бизники - Б.К.), бир-икки жумлада Қодирийни чекланишда айблаш керак бўлди»¹¹⁹

Олимнинг ўзи эътироф этганидек, бу «айблаш» китобча охирида бор. Шунингдек, яна бир ўринда: «Демак, Отабек

¹¹⁹ Қ ў ш ж о н о в М. Қодирий - эрксизлик қурбони. Тошкент: 1992. 75-76-бетлар.

тарихнинг маҳсули, аммо тарихни яратувчилардан эмас. «Ўткан кунлар» романининг маълум даражада чекланган томонлари ҳам мана шу тарих билан шахслар ўртасидаги муносабатга боғлиқдир» (30-бет) дея ёзган бўлса, бошқа бир саҳифада Ойбек домланинг мулоҳазаларига ҳамоҳангликда Отабекни «актив яратувчи эмас, балки пассив кузатувчи» (66-бет) сифатида «айблайди».

Бинобарин, замона зайли ва ёки китоб нашри учун йўл-йўлакay қилинган танқидни, адиб ижодига тақалган «айб»ларни «Абдулла Қодирийнинг тасвирлаш санъати» китобчасининг рационал маъзи, илмий потенциали, жозибали талқинларнинг табиий оқими бир қадар ювиб кетади.

Абдулла Қодирий ижоди, хусусан, унинг романчилигимиздаги кашфиёти янги адабиётимизнинг жуда кўп бошқа назарий масалалари учун ҳам мавзу-материал бўлди.

30-йиллардаёқ С.Хусайн ва М.Бузрук типидagi олимлар роман жанри устида баҳс юритган бўлса, Ойбек тарихий роман жанри масаласига тўхталди. Шунингдек, ўша даврлардаёқ айни талқинчилар Абдулла Қодирий асарларининг ижодий методини кузата туриб, романтизмга мойилликда кўрдилар. Ойбекнинг кўзи тириклигида қайта таҳрир этилган адибнинг ижодий йўли ҳақидаги рисоласида романтизмни реалистик тасвир билан қўша олганлиги айтилади.

Зотан, Абдулла Қодирий асарларининг ижодий методи масаласи адабиётшунос олимлар орасида жиддий баҳс-мунозарага сабаб бўлган назарий омиллардандир.

«Ўзбекистон маданияти» газетаси мунозара йўсинида 1971 йил 22 июнь сонидa Аҳмад Алиевнинг «Социалистик реализм ва адабий жараён» номли мақоласини беради.

20-йиллар муҳитидаги ижодий метод қандай эди, олимлар бу масалага қандай ёндашдилар, Абдулла Қодирийнинг ижодий методига ким қандай муносабат билдирган; социалистик реализм ва танқидий реализм нима - бу каби саволларга жавоб излаш мақола муаллифининг мақсади эди.

Шу сабаб мақола бошидаёқ А.Алиев социалистик реализм ва танқидий реализмнинг 20-йиллар адабий жараёнида намоён бўлишига доир ўз қарашларида адабиётшунос И.Султонов фикрларига таянишини сездиради. И.Султонов айни масала юзасидан «20-йиллардаги ўзбек совет адабиётининг ижодий

методи масаласига доир» деган мақола ёзган бўлиб, унда: «20-йиллардаги ўзбек совет адабиёти, социалистик реализмга келишдан аввал, танқидий реализм босқичини босиб ўтган, деган назария, бизнинг фикримизча...қўпол хатолардан биридир»¹²⁰, деган фикр исботи учун қатор асослар келтиради; А.Алиев таъбири билан айтганда, «бу фикрни чуқур илмий далиллар билан асослаб беради».

«Бошқа бир олим, филология фанлари доктори, профессор Ҳомил Ёқубов эса «Типик шароит ва типик характер» («Шарқ юлдузи», 1969, №2) сарлавҳали мақоласида 20-йиллардаги ўзбек адабиёти социалистик реализмга келишдан олдин танқидий реализмни босиб ўтди, деган фикрни олға суради, бунинг мисоли сифатида Абдулла Қодирийнинг романларини кўрсатади. Аммо бадий асарнинг конкрет тарихий шароитида тутган ўрни, адабиётимиз тараққиётида ўйнаган роли, воқеликка бўлган эстетик муносабатларини чуқурроқ тасаввур қилинса, Ҳомил Ёқубовнинг фикрларига қўшилиш қийин бўлиб қолади»¹²¹

А.Алиев ижодий метод масаласини ижтимоий-тарихий жараёнга боғлиқликда, ижодкор дунёқарашидаги социалистик ўзгаришларга, жамиятда юз берган социалистик революцияга алоқадорликда талқин этишга интилади. Бадий адабиётдаги танқидий реализмга нисбатан социалистик жамиятдаги ёт бўлган ижодий метод сифатида қарайди. 20-йилларда танқидий реализм ўз ўрнини социалистик реализмга бўшатиб берганини қайта-қайта уқтиради. Танқидий реализм деган тушунчани Абдулла Қодирий ижодига яқинлаштиришни асло истамайди ва хулоса сифатида: «Аниқроқ қилиб айтилганда, Абдулла Қодирий ижодини, янги социалистик тузум даврида, шу тузум позициясида туриб тарихий темада биринчи бўлиб юксак санъат асарларини яратган наватор ёзувчи ижодини танқидий реализм методига киритиш қийин. Абдулла Қодирий социалистик реализм методининг 20-йиллар ўзбек адабиётига хос жараёнини кечирган ёзувчи эди. Энг муҳими - ёзувчи ҳаётга асосан социалистик позицияда туриб, янги

¹²⁰ Султонов И. Асарлар. 4 томлик, 2-том. Тошкент: 1972. 37-бет.

¹²¹ Алиев А. Социалистик реализм ва адабий жараён. Ўзбекистон маданияти. 1971. 22 июнь.

замон нуқтаи назаридан қараган, унинг ижобий идеали - аниқ социализм эди. Шунинг учун ҳам у социалистик реализм адабиётининг ёзувчиси эди, деб ҳисобланишга ҳақли»¹²²

Бу назарий хулоса ўз даврида ғоятда жиддийлик касб этганлиги табиий. Аммо, бугун айнан ана шу сатрларга кўзи тушган киши истехзога, танқидга берилиши мумкин. Шунинг ҳам эътибордан соқит қилмаслик жоизки, илмда олимларнинг фикрлаш жараёни тўхтамайди.

А.Алиевнинг мақоласи муносабати билан бошланган адабий-илмий мунозарада узоқ давом этди. Кейинчалик бу баҳсдаги баъзи мақолаларга муносабат билдирган адабиётшунос Абдуғафур Расулов шундай сатрларни ёзади: «70-йилларда назария назария учун деган қоида адабиётшуносликка кириб қолган, мутахассисларни тамоман чулғаб олган экан... Методлар ҳақидаги баҳслар шунчалик «кизиб» кетдики, конкрет асарларни таҳлил қилиш, методни асарнинг ички тўқимасидан келтириб чиқарайлик деган фикрни баъзи олимлар унутиб қўйдилар»¹²³

Ҳақиқатан ҳам, ўша баҳслардаги мақолалар ўқиб кўрилса, ушбу фикрларга бир қадар қўшилиш мумкин бўлади. Аммо масаланинг иккинчи жиҳати ҳам бор: айти баҳс 70-йиллар адабиётшунослигида кичик бир воқеа бўлган эди; адабиётшунослик тарихида ўзининг изини қолдирди.

Баҳсда қатнашган олимларнинг илмий савияси ҳам, баъдий адабиётни, ижодий методни тушунишлари ҳам ҳар хил ва айти чоғда, бири бирига яқин. Муҳими, илмий мунозара объекти XX аср ўзбек адабиётининг энг теран ва энг мураккаб даври - 20-йиллар, янада аниқроғи, Абдулла Қодирийнинг ижодий мероси эди.

Гарчанд, баҳсда Абдулла Қодирийнинг ижодий методига тегишли ҳақиқат тўла юзага чиқмаган бўлса-да, адабиётшунос олимларимизнинг қалб-қиёфаси, адабий-назарий билим савияси намоён бўлди.

Мувоҳиқ А.Қулжонов А.Алиев мақоласида келган баъзи фикрлар Г.Ломидзегга тегишли эканлигини, социалистик

¹²² Алиев А. Социалистик реализм ва адабий жараён. Ўзбекистон маданияти. 1971. 22 июнь.

¹²³ Ўша жойда.

реализм методига оид ички принциплар танқидий реализмга ҳам хослигини, масаланинг жиддий ва мураккаблигини таъкидлайди. А.Қулжонов Ҳ.Ёкубов фикрларини қувватлаб, далил келтиради. Танқидий реализмнинг 20-йиллар адабиётида мавжуд бўлганлиги ҳақида нафақат Ҳ.Ёкубов (Ҳамзанинг «Ким тўғри?») асари мисолида), балки адабиётшунос Ҳ.Абдусаматов ва ёзувчи Н.Сафаровлар («Адабий меросга муносабат» мақоласида Ф.Зафарийнинг «Ҳалима» асари мисолида) ҳам ёзган.

А.Қулжонов мақоласида муҳим бир гап бор: «Бизнингча, социалистик адабиёт билан социалистик реализм орасига айнан тенглик аломати қўйиб бўлмайди ва уларни айнан бир тушунча сифатида характерлаш ҳам қатор чалкашликларни келтириб чиқаради»¹²⁴ Бу фикр социалистик реализм адабиёти, социалистик адабиёт ҳамда социал адабиёт устида фикрлашга туртки беради.

А.Алиев мақоласига фикр билдирган мубоҳис Ф.Насриддинов олим фикрида тўхтам йўқлигига, Абдулла Қодирийнинг ижодий методи гоҳ социалистик реализм, гоҳ танқидий реализм, деб ёзганлигига далил келтиради. Ўзи эса адибнинг ижодий методи социалистик реализм эканлигига шубҳа билдирмайди: «...Биз у ёки бу асарга, унинг автори ижодийети, ижодий методига баҳо берганимизда унинг қайси даврни акс эттирганлигигагина ёки қаҳрамонлар биографияси қандай яратганлигига қараб эмас, балки ана шу яратилган асарнинг ким учун қурол бўла олишга қараб, социалистик жамият барпо этиш учун курашаётган инқилобий кучларгами ва ё эски жамият тарафдорларигами - ана шунга қараб ҳукм чиқаришимиз керак. Агар биз, умуман, Абдулла Қодирий ижодига, хусусан, унинг «Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён» романларига шу нуқтаи назардан нигоҳ ташлайдиган бўлсак, у ҳолда унинг асарларини танқидий реализм эмас, социалистик реализмга яқин турганлигини жуда аниқ, равшан кўролган бўламиз»¹²⁵

Бу ўринда мезон - мафкуравий-сиёсий. Бадий адабиётга ёндашувлар тубдан ўзгарган ҳозирги шароит учун бу фикр анча

¹²⁴ Қулжонов А. Баҳс давом этади. Ўзбекистон маданияти. 1971 йил. 11 декабрь.

¹²⁵ Насриддинов Ф. Абдулла Қодирий реализми. Ўзбекистон маданияти. 1972 йил. 28 январь.

ибтидоий. Аммо, тарихийлик деган тушунча ҳар бир асар ўз замонасининг ҳосиласи эканлигини инобатга олишни талаб этади. Масаланинг иккинчи томони шуки, баъзида олимлар Абдулла Қодирийни атайлаб социалистик реализмнинг қизил кўргони ичига олиб, эҳтиётлаётгандек бўлади. Аслида муайян асарнинг методи, пафоси, қаҳрамонлари борлиги, психикаси муаллифнинг воқеликни бадий талқин этиш усули, бадий асар ва воқелик муносабатларини текшириш натижасида аниқланади.

Профессор У.Норматовнинг фикрича, социалистик реализм методини бадий асарга татбиқ этишда бир қатор камчиликлар бор: чунончи, уни тор маънода тушунмаслик керак; социалистик реализм тараққиётдаги метод, социалистик реализм билан танкидий реализм орасига хитой девори қўйиб олмаслик лозим. Шунингдек, олим Абдулла Қодирий ўзининг «Ўткан кунлар» романида «танкидий реализм адабиёти тажрибаларидан кенг фойдаланган», дея таъкидлайди ва давом этиб ёзади: «Айни пайтда бу асар нимаси биландир танкидий реализм адабиётидан фарқланади, унда совет ёзувчисининг, халқ, партия позициясида турган адибнинг нигоҳи шундоқ сезилиб туради; роман ўзининг асосий пафоси феодализм ўтмиш тартибларини, ахлоқий нормаларини кескин қоралаши билан янги дунё қуриш социализм ишига хизмат этади»¹²⁶

Фикримизча, адибнинг дарду дунёсини ҳам, романнинг мазмун-моҳиятини ҳам тушунган У.Норматов сингари олимларимиз азбаройи Абдулла Қодирийга гард юқтирмаслик ниятларида унинг ижоди давр сиёсатига тўла мувофиқ келишини уқтирган эдилар.

Баҳсга аралашган Бердиали Имомов социалистик реализм тарафдорларини инкор этиб, Абдулла Қодирий ижодий методини танкидий реализм дея баҳолайди. Энг ачинарлиси, бу олим қарашлари негадир 30-йиллардаги Қодирийга бўлган муносабатларни эсга солади: «Романда Ўрта Осиёни Россияга қўшиб олиш учун бошланган ҳарбий ҳаракатга нисбатан ёзувчи муносабати хира ва ноаниқ қолади. Отабекнинг ўша давр учун прогрессив тарихий ҳодисага қарши жангга киришини қоралаш ўрнига бу борада Абдулла Қодирийнинг

¹²⁶ Н о р м а т о в У. Социалистик реализм ва ижод тиллари. Ўзбекистон маданияти. 1972 йил. 2 февраль.

локайд қолиши, ҳатто, унга майл билан қараши ёзувчи позицияси анча хато эканини яна бир бор исботлайди. Демак, Отабек социалистик реализм эстетикасига хос типиклигига жавоб бера олмайди...

Хуллас, ёзувчининг типик характери ва типик шароити коммунистик партиявийлик билан йўғирилмаган. Мана шу хусусиятлар, дунёқарашдаги зиддиятлар методда из қолдирди. Абдулла Қодирий «Ўткан кунлар»да ҳаётни бадий тадқиқ этишда танқидий реализмдан чиқа олмади, социалистик реализмга етиб келолмади»¹²⁷

Гарчи, Б.Имомов адибга реалист сифатида қараса ҳам, социалистик реалист даражага кўтарила билмаганини нуқсон, дея ҳисоблайди.

Шуни таъкидлаш лозимки, ижодий методга доир айна баҳсда икки хил фикр ёнида учинчи бир қараш ҳам мавжуд эди. Бу ўринда баҳсда қатнашган олимларнинг ҳар бирининг мақоласига алоҳида тўхталиб, уларни тавсифлаб беришга кўп ҳам эҳтиёж йўқ. Баҳсдаги йўналишларга келсак.

Мунозарада қатнашган Н.Худойберганов, К.Қодиоров, Д.Қамбароваларнинг қарашлари И.Султонов, А.Алиев ҳамда У.Норматов фикрларига яқин яъни Абдулла Қодирий ижодий метод масаласида социалистик реализмга етиб келди, деган фикрни илгари сурадилар. Б.Ғуломов, А.Раҳимов, Ҳ.Абдусаматов сингари мубоҳисларнинг қарашлари эса Ҳ.Ёқубов ва Б.Имомовлар фикрига мос келади, яъни Абдулла Қодирийнинг ижодий методи танқидий реализмдир. Баҳсда шу хусусият кўзга ташланадиги, биринчи тоифа адабиётшунослар Абдулла Қодирийнинг ижодий методини социалистик реализмга мутааллақ қилар эканлар, уни алқашга, суяшга, ардоқлашга интиладилар. Иккинчи тоифа адабиётшуносларда ҳолис ва тўғри фикрлар ҳам мавжуд бўлгани ҳолда Абдулла Қодирийдан бегонасираш, унинг дунёқарашидан, қаҳрамонлари тасвиридан нуқсон топиш каби жиҳатлар ҳам кўзга ташланади.

Баҳс иштирокчилари орасида юқорида айтганимиздек, учинчи бир нуқтаи-назарни - ижодий методлар уйғунлигини илгари сурганлари ҳам бўлди.

¹²⁷ И м о м о в Б. Бадий тафаккур усули. Ўзбекистон маданияти. 1972 йил. 17 март.

Чунончи, Абдулла Қодирий романларидаги методни В.Раҳмонов социалистик реализм ва танқидий реализм уйғунлигида, Й.Солижонов романтизм ва танқидий реализм уйғунлигида, М.Абдуллаев реализм ва революцион романтизм уйғунлигида кўрадилар. Албатта, бу фикр эгаларининг қарашлари ҳам даврнинг адабиётшунослик устидан юритиб турган мафкуравий сиёсатидан ҳоли эмас.

Нима бўлганда ҳам, мазкур баҳс 70-йиллар ўзбек адабиётшунослигида, хусусан, қодирийшуносликда ўзининг сезиларли изини қолдирди. Айни муаммо муносабати билан нафақат метод масаласида, балки Абдулла Қодирийнинг дунёқараши, ижтимоий фикри, қаҳрамонларининг ҳолати, тасвирлаш санъатидаги етакчи хусусиятлар борасида фикр-мулоҳазалар айтилди. Баъзан жаҳон адабиётининг етук намоёндалари билан қиёслаб кўрилди.

Агар ижодий метод масаласининг дунё адабиёти ва адабиётшунослигидаги ҳолатига назар ташланса, бу масала ниҳоятда мураккаб эканлиги маълум бўлади. Негаки соф ижодий метод йўқ.

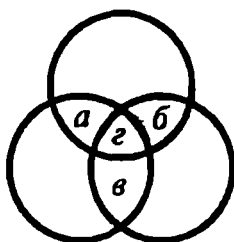
Баъзида адабиётшунослар эътирофидан адибнинг иқрори фарқланиши мумкин. Масалан, ўз ижодини романтик кайфиятда бошлаган, «Боварихоним»дек реалист роман ёзган француз адиби Гюстав Флобер ўзини умрининг охиригача романтизм оқимида мансуб, дея ҳисоблаган.

Баъзида бир тоифа адабиётшунослар томонидан аниқланган муайян адибнинг ижодий метод иккинчи бир тоифа адабиётшуносларнинг мезонларига мувофиқ келмайди. «Тинч Дон», «Очилган кўрик» каби романлари ҳамда қатор реалистик ҳикоялар ёзган М.Шолохов ижодини рус адабиётшунос олимларидан фарқи ўларок, чех олими Иржи Франек «реалистлардан кўра модернистларга яқин» дея баҳолаган.

Эҳтимол, Абдулла Қодирийнинг ижодий методи масаласига «замон» тушунчасидан келиб чиққан «модернизм» йўналишини ҳам татбиқ этиш лозим бўлар. Ҳа, Абдулла Қодирий романтик эди, Абдулла Қодирий реалист эди, Абдулла Қодирий модернист ҳамдир.

Чунончи рус олими А.С.Бушмин методлар, адабий оқимлар тўғрисида фикр билдирар экан, уларнинг орасидаги чегарани ажратиш олиш қийинчилиги ҳар доим бўлган ва

бундан кейин ҳам бўлишини айтади. Асл эстетик воқеликда методлар орасига аниқ чизиклар тортиш мушкул бўлса-да, романтик, реалистик ва модернистик ижодий методлар уйғунлигини қуйидаги чизма орқали ифодалайди:

«Икки ёки учта адабий йўналишларнинг ўзаро учрашиши ва чатишиб кетишидан юзага келган аралаш сектор-майдонлар (а, б, в, г, - Б.К.) кўпинча давомли, натижасиз ва баъзида кераксиз баҳс-мунозара предмети бўлиши ҳам мумкин. Бундай баҳс-мунозара фақатгина тарихий давр ўтиши билан ҳал этилиши мумкин (кўп ҳолларда эса жумбоқлигича қолаверади)»¹²⁸

Дарҳақиқат, Абдулла Қодирий романларининг методи устидаги назарий баҳсда ҳам айнаи ҳолат исботини кузатиш мумкин бўлди. Давомли баҳс-мунозара, эҳтимол, айрим назарий масалаларни хотирга олишда тозариш бўлгандир, аммо баъзида ҳақиқатан ҳам, адиб ижодининг туб моҳиятига умуман, Қодирийнинг эстетик оламига номуносиб фикрлар айтилди.

Бу ўринда биз 70-йиллар бошидаги баҳсни батафсил таҳлил қилиб, оқ-қорага ажратиб, ҳакамлик этиб охирги ҳулосани бермоқчи эмасмиз. Чунончи, бу масаланинг барча жиҳатлари гўё қамраб олиниб нуқта қўйилган тақдирда ҳам яна очиқ тарафлари, баҳс учун майдон мавжудлигича қолаверади. Бу чинакам санъат воқелигига, ҳақиқий эстетик ҳодиса табиатига хос хусусиятдир. Матннинг жозибаси, матннинг товланишлари, турли-туман аспект анализ ва

¹²⁸ Б у ш м и н А. С. Методологические вопросы литературоведческих исследований. Л: Наука, 1969. С. 204.

синтезларига, турлича талқин ва таҳлилларга имкон бериши, манба – «хом-ашё» бўлиши ҳам шу хусусиятдан келиб чиқади.

Жуда кўп адабий-илмий мавзулар устида фикрлашга асос бўлган Қодирий ижоди ва бу ўринда ажратиб, махсус тадқиқ этилаётган ижодий метод масаласи ҳам қодирийшунослик тарихидаги марказий мавзулардан биридир.

Қодирийшунослик тарихида адибнинг романлари талқин қилинар экан, айнан ижодий метод табиатидан келиб чиққан ҳолда образлар системасига, тасвирий ва тавсифий ўринларга баҳо берилди.

Хуллас, Абдулла Қодирий асарлари ўз даврида ҳам, орадан ярим аср, ҳатто сал кам бир аср ўтгандан кейин ҳам талқинчилар учун энг актуал мавзу бўлган. Ва бўлажак ҳам. Бунда адибнинг поэтик олами, бадий маҳорати, услуб ва тил хусусиятлари ва шу каби бир қатор назарий-эстетик масалалари юзасидан эътиборли фикрлар айтилди.

Қодирийшуносликдаги поэтик талқинлар, назарий масалалар, хусусан, ижодий методга тегишли баҳслар XX аср ўзбек адабиётшунослигининг қиёфасини кўрсатади. Ҳақиқатдан узоқ баҳслар ўткинчи, чинакам адабий дурдоналар эса абадийдир.

Адабиётшунослар бадий асарни поэтик талқин қилишда, уни эстетик ҳодиса сифатида тушуниши ва тушунтиришида кўпинча матн моҳиятига таянадилар. Шунда воқеликнинг бадий талқини билан олимнинг илмий талқини бир қадар мувофиқ келди.

Чинакам бадий асарга тайёр мафкуравий-сиёсий қолиплар ёки ўша асар табиатиға номуносиб фалсафий мезонлар билан ёндашилса, илмий ҳақиқат юзига чиқмайди; асар моҳияти очилмайди.

Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш лозимки, бадий асарнинг илмий-назарий талқини хоҳ у поэтик, психологик, хоҳ муайян назарий-методологик масала бўлсин - асл моҳиятни ойдинлаштирган тақдирдагина адабиётшунослик тарихида ўз илмий қийматини йўқотмайди.

БАДИЙ-ЭСТЕТИК ТАФАККУРНИНГ ЯНГИЛАНИШИ ВА ҚОДИРИЙШУНОСЛИК

XX аср адабиётшунослигини, умуман олганда, ижтимоий-гуманитар фанлар тарихини, давлатнинг сиёсий мафкурасидан ҳоли тасаввур этиш қийин. Кўп ҳолларда сиёсий муҳитнинг ўзгариши билан бадий адабиёт ва санъатда ҳам, илмий йўналишларда ҳам муайян ўзгаришлар юз берди. Ҳаётни, воқеликни бадий талқин қилишда, тарихни, тарихий шахслар фаолиятини тадқиқ этишда, бадий асарларнинг илмий талқинида ана шу ижтимоий-сиёсий воқелик ўз изини қолдирди. Фикр-мулоҳазалар, талқин, таҳлил ва баҳолар бир қутбдан иккинчисига кўчиб ўтди. Ўз вақтида арзимаган асари учун ноёб истеъдод эгаси ўлароқ, тавсифланган, санъат оламидаги истеъдоди мадҳ этилган айрим ижодкорлар маълум пайтга келиб, диққат-эътибор тахтидан пастга тушди. Ва аксинча, бир вақтлар қандайдир душманликда, бадбинликда, дарвешликда айбланиб, ёзган асарларию шахсиятларига қора тамғалар босилган ва ҳатто аёвсиз танқид қилинган чин истеъдод эгалари, пайти келганида, адабий-илмий муҳитнинг кенгиш майдонига қалқиб чиқдилар. Табиийки, бундай телба-тескари, шох ва гадо ўйинлари баъзи адабиётшунос олимларни гангитиб қўйди. Қилган гуноҳлари учун очикдан-очик тавба-тазарруъ этганлари ҳам бўлди. Илман ўзининг нисбатан турғунлашган адабий-илмий фикрига, концептуал йўлига ва талқин принципларига эга адабиётшунослар бундай жараёни одатий қабул этдилар. Манфур, мустабид тузум шароитида ижодий эрксизлик туфайли эзопона тилда ёзган асарларидаги қарашларини моҳиятан давом қилдирдилар.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, марксча-ленинча фалсафа жамиятнинг жони, илм-фаннинг қони эди. Ана шу етакчи ижтимоий фикр кўрғонига бошланган ҳужум унинг аслан - ичдан емирилиб битганлигини намоён этди.

80-йилларнинг иккинчи ярми 90-йиллар аввалида Русиянинг марказий матбуотларида, ошкоралик, қайта қуриш ва демократия шиорининг амалий татбиқи ўлароқ эълон этилган қатор мақолалар, халқ кўзидан яшириб келинган турли манбаларнинг чоп этилиши мавжуд қолипларни

парчалади. Руслардаги Л.Шестов, Д.Мережковский, З.Гиппиус, В.Солженицин сингари ижодкорларга эътибор кучайди. Чекинган марксизм фалсафасидан бўшаб қолган маънавий бўшлиқ ўрнини шўролар замонида кам эътибор берилган ва асосан танқид қилинган тасаввуф, фрейдизм, экзистенциализм, сюрреализм сингари илмий-фалсафий, адабий-психологик иррационал фалсафалар эгаллай бошлади. Воқеликка, адабиёт ва санъатга қарашлардаги яқранглик ўрнида хур фикрлилик, ижод эркинлиги, фикрлар хилма-хиллиги (плюрализм) пайдо бўлди. Собик иттифок қалъасида яшаётган халқларнинг ўз миллий қадриятларига, урф-одатлари, диний эъқодларига, ўтмиши ва буюк тарихий шахсларига қизиқиши ортди.

Адабиётшунослик соҳасида қатағонга учраган ижодкорлар мероси қайта баҳолана бошланди.

Хусусан, ўзбек адабиётшунослари, зиёлилари миллий уйғониш даврига, Бехбудий, Чўлпон, Фитрат, Қодирий ижодига, мумтоз адабиётимиз моҳиятини ўзида мужассам этган ислом дини ва тасаввуфга жиддий эътибор бердилар.

Илмий-эстетик тафаккурдаги янгиланиш ва янгича талқинлар Чўлпон ва Фитрат меросини қайта ўрганиш жараёнида яққол кўринди. Кейинги ўн-ўн беш йиллик давр ичида айнан адабий-илмий фикрда плюрализм юзага келгани боис, бир хил ижодкорнинг фаолиятига, баъзида маълум бир асар талқинига доир хилма-хил қарашлар баён қилинди. Бу хусусиятлар қодирийшунослик, чўлпоншунослик, фитратшунослик йўналишларида намоён бўлди. Айниқса, Чўлпон ва Фитрат адабий меросини халқимизга етказиб бериш учун дастлаб улар дунёқарашдаги шўролар сиёсатига мувофиқ жиҳатларга атайин урғу берилган бўлса, истиқлолдан кейин бу сиймоларнинг миллатнинг маънавий-маърифий савиясини юксалтириш учун ёзган миллийлик (миллатчилик) руҳидаги қарашларига, асарларига эътибор кучайтирилди. Энг муҳими шундаки, ҳар бир олим муайян илмий муаммони ўзининг бадиий-эстетик диди ҳамда ўзига хос ёндашуви асосида талқин қилди. Фитратнинг маънавий-этиқодий қарашларида исломий, туркчилик ва даҳриёна тушунчаларнинг зоҳир бўлиши баҳс-мунозарани ҳам юзага келтирди. Ва бу дунёқараш масаласида яхлит-якувий ҳулоса

чиқарилмади ҳам. Чунки Фитратнинг бутун асарлари тўла нашр қилинмади, унинг ўлими олдидан айтган охирги лафзи ҳам маълум эмас.

Фитратнинг «Шайтоннинг тангрига исёни» шеърий драмаси эса ушбу соҳа олимларининг диққатини ўзига жалб этган, баҳс-мунозараларига, турлича талқинларига асос берган манбадир.

«Шайтоннинг тангрига исёни»да Фитрат, тангрининг чораларига унинг тупроқдан Одам Атони яратиб, ҳамманинг тепасига ҳоким қилиб қўйишга қарши, пастдан кўтарилажак ва бўлажак одамга қарши шайтоннинг исёнини тасвирлайди. «Шайтоннинг тангрига исёни» бир дoston шаклида ишланган кичкина сахна асаридир.

Лекин, бунда Фитрат бир материалист сифатида диннинг томирларига болта урмайди. Унинг синфий илдиzlари, эксплуататорлар кўлида эзиш кyроли эканини очиб бермайди. У динни ҳамон ўз нуқтаи назаридангина танқид қилади...»¹²⁹

Гарчи, Ҳамид Олимжон 1936 йилдаги «Фитратнинг адабий ижоди ҳақида» номли мақоласида шундай фикрларни ёзган бўлса-да, собиқ шўро замонида бу асар диннинг илдизига болта урган атеистик руҳиятли асар тарзида тушунилди ва шу боис нашр ҳам қилиб турилди.

«Шайтоннинг тангрига исёни» шеърий драмаси Фитратнинг энг яхши фалсафий дахрийлик асари бўлиб, у эркин фикрли Шарқ мутафаккирларининг анъаналари йўлида ёзилган...»¹³⁰ Адабиётшунос Б.Дўстқораев 1993 йилда эълон қилган «Фитратнинг диний мавзудаги асарлари» мақоласида ана шу фикрини исботи учун далиллар келтиради.

«Шайтоннинг тангрига исёни»ни олмониялик олима Ингеборг Балдауф нафақат Абдурауф Фитрат ижодида, балким «умуман ўзбек атеистик адабиётида ягона чўкки сифатида танҳо қолаётир» деган қарашни илгари суради. Илм оламида ҳар ким ўзининг кўзқарашларини баён этиш, муайян асарни ўзича тушуниш ва тушунтириш ҳуқуқига эга. Далил, мантиқ ва исбот қатъийлиги бу ҳуқуқни ҳеч қачон

¹²⁹ О л и м ж о н Ҳ. Беш томлик асарлар мажмуаси. 5-том. Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972. 119-бет.

¹³⁰ «Миллий уйғониш ва ўзбек филологияси масалалари» тўплами, Тошкент: Университет, 1993. 51-64-бетлар.

уинистеъмол қилишга йўл қўймайди. Ва илмий тафаккурдаги ў компонентлар илмий фикр кучини, илмий мақола қувватини белгилайди. Шу маънода «Шайтоннинг тангрига исёни» хусусидаги фикрлар тизимида ҳам муайян асослар бор, албатта. Профессор Б.Қосимов ёзади: «Шайтоннинг тангрига исёни» кичик драматик достон. Айрим тадқиқотчилар унда итестик оҳанглар кўрадилар. Бу бизнингча, тўғри эмас. Адибнинг ҳаёти ҳам, фаолияти ҳам бундай дейишга имкон бермайди. У динга эмас, аксинча, динсизликка, имонсизликка, эътиқодсизликка қарши. Айни пайтда у мутаассибликнинг ҳам душмани».

Б.Қосимов асарни рамзий тушунади ва ундаги рамзий образларни, ҳодисаларни ҳаётдаги маълум бир ижтимоий габақа ҳамда воқеликка боғлаб тушунтиради.

Шунингдек, бошқа олимларнинг ҳам ўз нуқтаи назарлари бор бу масалада. Ҳар бир олим ўз илмий концепциясига мувофиқ фикр юритиши герменевтика табиатига, талқиннинг ўзига хос назарий жиҳатларига мос келади, албатта. Бунда фикр-мулоҳазаларнинг изчиллиги, мантикий ҳулосаларнинг қатъийлиги ва ишончлилиги муҳим аҳамият касб этади.

Талқин табиатига оид бундай мисолларни чўлпоншунос-ликда ҳам кузатиш мумкин.

Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз»и XX аср ўзбек романчилигида ўзига хос ўрин тутати. Таассуфки, романнинг «Кундуз» қисми йўқолган (эҳтимол, айрим адабиётшунослар гахмин қилганидек Чўлпон ўша иккинчи қисмни ёзмаган ҳамдир). Мавжуд барча фикр-мулоҳазалар, талқину таҳлиллар «Кеча» билан боғлиқ. Ва бу асар талқинида икки хил мулоҳазани романнинг бош қаҳарамонини аниқлаш масаласида кўрамиз.

Профессор Озод Шарафиддинов «Чўлпон» номли китобининг «Кеча ва кундуз»га оид саҳифаларида шундай ёзади: «Романнинг бош қаҳрамони Зеби. Чўлпон бу қаҳрамонни жуда яхши кўради ва бу севгисини китобхонга ҳам юқтиришни истайди. Чўлпоннинг Зебига муносабати қизга берилган таърифу тавсифларнинг майинлигида ҳам, услуб кўтаринкилиги-ю, тасвирларнинг эмоционаллигида ҳам

яққол сезилиб туради...»¹³¹ Дарҳақиқат, шунда Чўлпоншунос олимимиз таъкидлаганидек, «романнинг бошидан охиригача» Зеби образи китобхонга ҳамроҳ бўлади. Чўлпон ўз асарининг дастлабки саҳифаларидаёқ ўқувчисини Зебига йўлиқтиради. Ва айтиш чоғида:

«Зеби, Зеби, Зебона,
Мен кўйингда девона...
...Зеби, Зеби, Зебонам!
Қайда қолдинг, дилбарим?...»

деган мисралар билан, Зебининг ёди билан асар якун топади.

Иккинчи бир чўлпоншунос Д.Қуроноф роман моҳиятига, «ниқоб» ортидаги саҳнага, «муаллифнинг яхлит дунё ва давр ҳақидаги қарашлари»га эътибор беради: «Чўлпоннинг «Кеча»да ифодалаётган қарашлари эса кўп жиҳатдан Мирёқуб образига боғлиқдир. Зеро, айтиш шундай образ воситасида адиб ўзи асосий ҳисоблаган ижтимоий тўқнашувни бадий талқин қилади, миллий буржуазиянинг сиёсий қуч сифатида ўз-ўзини таниш жараёнини кўрсатишга эришади. Айтмоқчимизки, Мирёқуб воситасида ифодаланган қарашлар муаллиф қарашларининг асосини ташкил қилади, бошқалари уни тўлдиришга, аниқлаштиришга хизмат қилади. Шунинг учун, бизнингча, «Кеча»нинг бош қаҳрамони Мирёқубдир»¹³²

Олимлардан бири айтиш романдаги бош қаҳрамонни Зеби, иккинчиси Мирёқуб деб ҳисоблар экан, ҳар икки талқинчи ҳам ўзларида шаклланган эстетик тамойилларга, бадий матнни тушуниш, ҳис этишдаги ўз илмий қарашларига асосланиб иш қўради.

Умуман олганда, жаҳон илм-фани тарихидаги тажрибалар, ижодий эркинликнинг зарурати, бадий адабиётга, аниқ бир асарга турлича нуқтаи назардан қараш мумкинлиги ва бунда матн асосий ўринда туришлиги, шунингдек, санъат оламидаги ҳар қандай эстетик ҳодисани ўринли-ўринсиз давлатнинг ижтимоий-сиёсий мафқурасига

¹³¹ Шарафиддинов О. Чўлпон. Тошкент: Чўлпон, 1991. 64-бет.

¹³² Қуроноф Д. Чўлпон ҳаёти ва ижодий мероси. Тошкент: Ўқитувчи, 1997. 62-63-бетлар.

боғлаб талқин этиш жудаям тўғри эмаслиги - бу каби бир қатор омиллар янгича талқинлар, адабиётни ўзига хос тушуниш ва тушунтириш эҳтиёжини, бадий-эстетик тафаккурда янгилашни жараёнини майдонга келтирди.

Юқорида қисман гувоҳ бўлганимиздек, фитратшунослик ва чўлпоншуносликда, айниқса, келгуси саҳифаларда ёритажағимиз XX аср ўзбек адабиётшунослиги тарихи ичидан нур бўлиб ўтадиган қодирийшунослик соҳасида бу ҳолат янада яққолроқ кўзга ташланади.

80-йиллар иккинчи ярми 90-йилларнинг биринчи ярми оралиғи қодирийшуносликдаги туб бурилиш даври бўлди. Адиб таваллудининг 95 йиллиги олдидан, 95 йиллигига, 100 йиллиги олдидан ва 100 йиллигига бағишлаб ёзилган мақолалар, илмий мажмуалар ҳамда рисоалар майдонга келди. Энг муҳими, қачонлардир Абдулла Қодирийнинг дилбар романларини ўқий туриб, ундаги миллий пафосдан руҳланган, аммо барча ҳис-эҳтирослари дилининг туб-тубида сақланган олиму уламоларнинг, шоиру шуароларнинг баҳри-дили очилди. Таъкиб, таҳдид ва таҳликадан омонликда қалам тебратиш имконияти пайдо бўлган муҳитда улуғ адибимизга даҳлдор қувонч ва сурур, ғам ва ташвиш афсус ила надомат - барча-барчаси тўкиб солинди. «Бир авлод умри давомида Абдулла Қодирий таъқиқланди ва таҳқиқланди. Бу инсонга қарши, инсониятга қарши, халқларнинг маънавий мулки бўлган тарихи, маданияти ва ифтихор туйғусига қарши, тили, одати, дини, ихлос-эътиқодига қарши қилинган буюк жиноятнинг бир кўриниши эди...»¹³³ Бундай эътирофлар, ҳақиқат тантанаси баъзан шеърини йўсинда ифода этилди:

«Азалий ҳақ гапни яширмак нечун,
Завол йўқ энг асл истеъдод учун.
Агарда коинот тегирмон бўлиб,
Оламни янчса ҳам, қолгай у бутун»¹³⁴

¹³³ В о х и д о в Э. Қадримиз қадриятимиз. Совет Ўзбекистони. 1990 йил. 12 январь.

¹³⁴ О р и п о в А. Адиб хотирасига. Совет Ўзбекистони. 1990 йил. 12 январь.

Айни замонда адабиётшунослик илми Абдулла Қодирий ҳаёти ва ижодини, «Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён»дек гўзал романларига муносабат тарихини қайта идрок этиш, қайта баҳолаш, қайта талқин қилиш жараёнига қадам қўйди.

Илмий тадқиқот қондасига кўра объект тарихига назар ташланади; мавжуд манбаларнинг ҳолати илмий нуқтаи назардан кузатилади. Шу маънода қодирийшунослик ўзининг янги майдони ва босқичига қирар экан, табиийки, айтилажак айрим янги фикрларни аввало мавжуд манбаларга муносабатдан келтириб чиқариши керак эди.

Шу ўринда Хондамир Қодирий «Ўткан кунлар»ни 1926 йилги, «Меҳробдан чаён»ни 1929 йилги нашрлари асосида 1992 йили қайта нашр эттирганини ва бу нашр охирида изохлар илова қилинганини таъкидлаш лозим бўлади.

Ўзининг ижодий-илмий фаолияти давомида Абдулла Қодирий асарларига мурожаатни қанда қилмаган адабиётшунос олим Матёқуб Қўшжонов 90-йилларга келиб, кўпгина кузатишларини «Қодирий эркисизлик қурбони» ҳамда «Ўзбекнинг ўзлиги»¹³⁵ деган китобларида жамлашга муваффақ бўлди.

М.Қўшжонов «Қодирий - эркисизлик қурбони» китобида адабий танқидчиликнинг улуғ адиб ижодига муносабатининг айрим қирраларини текширади. Ижоддаги, фикрдаги эркисизлик Қодирий ижодини талқин этишда нақадар ғайриилмий ёндашувларга олиб келганлиги устида қимматли фикрлар билдиради. Абдулла Қодирий ижодини талқин қилган М.Шевердин, С.Хусайн, Ойбекнинг илмий қарашлари билан баҳсга киришади. Бир нарсани таъкидлаш лозимки, М.Қўшжонов мазкур шахсларга, хусусан, М.Шевердин билан С.Хусайнга бир хил нуқтаи назардан қарайди. Қолбуки, биз мазкур ишнинг биринчи бўлимида кўриб ўтганимиздек, М.Шевердинда бирёқламалик, танқидга ўчлик ҳаддан ташқари кучли бўлгани ҳолда С.Хусайннинг «Ўткан кунлар»ида Қодирий романининг моҳиятини, бадииятини тўғри англаган ва тўғри баҳолаган ўринлар ҳам йўқ эмас.

¹³⁵ И з о х: бу китобнинг «Отабек ва Кумушбиби» деб номланган биринчи боби олимнинг 1966 йилда нашрдан чиққан «Абдулла Қодирий тасвирлаш санъати» деган рисоласининг бир оз таҳрир қилинган вариантыдир, иккинчи боб эса «Меҳробдан чаён» поэтикасига тоғишланидир.

М.Қўшжоновнинг: «Демак, «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли»да ёзувчи Ойбек кўпроқ Абдулла Қодирий ижодининг фазилатларини кўради. Унга санъаткор сифатида қарайди. Мунаққид Ойбек эса адиб ижодини таҳлил қила туриб, кўп жиҳатдан ижодкорнинг ўша давр руҳига асосланиб мафкуравий камчиликлар топишга ҳаракат қилади...»¹³⁶, деган қарашлари ҳам бир оз мунозара-эътироз уйғотади. «Ёзувчи Ойбек»ни «мунаққид Ойбек»дан қайси хусусиятига қараб фарқлаймиз? Нега бу тарзда фарқлаш керак? С.Хусайн қарашларини ҳам шундай таснифлаш, уни ҳам икки С.Хусайнга ажратиш мумкин эмасми?

Адабиётшуноснинг мукаммал шаклланган эстетик позицияси бадиий асарга эстетик воқеа, санъат намунаси, маънавиятнинг кўркем обидаси сифатида қарашга имкон беради. Агарда инсонда бу ички дид-фаросат, гўзалликни англаш, ҳис этиш, тушунишдек неъмат йўқ бўлса, адабиётдек покиза майдонга, сўз салтанатининг олтин қасрига кўзсиз қалб, қалбсиз кўз билан киришдан фойда йўқ.

М.Қўшжонов «Қодирий - эркисизлик қурбони» рисола-сида улуғ адиб ижодига тегишли илмий-асосли фикрларга ҳам, нисбатан енгил, сиёсий муҳитга мосланган қарашларга ҳам тўхталади. Муаллиф янгича тафаккур шароитига мослаша туриб, бадиий адабиётдаги сиёсий ғоябозликни, андоза-возликни, лафзсизлик ва ҳар томонга оғишларни қоралайди. «Ҳар хил давр талаби билан ҳақиқатни ҳар хил талқин қилавериш тарихийликка хилоф ишдир». Олимнинг бу гапи ҳақиқат ва адолат тантанаси истагидан келиб чиқади.

Китобда нафақат Қодирий, балки 80-йилларда кўтарилган Фитрат ва Чўлпон масаласига ҳам диққат қилинган. Муҳим гап шуки, муаллиф кўпинча адабиётшуносликдаги Қодирий, Чўлпон ва Фитрат билан боғлиқ адолатсизликлар, бўҳтон ва туҳматларни муайян олимлар исм-фамилиясини келтириш орқали исботлашга уринади; фактлар беради. Бундай илмий талқинни, мавжуд фактларга муносабатдаги дадилликни қандайдир чиркин ғаразгўйлик, кимнингдир шахсини ерга уриш ёки исм-фамилиясини булғаш маъносида тушунмаслик керак. Балким, ранг-баранг фикрлар айтиш мумкин бўлган

¹³⁶ Қ ў ш ж о н о в М. Қодирий – эркисизлик қурбони. Тошкент: Фан, 1992. 16-бет.

шароит учун, ўзаро баҳс-мунозарага, ҳатто, ҳақиқат сиёкида кўринган саробни тавсифлашга имкон туғилган муҳит учун шукроналар айтмоқ лозим. Агарда муҳитнинг, илм-фандаги сўз эркинлигининг тантанаси бўлмаганда эди, М.Қўшжоновнинг айна китоби типидagi асарлар ҳам, шунингдек, айнан «Қодирий - эрксизлик қурбони»га жавобан битилган Ҳ.Абдумасатовнинг «Танқидми, тош отиш?» типидagi китоблари ҳам юзага келмаган бўларди.

«Танқидми, тош отиш?» муаллифи мумкин қадар ўша рисоладаги баҳс-мунозарага уч берадиган ҳар бир гапни таҳлил қилади. Айрим ҳолатларда М.Қўшжонов илмий фаолиятининг объектив баҳоларини беришга интилади. М.Қўшжонов ўз қарашларини табиати ва илмдаги ўз услубига содиқ қолган ҳолда босиқлик билан баён этган бўлса, Ҳ.Абдумасатов рисоласида шиддат, жангарилик ва баъзан танқид этикасидан ташқарида фикр айтиш ҳолатлари сезилади.

Қолаверса, янгича муносабатлар, мавжуд воқеликка, босиб ўтилган тарихга қарашлар тубдан ўзгара борган шароитда адабиётшуносларимизда ўзлари ёзиб қўйган асарларига иккинланиш, ҳайрат билан боқиш ҳоллари ҳам зоҳир бўлди. Қодирийшунослик доирасида кечган ушбу мунозарага илм-фандаги табиий ҳодиса сифатида қараш жоиз. Айна чоғда, бундай тортишувлар - Қодирий ва Н.Тўрақул, Қодирий ва Ғ.Юнус, Қодирий ва С.Ҳусайн қодирийшуносликдаги мавжуд баҳсларни эсга солади. Шу аснода адабиётшунослигимиз тарихидаги талқинларга нисбатан ибратли бир фикр туғилади. Агар муҳит, шароит ва муносабатлар ўзгариши билан ёзиб қўйилган илмий асарларда хатолар, камчиликлар, бирёкламаликлар, ғайритабиийликлар мавжуд бўлса, уни энг аввало, кўзи тирик иймонли муаллифнинг ўзи ўнглагани, лозим кўрса, тавба-тазарруъ изҳор қилгани, виждони олдида тозариб олгани маъқулдир.

90-йилларнинг фикрий изланиш жараёнида мубоҳислар ўзаро нисбатан аёвсиз, баъзан бир бирининг ютуқларини тан олиб, баъзан пашшадан фил ясаб, гоҳида субъективизмга берилиб, гоҳо илмий баҳс-мунозара этикаси чегарасидан чиқиб, ўз фикр-мулоҳазаларини баён этдилар.

Илмий рисоаларни талқин қилишда ҳам матн асосий ўринда туради. Ундан фикрларни кенгайтирувчи, баҳс-мунозарали ёки барча бирдек тасдиқловчи ўринлар бўлиши мумкин.

Бадиий матн талқинида эса мазмун-моҳиятдан узоқлашиш, матннинг имманент хусусиятларидан келиб чиқмаслик бирёкламаликлар, субъективизм, сиёсий мафкурага мослашишга олиб келади. Матнни тушуниш ва тушунтириш – талқин жараёнидир. Унинг илмий-методологик негизи учун муайян тизимлар, назариялар ишлаб чиқилган. Ўзбек адабиётшунослигида мазкур масала билан қизиқиб, ўз илмий кузатишларида қўллаётган олим Абдуғафур Расулов бу ҳақда ёзади: «Асар матни чегарасидан чиқиш, ёзувчига йўқ ердаги талабларни қўйиш зинҳор мумкин эмас. Бадиий асарларнинг қамрови кенглигидан, маъно миқёсидан четлаб кетиш хатоликларга олиб келади»¹³⁷ Ҳақиқатан ҳам, воқеликнинг бадиий талқинини илмий тилга кўчиришда, тушуниш, тушунтириш ва ҳис этишда матн моҳиятидан узоқланиш англашилмовчиликни юзага келтиради.

«Меҳробдан чаён»нинг ёзилганига олтимиш йил тўлган маҳалда «Романнинг машаққатли йўли» номли мақоласи билан чиқиш қилган А.Расулов матн ва талқин орасидаги зиддиятларни, хатолик ва англашилмовчиликларни фактлар асосида кўрсатди; кодирийшуносликдаги тадқиқотларга, дарслик китобларга мурожаат этди. Хусусан, ижодий метод ва роман моҳияти юзасидан ўринли фикрларни билдирди. Мақолада «Меҳробдан чаён» қаҳрамонларини иложи борица янгича талқин қилишга интилиш сезилади. «Меҳробдан чаён» романининг текстида сермаънолилик, рамз, ишора ниҳоятда кучлидай» туюлиши айтилади. Ўзигача бўлган талқинлардан қониқмаслик ва албатта, роман матнидаги ўша сермаънолиликни, рамзни, ишорани, жозибани намоён этиш қайфияти сезилади. Бу бир қадам илгарилар, деган гап. Аммо, мақола матнида эҳтиёткорлик ва илгариги назарий асосларнинг таъсири ҳам онда-сонда сезилиб қолади¹³⁸

¹³⁷ Р а с у л о в А. Илми ғарибани қўмсаб..., Тошкент: Маънавият, 1998. 53-бет.

¹³⁸ Р а с у л о в А. Романнинг машаққатли йўли. Шарҳ юлдузи, 1989. № 7.

Орадан беш йил ўтиб, олим яна «Меҳробдан чаён» романига мурожаат этади. «Тақдирлар талқини» дея номланган бу мақола «Романнинг машаққатли йўли» негизида ёзилган; бойитилган, муҳими, асарга «янги ракурсдан боқиш, янгиланган концепциядан ёндашиш» (А.Расулов таъбири) жараёнида юқорида келтирилган бир қатор жумлалар таҳрир қилинган. Мақолада олим гоҳ Отабек билан Анвар салоҳиятига, гоҳ Анвар билан Раъно ҳамда Насим дўстлигига, руҳий яқинлигига, баъзан Солиҳ маҳдум ва унинг мактабидан чиққан ўзбек адабиётидаги ҳасисларга, зиёлилар образининг киёси ва баъзан «онҳазратнинг отган ўқлари» бўлиши Гулшаннинг «жонли одам, тирик инсон» эканлигига диққатини қаратар экан, имкони борича янгича тафаккур мезонлари асосида иш кўради. Адабиётнинг чинакам инсоншунослик эканлигини таъкидлаб боради. Ва ўрин келганда авлод-аждодаларимизнинг азалий эътиқодий қадриятлари негизини ҳам назардан қочирмайди. «Меҳробдан чаён» - санъат асари. Лекин афсуски, баъзи китобхонлар, кўпроқ ёшлар роман моҳиятига сингдириб юборилган эзгу ғоя - дўстликнинг уруғланишига ишонмайдилар, уни афсона деб биладилар. Бир-бир ярим асрдирки, биз узоқ асрлар мобайнида қон-қонимизга сингдирилган муқаддас туйғу, тушунчаларни бой бериб келямиз. Мусулмон мафқураси пайдо бўлибдики, дўстлик, иймон, одиллик, ҳалоллик улуғланади. Пайғамбарнинг саҳобаларидан бири дўсти содиқ (Абу Бакр), иккинчиси одиллик (Умари одил) тимсолига айланиб кетган. Мусулмончиликда иймонлилик дейилганда содиқлик, одиллик, ҳалоллик, шафқатлилик англашилган, Абдулла Қодирий романида дўсти содиқлик асосий йўналиш сифатида тасвирланади»¹³⁹

Табиийки, бадий асарга, хусусан, Абдулла Қодирий романларига бундай янгича ёндашув, талқин ва таҳлиллар ижтимоий-сиёсий, адабий-илмий муҳитдаги тозаришлардан дарақ беради.

Бундай тозариш нафаси «Абдулла Қодирийнинг бадий дунёси» (1996 й.) мажмуасига кирган мақолаларда, айниқса,

¹³⁹ Расулов А. Тақдирлар талқини. Абдулла Қодирийнинг бадий дунёси. Тошкент: Университет, 1994. 94-бет.

профессор Умарали Норматовнинг «Қодирий боғи» (1995 й.), «Ўткан кунлар» ҳайрати» (1996 й.) китобларида яққол сезилади.

Жадидчилик, миллий уйғониш даври ижодкорларига муносабат тубдан ўзгарган, уларнинг адабий меросини қайта идрок этиш, янгидан баҳолаш ва янгича талқин қилиш жараёнлари бошланган 80-йилларнинг охирларида профессор Умарали Норматов Абдулла Қодирий ижодини жиддий суръатда қайта ҳолис илмий назардан ўтказди. Улуғ адиб ижод оламининг, ҳаёт йўлининг турли-турли қирраларини янгича идрок асосида намоён этадиган ўндан ортиқ ниҳоятда салмоқли мақолалар ёзди. Ва уларнинг жамланишидан юқорида тилга олинган китоблар юзага келди.

«Қодирий боғи» китобининг «Адиб қисмати» қисмида У.Норматов ёзувчининг ҳаёти ва ижодига тегишли бир қатор манбаларни архив ҳужжатларини, мавжуд илмий тадқиқотлар ҳамда биографик маълумотларни қайта назардан ўтказди. Абдулла Қодирий дунёсини, ҳам истеъдодли ижодкор, ҳам ўз замонасининг кишиси сифатидаги хусусиятларини теран тушунади. Адиб дунёқараши шаклланган муҳит об-ҳавоси ҳароратига, таълим-тарбия масканларининг савиясига тўғри ташхис қўяди; бир қанча чигал масалаларга ойдинлик киритади. Олим муайян муаммо устида фикр юритади экан, бир қирғоқни ташлаб, иккинчи қирғоқни забт этиб «замона қаҳрамон»га айланишни ҳуш кўрмайди. Балки, ўз талқинларида ижод психологиясига, инсон табиатига ҳос барча хусусият ва майлларни инобатга олади.

У.Норматов Абдулла Қодирийнинг динга ва диндорларга муносабатини тушунтирад экан, маълум бир вақтлар оралиғида давр оқимидаги ижодкорга, сўнгра ўз ички бутунлигига қайтган шахс сиймосига урғу беради. Бир неча асарларида диндорлар образининг бадий талқинида Абдулла Қодирий ниҳоятда ҳолисликка боради. «Умуман, 30-йиллар ўзбек адабиётида динга, диндорларга бунақа ҳолис муносабатда бўлган бошқа бирорта асарни, руҳонийларнинг бунақа самимий, ҳаётий образларини кўрмаймиз». Шубҳасиз, бу ўринда У.Норматов мулла Обидни ҳам назарда тутди. Қолаверса, китобдаги «Обид кетмон» ҳақиқати» номли мақоласида айтилган асар хусусидаги «паст-баланд гаплар»га барҳам бериш ниятида уни янгича тушунтиради. Обид кетмон

образининг адабиётимиздаги «ноёб ҳодиса» эканлигига бизни ишонтиради. Илгариги қодирийшунослар тадқиқотларида учрамайдиган Обид кетмон образининг янги қирраларини ўртага ташлайди; покдомон, ҳалол, ҳақиқатгўй, иймонли бир инсоннинг теварак-атрофидаги «одамча»лардан ҳар жиҳатдан фарқланишини кўрсатади. «Обид кетмон»га ўз вақтида танқидчилар бежизга турли айблар тақашмаган ахир. Яъни, У.Норматов ёзади: «Шунинг учун ҳам динга, руҳонийларга нафрат руҳида тарбияланган ўша давр танқидчилиги бундай талқинни асло ҳазм қилолмайди; ёзувчи диннинг синфий «эксплуататор характерини очишга уринмайди», «диннинг моҳиятини фош этишга уринмаган», повестда руҳонийларни синфий душман сифатида фош этиш эмас, «уларга муҳаббат, улар ҳам одам-ку» деган ачиниш туйғуси бор, «бу динни фош қилиш эмас, балки динга ва руҳонийларга ёрдам қилишдир» дея муаллиф шаънига таъна-дашном ёғдиради, дағдаға қилади...»¹⁴⁰

Биз дунё адабиётшунослигида «Гёте эстетикаси», «Л.Н.Толстой эстетикаси» ёки «Ф.М.Достоевский эстетикаси» сингари сарлавҳаю таъбирларга кўп дуч келамиз. Зеро, муайян адиб ижодий дунёқарашидаги нафосатни, эстетик принципларни тадқиқ этишда жаҳон адабиётшунослигида адабий-илмий мактаблар бор. Шу жиҳатлар ўзбек адабиётшунослигида ҳам эртами-кечми ўз ифодасини топиши лозим. Ушбу эстетик масала қодирийшуносликда «Адиб эстетикаси» тарзида қўйилди. У.Норматовнинг бу йўсиндаги талқинларида ҳам янгича адабий-илмий тафаккур нафаси сезилади. Олим адибнинг адабий-назарий қарашларини талқин этиб, адиб эстетикасидаги, «адиб адабий-танқидий қарашларидаги бош гап - реализм масаласидир», «ҳақиқат, ҳаёт, ҳақиқатга садоқат - ёзувчининг ижодидаги бош шиордир...» деган хулосаларга келади.

Олим илгариги «феодализм давридаги социал тартиблар ва ҳаёт қоидаларининг ҳаддан ташқари адолатсизлигини ва бемаънилигини фош этиш руҳи» (И.Султонов) типигаги талқинлардан фарқли ўлароқ «Ўткан кунлар» негизига «истиклол қайғуси»ни кўради. Янгича шароитда асарга янгича

¹⁴⁰ Норматов У. Қодирий боғи. Тошкент: Ёзувчи, 1995. 36-бет.

назар билан қарайди. «Ўткан кунлар» романида тасвир этилган социал муҳитнинг иккинчи - муҳим бир қиррасига урғу беради. Ва табиийки, шу фикрнинг, ғоянинг илдизлари Абдулла Қодирий шуурида, асл маслагиди мавжуд эди. Умарали Норматов айни «истиклол қайғуси», «мустамлака балосидан халққа сабоқ бериш» тезисини илгари сурганда бежизга оташин эрқарвар шоир Чўлпонни эсламайди. Шунингдек, Абдурауф Фитратнинг «Туркистонда руслар» мақоласидан иқтибослар келтиради. «Ўткан кунлар» романи ёзилган муҳитдаги психологик ҳолат, ижтимоий-сиёсий воқелик нақадар мураккаб бўлганини таъкидлайди. Бундай мураккабликларни қонга ботирилган Туркистон мухториятини ўз кўзи билан кўрган Абдулла Қодирийдек сиймолагина соддалаштириб англаши мумкин эди. Юсуфбек ҳожининг огоҳликка даъватларида шу мазмун яширин.

«Ўткан кунлар» романнинг маъно-мундарижа доираси ғоят кенг, унда хилма-хил ижтимоий, маънавий муаммолар кўтаришган. Улар ичида, менимча, энг муҳими юртнинг, миллатнинг тақдири, мустақиллиги масаласидир»¹⁴¹

У.Норматов бу фикр исботи учун етарли далил келтиради. Бироқ, мазкур тарихий романда тарихий воқеа-ҳодисалар тасвиридан кўра оилавий-маиший саҳна тасвири катта қисми ташкил этади. Романнинг иккинчи бўлимида (17 та бобда) умуман тарих саҳнаси йўқ, балки ишқий-маиший саргузаштлар тасвири келади. 23 бобни ўз ичига олган биринчи бўлимида олти боб, 17 бобни қамраб олган учинчи бўлимда уч боб тарихга тегишли. Аммо баъзан бошқа бобларда (масалан, «Хон қизига лойиқ бир йигит» боби) ҳам социал масалаларга муносабат кўринади. Бадий асар талқинида эстетик ҳодисани ҳис қилиш, ҳис қилинган жозибани, нафосатни ўзидаги мавжуд билимлар доирасида баён этиш муҳим аҳамият касб этади. Талқин талқинчи дунёқарашидаги жуда кўп омиллар билан боғлиқ ҳодиса. Кейинги пайтдаги Қодирий романларининг турлича талқини илмий талқин табиатига хос яна бир аҳамиятли хусусиятни юзага чиқарди.

¹⁴¹ Норматов У. Қодирий боғи. Тошкент: Ёзувчи, 1995. 122-бет.

Айни бир асарни ёш эътибори ила каттагина фарққа эга бўлган икки олим, адабиётшунос икки йўсинда талқин қилиши мумкин.

У.Норматов «Ўткан кунлар»нинг янгича талқинида социал муҳитни янгича кузатса, адабиётшунос Муртазо Қаршибой роман негизида «Бир ишқ, ҳам чин бир ишқ»ни кўради. «Ишқ - адабий эҳтиёж, абадий мавзу»лигини таъкидлаган М.Қаршибой «Ўткан кунлар»да ишқий изтироблар теран тасвир этилганини далилларга асосланиб бир-бир тушунтиради. Роман ичидан яшил ип бўлиб ўтадиган асосий сюжет воқеаси Отабек ва Кумушнинг ишқи. Композиция ҳам шу асосга қурилган. Бу икки покиза қалб орасида пайдо бўлган муҳаббатни М.Қаршибой илоҳий ишққа яқинлаштириб кўяди ва баъзан фикри исботи учун ислом динидан илмий асослар келтиради. Хулосани эса, «Худди шундай, «Ўткан кунлар» ҳам «бир ишқ, ҳам чин бир ишқ» ҳақидаги ғуссали рўмондир»¹⁴², деган сўзлар билан яқунлайди. Айнан бир адабий-эстетик воқеликнинг, аниқроғи, бадиий образнинг нисбатан икки хил талқинига яна бир мисол келтирамиз. «Меҳробдан чаён» романидаги Солиҳ маҳдум образи янгича баҳоланаётган, «янгича ижтимоий-иқтисодий концепция»лар илгари сурилаётган шароитда баҳс объектига айланди. Адабиётшунос Азим Раҳимов «Солиҳ маҳдумда нима гуноҳ?»¹⁴³ номли мақоласида кўпроқ Солиҳ маҳдумдан фазилят излайди. Унинг илгариги талқинларига нисбатан янгиланган, самимиятга яқин талқинини беришни истайди. Солиҳ маҳдумни бундай «реаблитация қилиш» адабиётшунос Муртазо Қаршибойга маъқул келмайди ва «Солиҳ маҳдум фариштами?» деган мақола билан чиқади. Адабиётшунослик ўзининг «муқим таянч нуқтаси-концепцияси»ни йўқотганлигини таъкидлаган муаллиф ўз қарашларида, романдаги инсон табияти, инсон қисматини янгича талқин этишда ўзи учун ислом дини асосларини илмий концепция даражасига кўтариб олади. Шу боис, онага яхшилик қилиш ҳақидаги, «Ҳаё - иймондандир», «Тангри наздида бандаларнинг энг

¹⁴² Қаршибой М. Бир ишқ, ҳам чин бир ишқ. Ватан. 1992 йил. 28 октябрь.

¹⁴³ Раҳимов А. Солиҳ маҳдумда нима гуноҳ? Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1990 йил. 3 август.

яхшиси ўз аҳли-аёлига фойдаси кўп тегадиган кишидир», «Бир гуноҳ ишни кўрсаларинг, қўлларинг билан қарши бўлинглар. Қўлларинг билан қарши бўлолмасаларинг, тилларинг билан қарши бўлинглар. Мабодо, тилларинг билан қарши бўлолмасаларинг, дилларинг билан қарши бўлиб турунглар. Аммо, бу иймонларинг заифлигидан далолат беради» каби ҳадислар асосида ўз қарашларини исботлашга уринади. А.Раҳимов Солиҳ маҳдумни иложи борича зиёли, фазилятли қилиб талқин этишга интилса, М.Қаршибой кўпроқ иккинчи қирокқа ўзини уради. Баъзан ислом шариятида жуда катта гуноҳ бўлиб тақаладиган, Абдулла Қодирийнинг ўзи қўллашдан андиша қилган айрим таъбирларни Солиҳ маҳдумга нисбатан шафқатсизларча ишлатиб юборади. «Агар Солиҳ маҳдум образининг бадий мантикидан келиб чиқиб фикр юритсак, маҳдумнинг сал иймонсизроқ, иккиюзламачироқ ва мунофиқроқ эканини кўрамиз»¹⁴⁴ Яна бир ўринда тўғридан-тўғри Солиҳ маҳдумни «иймонсиз одам» дея тавсифлайди. Ҳолбуки, шаҳодат калимасини айтган, Аллоҳ буюрган фарз ибодатларни адо этиб юрган, аммо табиатида қусурли бўлган бир мусулмонга нисбатан бу сўз бирикмасини қўллаш тухматдир. Ҳатто, М.Қаршибой «Солиҳ маҳдум фариштамас, шайтон!» деган фикрни айтади. Солиҳ маҳдум портрети чизгисидаги «сийрак мўй», «истараси иссиқ», «оқ тан» бўлганлигига вульгар маъно беради. Мақоланинг шу нуқтасига диққатни қаратган адабиётшунос А.Расулов ёзади: «Муртазонинг асосий қарабини тасдиқлаган ҳолда, мақоладаги битта нуқтага «Солиҳ маҳдумнинг мадрасадаги кирдикорлари» хусусидаги фикрига тамоман қўшилмайман»¹⁴⁵

Илгари ўта хасис, зикна тип ўлароқ талқин этилган Солиҳ маҳдумнинг бир йўла оппоқ - серфазилят зиёли тўнини кийиши ҳам ёки янги шароитда иймонсиз, мунофиқроқ, шайтон, ҳаёсиз сингари сифатлар билан тавсифланиши ҳам аини образнинг бутун жозибасини, эстетик қийматини очиб бера олмайди. Қолаверса, «Меҳробдан чаён» романидаги энг

¹⁴⁴ Қ а р ш и б о й М. Солиҳ маҳдум фариштами? Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1990 йил. 2 ноябрь.

¹⁴⁵ Р а с у л о в А. Тақдирлар талқини. Абдулла Қодирийнинг бадий дунёси. Тошкент: Университет, 1994. 84-бет.

ёрқин, табиий ва реалистик бақувват образи бўлгани учун ҳам ҳалига қадар Солиҳ маҳдумнинг кимлиги устидаги мулоҳаза-мунозаралар давом этмоқда.

Муайян эстетик ҳодисанинг турлича талқини учун манба бўла олиши айни асарнинг бадий қувватини кўрсатади. Бунга шубҳа йўқ. Таъкидлаш жоиз бўлган яна бир фикр шуки, ҳар бир адабиётшунос ўз билими, дунёқараши, ҳаётий тажрибаси, ўз имконияти, иймон-этикоди доирасида фикр айтади. Ўзи англаган, ҳис этган ҳақиқатнинг қайсидир қиррасини тушунтиради. Шунингдек, эстетик ҳодисани тушуниш ва тушунтиришда интерпретаторнинг табиати, психик темпераменти ҳамда ёши қайсидир маънода роль ўйнайди.

Илмий-эстетик тафаккурнинг янгича моҳияти негизда барчага умумий бўлган қоидалар тан олинган ҳолда кўпинча талқин индивидуал хусусият касб этмоқда. Зотан, бу нафақат талқинчининг имконияти, балки замон имкони ва эҳтиёжи ҳамдир. Бу нафақат қодирийшунослик, балки умуман XX аср ўзбек адабиётшунослигида энди-энди ниш ураётган янги ва жиддий масаладир.

Қодирийшунослар адибнинг бетакрор маҳорати, бадий қудрати, қаламининг жозибаси хусусида назарий фикрларни жуда кўп айтганлар; аксар ҳолатларда романларнинг сюжетларини қайта сўзлаганлар.

«Қуш тилини қуш билади», деганларидек, Абдулла Қодирий қаламининг жозибасини, тасвирларидаги психологик ҳолатларнинг айрим қирраларини очиб берган асар сифатида Хайриддин Султоновнинг «Шоирона, дарвешона, бир маъно» мақоласини кўрсатиш мумкин. Бунда зерикарли, бадий асар вужудига бегона назарий гапларнинг қуруқ такрори йўқ. «Қодирийнинг маҳорат сирлари ҳақида» фикр юритар экан, Анвар билан Раънонинг муносабатларидан, Тойир аканинг хароба қулбасидан, Шариф, Раҳим ва Қобулбойларнинг қатъиятидан ва айниқса, баъзида «ўз қусурлари устидан ўзи ҳам қулишга қодир одам» - Солиҳ маҳдумнинг «табиатидаги ўзига хос жозоба»дан сўз очади. Бошқача айтганда, реалистик роман жозибасини, биз ташналик ила талабида бўлган, эстетик нуқтаи назардан ишонарли талқин этади. «Унинг (Солиҳ маҳдумнинг - *Б.К.*) қилиқларини қузнатганингиз сари завқингиз ошиб бораверади, бироқ мийиғингиздаги табассум ҳеч вақт

заҳарханда ёки ёвуз нафратга айланиб келмайди. Беихтиёр ич-ичингиздан: «Э, буям худонинг бандаси-да», деган ҳаёл кечади.

Чинакам санъаткорга хос жозибанинг қудрати ана шундай бўлади»¹⁴⁶

Х.Султоновнинг бундай нозик, нафис талқинлари ёрдамида адабиётчилар баҳсидаги қандайдир мавҳумлик ёки бир ёкламаликларни аниқлаштириб олиш мумкин, албатта.

«Адабиёт» сўзи «адаб»нинг кўплигидир. Сўз санъатининг мазкур алифбосини барча яхши билади. Азал-азалдан адабиёт одоб-ахлоқнинг тақомилига, қомил инсон маънавий қиёфасини юксалишига хизмат этган. Гарчанд, кейинги йилларда бадий адабиётнинг тарбиявий хусусиятига кам эътибор берилаётган бўлса-да, мазкур омилни сўз санъати негизидан ташқарида кўриш мумкин эмас. Эҳтимол, қандайдир асарларни тилга олиб, «бундаги воқеалар ибрати ёки қаҳрамонлар ҳаёти ўқувчида ҳаётга муҳаббат уйғотади» тарзидаги стереотиплардан ҳолос бўлган ҳолда, бадий адабиётнинг инсон руҳияти ва кайфиятини мавжуд бошқа реалликларга ҳам мослаштириши мумкинлиги вазифасини инобатга олмоқ жоиздир. Масалан, инсоннинг ўлимга муносабати. Ўлим ҳар қандай тирик маҳлук, жонли инсон бошига эртами-кечми келиб кўнадиган ҳодиса. Дунё яралгандан бери, Одам Ота ва Момо Ҳаво яралгандан буён ўлимдан ҳеч ким қочиб қутилган эмас. Зотан, инсоннинг бу ўтқинчи дунёни бир кунмас-бир кун тарқ этиб кетишлилигига табиий кайфиятни, муносабатни, эҳтимол, адабиёт шакллантирмоғи лозимдир. Шахсан мен француз ёзувчиси Альбер Камюнинг «Бегона» асарини мутолаа қилганда ва айниқса, Шарқ тасаввуф адабиётини ўқиганда, хусусан, Аҳмад Яссавий ҳикматлари мағзини чакқанда адабиётнинг «ҳаётга муҳаббат уйғотади» тарзидаги тарбиявий қийматида ташқари «ўлимга кўникма ҳосил қилиш» тарзидаги хизмати борлигини ҳам ҳис этганман. Инчунун, бу алоҳида мавзу. Бу ўринда қодирийшуносликка алоқадорликда тарбиявий аҳамият хусусида сўз очилар экан, дунё илм-фанида адабий-фалсафий

¹⁴⁶ Султонов Х. Шоирона дарвешона бир маъно. Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1991 йил. 1 июнь.

талқиннинг этик - одоб-ахлоқ йўналиши ҳам мавжудлигини эслаб ўтиш жоиздир. Моралистлар бадий адабиётдаги инсон фазилати ва қусурлари билан боғлиқ ҳодисаларни тадқиқ этганлар, албатта. Масалан, Август Антонович Милтс исмли латиш профессори ўзининг «Виждон» номли мақоласида айна ахлоқий тушунчани адабий-фалсафий негизда тадқиқ этади. Унинг инсон ҳаётида нақадар муҳим ўрин тутишини таъкидлайди¹⁴⁷

XX аср ўзбек адабиётшунослигидаги этик талқиннинг айрим намуналарини қодирийшунослик тарихида кузатиш мумкин. Абдулла Қодирий қаҳрамонлари табиатидаги юксак ахлоқни, шарқона иззат-икром намунасини дастлаб ёш адабиётшунос Афтондил Эркинов ўзининг «Сукут, сукут...» номли мақоласида Алишер Навоий қаҳрамонлари билан Отабек ва Анварларни қиёсан тадқиқ этиб, «Анварнинг сукути замирида мардлик, адаблилик, андиша ва ғурур яширинган», «Фарҳод, Анвар ва Отабекнинг сукутлари андиша, адаблиликнинг оқибатидир»¹⁴⁸ каби хулосаларга келган бўлса, кейинчалик юқорида эслаганимиз иқтидорли ёзувчи Хайриддин Султонов айнан адиб романларини соф этик-эстетик нуқтаи назардан талқин қилиб, «Андиша» номли махсус мақола ёзди. Жуда кўп олимлар илғамаган фазилатларни бир фокусга жамлади, маржондек бир ипга тизди. Зотан, Х.Султоновнинг айна мақоласи қодирийшуносликда, таъбир жоиз бўлса, айтиш мумкинки, кичик бир воқеа бўлди. Х.Султонов «Андиша» мақоласида шарқона ахлоқ мезонлари асосида Қодирий романларига назар таштайди. Отабек, Анвар, Юсуфбек ҳожи, Кумушбиби ва Раъно сиймоларини бир-бир тадқиқ этади, улар табиатида собит иймонни, «инсон шарафининг гултожи бўлмиш андиша, ор-номус, уят каби муқаддас туйғуларни» кўради.

«Андиша, уят, ор-номус, виждон тушунчалари Қодирий романларининг маънавий устунларидир», дея ёзади муаллиф.

Шунингдек, Х.Султонов Абдулла Қодирий романларининг умрбоқийлигини, жозибадорлигини таъминлайдиган баъзи унсурлар хусусида ижодий жараёни

¹⁴⁷ Милтс А. А. Совесть // Этическая мысль. М, 1990. С.274-296

¹⁴⁸ Эркинов А. Сукут, сукут... Ёшлик, 1987. № 5.

англаб, адибнинг бадиий сўзга ўта масъулият ва эҳтиёткорлик билан ёндашганлигини ҳис этган ҳолда кузатади. Бу кузатишларда жаҳон адабиётининг номдор вакиллари билан куруқдан-куруқ, номигагина қиёслашнинг ўзи йўқ. Фикрлар ҳам дунёнинг қайсидир бурчагидаги қандайдир бир ажнабий шахсларнинг асарларидан ўринли-ўринсиз қатма-қат кўчирмалар олинмасдан, камёб илмий атамалар атайлаб исроф қилинмасдан ифода этилади. Муҳими, муаллиф бизни ўзининг ноёб топилмаларига романларнинг ўзи орқали, матндаги сирланган нуқталар воситасида ишонтира олади. Ҳайратлантиради.

«Андиша»да «Ўткан кунлар» ва «Меҳробдан чаён»даги қаҳрамонлар андишасигина эмас, балки ўша машҳур қаҳрамонлар дунёсига кўчиб ўтган Абдулла Қодирийнинг инсон ва санъаткор сифатидаги юксак маънавияти юзасидан ҳам ғоят ўринли мулоҳазалар айтилган.

Х.Султоновнинг бу кузатишлари ва этик талқинларига қўшимча қилиб шуни таъкидлаш жоизки, Абдулла Қодирий бошқа ёзувчилардан ҳам ўша юксак инсоний туйғу қонуниятлари асосида иш кўришни талаб этган эди. Хусусан, «Ёзувчиларимизга» номли мақоласида адиб қуйидагиларни ёзади: «Аммо шу қалам олишдан илгари бирмунча андиша лозимдир; шошмаслик керак. «Шошган қиз эрга ёлчимас» мақолини балки эшитганингиз бордир. Ўн карра ўлчаб, бир мартаба кесмоқ яхши... Сўз сўйлашда ва улардан жумла тузишда узоқ андиша керак. Ёзувчининг ўзигина тушуниб, бошқаларнинг тушунмаслиги катта айб»¹⁴⁹

Инчунун, андиша туйғуси, «ўн карра ўлчаб, бир марта кесмоқлик» ҳар қандай инсон учун, ҳар қандай қалам соҳиби ва айни пайтда адабиётшунос-талқинчилар учун ҳам жуда зарурдир.

Шу ўринда қодирийшунослик тарихида адибларимизнинг фикр-мулоҳазалари алоҳида ўрин тутишини, бу мавзунинг ўзи алоҳида тадқиқ этилиши кераклигини айтиб ўтиш лозим.

Истеъдодли ёзувчимиз Тоҳир Малик ўзининг «Ибрат мактаби» деган мақоласида: «Гарчи «Ўткан кунлар»,

¹⁴⁹ Қ о д и р и й А. Ёзувчиларимизга. Кичик асарлар. Тошкент: Бадиий адабиёт нашриёти, 1969. 186-187-бетлар.

«Мехробдан чаён» севги киссасига ўхшаса-да, унинг замирида Ватан тақдири, Ватан қайғуси ётади»¹⁵⁰, деган фикрларни ёзиб, адиб романлари моҳиятини Ватанга боғлайди.

Кейинги йилларда Абдулла Қодирий қаҳрамонларининг талқини алоҳида рисола ҳолатига келганлиги ҳам кўзга ташланади. Масалан, Хадича Лутфиддинова «Лолалар ичидаги гул» рисоласида Кумуш образини алоҳида олиб, роман моҳиятини Отабек билан Кумушбибининг ишқий саргузаштлари фонида текширади. Рисолада роман воқеаларига параллел равишда Кумушни «етаклаб» юриш, шу зайл сюжетни қайта баён этиш ва ёзувчининг тасвирлаш санъатига, маҳоратига урғу бериш йўлидан борилади. Гарчи, чуқур илмий асосини очиб бермаса-да, эстетик идеал тушунчасига такрор ва такрор мурожаат этади. «Асар муҳаббат, висол ва ҳижрон асосига қурилган» (Х.Лутфиддинова). Айни туйғулар ифодасини, бадий талқинини биринчи планга кўтариб чиққан тадқиқотчи ҳатто, романнинг «тарихий» дея сифатланишига бир оз иштибоҳ билан қарагандек бўлади. «Ўз даври ва замонасининг «Тоҳир ва Зухра»лари бўлган Отабек ва Кумушбиби ўртасидаги соф ва самимий муҳаббат ҳақида ҳикоя қилувчи бу асар ёшлар муҳаббатига асосланган психологик ишқий романдир. Бироқ, ижодкор ўзи қаламга олган тарихий даврнинг ижтимоий, иқтисодий манзараларини, воқеа ва ҳодисалар рўй берган вақт ва замонни, маконни аниқ факт ва деталлар асосида тўлиқ ёритишга ҳаракат қилганлиги сабабли, кўпчилик асарни тарихий роман деб исботлашга уринади.

Бизнингча эса, Отабек ва Кумуш, уста Олим ва Саодатлар ўртасидаги энг олий инсоний муносабат - севги ва муҳаббатни эстетик идеал даражасига кўтариб ифодалаб бериш ижодкорнинг чин мақсад ва армони эди»¹⁵¹

Эҳтимол, рисолага сўнгсўз ёзган адабиётшунос олим М.Қўшжоновнинг: «Бу рисолани қисқача шундай таърифлаш мумкин: «Ўткан кунлар» муҳаббат ҳақида яратилган, эскирмайдиган, замонлар тўфонига бардош бера оладиган

¹⁵⁰ Тоҳир Малик. Ибрат мактаби. Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2003 йил, 19 сентябрь.

¹⁵¹ Лутфиддинова Х. Лолалар ичидаги гул. Тошкент: Ўзбекистон, 1994. 26, 45-бетлар.

қўшиқдир. Ёш олима бу қўшиқни ўзича нафис дид билан қалбидан ўтказиб, янгича қуйга солмоқчи бўлибди. Унинг меҳнати бекор кетгани йўқ, у мақсадига эришган», деган фикрига қўшилиш мумкиндир. Аммо «Ўткан кунлар»нинг тарихий романларининг қайсидир таснифи доирасига кириши ҳеч мунозарасиз масаладир. Бунга адибнинг ўзи ўша пайтдаёқ роман номидан сўнг «Ўзбеклар турмушидан тарихий рўмон» деб аниқлик киритиб қўйган. Қолаверса, бадий асар ва илмий рисолалар қийматига нафақат адабиётшунос олимлар, балки ўқувчидек бетараф баҳоловчи, вақтдек бешафқат ҳакам ҳам ўз баҳосини беради.

Ўзбек адабиёти тарихидаги нодир дурдона, чўнг эстетик ҳодиса бўлиш «Ўткан кунлар» романини гоҳ тарихий-ижтимоий ҳодисаларга боғлаб бир қирғоққа, гоҳ ишқ-муҳаббат чизигига урғу бериб, иккинчи қирғоққа олиб кетиб қолишликлар илмий талқинда ўзини окламайдиган воқелиқдир. Талқиндаги муҳим хусусият бадий талқин моҳиятига муносиб, мувофиқ ҳолис илмий гапни айтишдир. Бу илмий фикр ифодасида муайян тизимга, маълум бир метод ва методологияга, мантиқ измига таянишлик талқиннинг нақадар илмий ва ишонарли бўлганлигини кўрсатади.

Х.Лутфиддинованинг баҳс уйғотадиган юқоридаги тезисларига ўхшаш фикрлар «Гулларнинг раъноси» номли рисоласида ҳам мавжудлигини ўтган бўлимларнинг бирида айтилади. Умуман олганда, биз янгича тафаккур, янгича талқинларга янгиланган давр имкониятининг маҳсули тарзида қараямиз. Бироқ, занжирланган филнинг занжири бўшатиладиган кейин ҳам қозик атрофида тўхтовсиз айланиб турганига монанд биздаги айрим эскича фикрли адабиётчилар ҳали ҳам бир жойда айланаётгани ҳазм қилиб бўлмайдиган ҳодисадир.

Баъзан эстетик воқелик ҳис этилмасдан бадий асар қаҳрамонларини гуруҳлаш, туркумлаш кўзга ташланиб қолади. Гоҳ ёзувчини алқаб, қаҳрамонни қоралаб, гоҳ санъатнинг мумтоз қондаларини топтаб, қайсидир қаҳрамонларни оклаб қалам сурмоқдамиз. Яқин кечмишда муайян метин назарий қолипга айланган, анъанавий «ижобий» ва «салбий» сифатларни қўллашга бир оз истиқола қилган ҳолда, уларнинг синонимларини қўллаб, эскича фикр,

эскича талқинлар доирасида тентиращлар ҳам сезилади. Ҳолбуки, санъат - образли воқелик, рамзлар тилидир. «Унутилган тил»ни (Э.Фромм таъбири) қайта идрок этиш янгича тафаккур учун имконият оstonаси ҳисобланади.

Бадий асар қаҳрамонларини қоралаш-оқлаш йўналиши «рамзлар тили»ни жўнлаштиради, камалакдек сержило санъатнинг юксак салоҳиятини тубанлаштиради.

Юсуфали Шоназаров «Мумтоз тасвирнинг юксак бадийяти» мақоласида «Ўткан кунлар»даги Зайнаб образига диққатни қаратади. Бу образни одам-инсон сифатида тушунган ва тушунтирган олимлар фикрини, унга ачиниб қараганларнинг мулоҳазаларини ҳазм қила билмайди. Х.Лутфиддинованинг: «Зайнабни қоралашга бизда етарли далил йўқ... Кумушбибини гина-кудратсиз, адоватсиз, ҳожини оталари айтганидек, эгачи-сингилдек кутиб олади. Эри ва кундоши ораларидаги муҳаббатни тан олганлиги учун ҳам мурасага кўнади. Ҳатто кундоши уни холи топиб сўз билан «чакиб-чакиб» олганда ҳам Зайнабни «тўпи тикиб» ўтирган ҳолда кўрамыз» («Ўзбек тили ва адабиёти» журнали, 1993, №4), деган фикрларига мутлақо қўшилмаган Ю.Шоназаров романдан Зайнабни қоралайдиган эпизодларни эсга олади. «Ўткан кунлар» романидаги Зайнаб образини «оқлаб бўлмаслиги» хусусидаги фикрларига ҳулоса ўлароқ муаллиф шундай ёзади: «Хуллас, Зайнабнинг қисмати ҳам, муҳаббати ҳам ачиниш уйғотадиган эмас, балки нафрат уйғотадиган, инкор этиладиган, ҳеч бўлмаганда маъқулланмайдиган мазмун ва моҳиятга эга»¹⁵² Табиийки, ҳар талқинчининг ўз эстетик диди, назарий билими, таянч дунёқараши бўлади.

Демак, талқинда умумназарий, ижтимоий-сиёсий омиллардан ташқари, адабиётшунос-талқинчининг индивидуал назари ҳам, шахсияти ва жинсияти ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Фикрий хилма-хиллик ва сўз эркинлиги учун имконият юзага келган муҳитда бадий асарларни янгича талқин қилишга эътибор кучаяди. Ҳатто, адабиёт тарихида аниқ, реал илмий талқини, асар ғоясига, умумпафосига муносиб таҳлили мажуд бўлган ҳолатларда ҳам гоҳида, гарчи, бир оз суңийроқ туюлса-

¹⁵² Шоназаров Ю. Мумтоз тасвирнинг юксак бадийяти. Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2000 йил. 3 ноябрь.

да, янгича фикр айтиш истаги пайдо бўлади. Бу истак меваси-хосиласи эҳтимол қандайдир эътирозга, баҳс-мунозарага ёки кўллаб-қувватлашлар ва «воқелик чегараларига ҳужум» (Фахриёр таъбири) эканини уқтиришга сабаб бўлиши ҳам мумкин. Шу маънода Абдулла Қодирий ижоди юзасидан янгидан-янги талқинларнинг майдонга келишини, уларнинг тасдиқланиши ёки инкор этилишини, улар устида баҳс-мунозараларнинг авж олишини илм оламидаги табиий ҳодиса сифатида қабул этмоқ жоиз. Зотан, адиб ижод боғидаги оғочларнинг илдизлари бақувват, мевалари тотлидир. Бу улуг сўз неъматидан баҳрамандлик қалбга ширин безовталиқ олиб киради. Бу безовталиқ муайян фикр либосини кийгунча, фикр муайян шакл ва моҳият касб этгунча йиллар ўтади, ўйлашнинг адоғи кўринмайди, поэтик маъно чегараларига етиб бориб-қолмайди. Абдулла Қодирийнинг эстетик, руҳий дунёсига муносиб талқин ёзиш истаги кўнгилни тарк этмайди.

* * *

Ўзбек адабиёти, умуман, жаҳон адабиёти тарихи кузатилганда бир ҳақиқат аён бўлади: ёзувчи-шоир асосан ўз дунёсини, ўз ҳис-туйғуларини китобхонга маънавий озукамулк сифатида тақдим этади.

Назаримда, Абдулла Қодирий романларининг умр боқийлик асосларини энг аввало адиб шахсиятидан, дунё-қарашини шакллантирган заминдан, адабиётдаги абадий мавзуларнинг маромига етказиб тасвирлашидан, сўзнинг руҳиятга таъсиридан ва шу сингари кўзга кўриниб-кўринмай турган ҳамда ҳисга таъсир этиб-этмай турган қатор унсурлардан излаш керак.

Муҳаббат - адабиётнинг абадий мавзуси.

Бу хусусда жамики ижодкорлар қалам тебратган. Адабиёт тарихида бу мавзунини четлаб ўтган ёзувчи, шоир ёки драматургни топиш амри маҳол. Абдулла Қодирий романларида инсон қалбининг энг ноёб жавҳари бўлмиш айни туйғу покиза либосларга бурканади.

Отабекнинг Қумушга муҳаббати, Зиё шоҳичи таъбири билан айтганда, «бир ишқ, ҳам чин бир ишқ» эди, шубҳасиз. Қумушнинг «Сиз ўшами?» деган мажзуб саволи, кутилмаган

бахтнинг нафаси қизлар дунёсини ўз оғушига олди; уларни мафтун этди. Романдаги муҳаббат фожеаси тасвирланган саҳифаларни ўқиган йигиту қизлар баробар ҳўнг-ҳўнг йиғлайдилар: ҳар эслаганларида чуқур ҳўрсиниб, хомуш тортадилар. Инчунун Отабек ва Кумуш муҳаббатида илоҳий бир робита ҳам бор эдиким, уларнинг ишқ-муҳаббати кейинги йилларда ишқи илоҳий ўлароқ талқин этилиши ҳам шундан.

Нима бўлганда ҳам, Қодирий романларида опиклар қалбининг садолари юксак бир оҳангда тараннум этилгандир.

Модамики, бадний адабиётда марказий ўринни инсон эгаллар экан, унинг ҳис-туйғулари, руҳи, умр мазмуни, ҳаёт ва ўлимга қарашлари ифода этилар экан, тақдир ёки тақдири азал деган бир жумбоқ ҳам адабиётнинг азалий ва абадий мавзуси бўлиб қолаверади.

Тақдир.

Ислом арконида тақдир иймон шартларидан бири ҳисобланади.

«Оламда ҳар бир бўладиган нарсаларни ва қилинадиган ишларни Аллоҳ таолонинг азалда тайин ва муқаррар қилиб қўймоқлигидир». Аҳмад Ходий Мақсудийнинг «Ибодати исломия» асарида тақдирга ана шундай таъриф берилади¹⁵³. Зотан, ислом дини эътиқоди асосида шаклланган Шарқ мумтоз адабиётида, хусусан, ўзбек классик адабиёти тарихида тақдирга тан бериш мотивлари кўп учрайди. Заҳриддин Муҳаммад Бобур:

Неким тақдир бўлса, ул булур таҳқиқ билгайсиз,
Эрур жанги жадал, ранжу риёзат барча беҳуда,

деса, шоҳ Машраб:

Балх шаҳрида қонимни тўкар эмиш Маҳмудхон,
Тақдири азал бўлса, найлай нага бермай жон,

дея ожизлигини тан олади.

Биз кўп ҳолларда «Ўткан кунлар»ни мутолаа қилганда, нима учун Отабек Марғилондан уйланади, нега икки марта

¹⁵³ Қаранг: Аҳмад Ходий Мақсудий. Ибодати исломия, Тошкент: Меҳнат, 1991. 8-19-бетлар.

уйланади, нима сабабдан Кумуш ўлди, Зайнаб жинни бўлди, деган саволларни ҳаёдан ўтказамиз.

Аслида роман жиддий кузатилса, адиб ўрни-ўрни билан барча жумбоқларни тақдир ҳукмига боғлаб ўтганлиги яққол кўринади.

«Ўткан кунлар»нинг дастлабки саҳифаларидаги суҳбатдаёқ Ҳасанали Отабекнинг уйланиши хусусида шундай бир изоҳни сўзлайди: «Бек учун бир неча жойларга қиз айтдирмак исталинган бўлса ҳам, аввал тақдир битмаганлик, ундан кейин бекнинг уйланишга бўлгон қаршиликларидан шу кунгача тўй қилаолмай келамиз. Улуғ хўжамизнинг қатъий ниятлари бу сафардан қайтгач, бекни уйландиришдир»¹⁵⁴. Бошқа бир саҳифага назар соламиз.

Отабекнинг ишқидан хабар топган Ҳасанали Зиё шоҳичиникига маслаҳатга келади, сўнгра биргалашиб Мирзакарим қутидорнинг уйига совчи бўлиб борадилар. Қутидорнинг ризолик жавобидан жиндай хавотирга тушган Ҳасанали: «Тақдир битган бўлсин-да», дейди. Зиё шоҳичи эса: «Иншооллоҳ битар, шундоғ йигитни куявликка қабул қилмаган бир кишини биз одамга санамаймиз», деган гапни айтади (35-бет).

Орада ҳол-аҳвол сўровлар, дастурхонга мулозамат бўлиб, сўнгра «сўз ўнқови» келганда Зиё шоҳичи мақсадга кўчади: «...Шариат ишига шарм йўқ, дейдилар ўрток, агарчи сиз билан менга бир мунча оғирроқ бўлса ҳам яна сўзлаб ўтишга ҳожат бор: кунлардан бир куни тақдир шамоли юрадирда, бир кимсанинг иффат пардаси остида ўлтурган қизининг юзидаги ниқобини кўтариб, иккинчи томондан бизнинг Отабекни шу афифа (покиза қиз)га рўбарў қиладир. Шу дақиқадан бошлаб бекда у афифага қарши бир ишқ, ҳам чин бир ишқ туғуладир...» (36-бет).

Бундаги «тақдир шамоли» бирикмаси романнинг бутун воқеа-ҳодисалари-ю қаҳрамонларини ўзаро мустаҳкам жипслаштирувчи ўзак воситага ўхшаб кўринади.

Роман айнан шу «тақдир шамоли»нинг тафсилотлари-ю тавсифлари ва тасвирлари йўлида дунёга келади. Зотан...

¹⁵⁴ А б д у л л а Қ о д и р и й. Рўманлар. Ўткан кунлар, Мехробдан чаён. Тошкент: Гофур Ғулом номидаги нашриёт матбаа бирлашмаси, 1992. 11-бет. (Кейинги кўчирмаларда китобнинг саҳифа рақами кўрсатилади).

Агар «тақдир шамоли» бўлмаганда, Отабек Кумушга рўбарў келмас эди...

Агар «тақдир шамоли» юрмаганда, Отабек Кумушга уйланмас эди...

Агар «тақдир шамоли» елмаганда, Марғилон билан Тошкент орасидаги ширин ва аччиқ саргузаштлари Ўзбек ойимнинг орзу-ҳавас йўлидаги ўжарликлари юз бермас эди...

Агар «тақдир шамоли» эсмаганда, Кумуш билан Зайнаб кундош ҳам бўлмас эди...

Агар «тақдир шамоли»

Ҳаяжонга жилов солиб, совчилар суҳбатининг давомига қайтайлик.

Бу нозик масала Мирзакарим кутидорни бир оз ўйга толдиради, Офтоб ойимни мутлоқ эсанкиратиб қўяди. Ўзининг яккаю ёлғиз дилбандидан айрилиб, жудолик азобига тоқат қила билмаслигини сўйлаганда: «Сўзларинг тўтри, хотин, - дейди ўйланиб Кутидор, - лекин тақдир битганидами, нима бўлса ҳам бу йигитка қарши кўнглим жизиллаб турадир...» (37-бет).

Хуллас, тақдир икки ёш кўнгилнинг озода висоли тарзида битилган эди.

Воқеалар ривожига юз тутди. Бир ўринда Отабек тухматга қолиб, Ўтаббой қушбеги томонидан сўровга олинади:

« Ўзингиз тошкандлик бўлатуриб, нима мажбурият остида Марғилондан уйландингиз? Жавоб берингиз.

- Тақдир, тақсир» (60-бет).

Бошқа сўзга, ўзгача жавобга ўрин йўқ. Юсуфбек ҳожидек комил мусулмон кишининг тарбиясини олган Отабеккина турли важларни кўрсатиб, билжираб ўтирмасдан шундай қисқа, лўнда, мантиқли ва аниқ жавоб бериши мумкин эди.

Романнинг иккинчи бўлимида «Кумушнинг сўз ўйини» деган боб бор.

Кумуш Тошкентга келганидан кейин бўлиб ўтган можароларни, унга аралашган кишилар ва улар йўлига кимлар тўсиқ бўлганини рамзий бир суръатда Зайнабга сўйлаб беради. Отабекнинг қувланишига, аразлашувларига Ҳомид сабабчи эканини айтади ва хулосалаб Кумуш:

« - У ҳам эмас, бу ҳам эмас, - деди, - ҳаммаси Худонинг тақдир.

Отабек:

- Ана энди тўғри айтдингиз.

Кумуш:

- Икки ўртада дум кидириб кулоқдан ҳам ажралгон пучук ойимнинг ҳоли ҳам Худонинг тақдири!» (265-бет).

Бу охирги сўз бевосита Зайнаб ҳаётига тегишли эди, бироқ Зайнаб уни тузукроқ илғай олмай қолади. Суҳбат мавзуси бошқа ёққа бурилади, Отабек кулимсирайди.

Қодирий қаҳрамонлари табиий равишда тақдири азал ҳукми остида ҳаракат этадилар. Баъзи ўринларда адиб ўз қаламининг ожизлигини тан олиши ҳам шундан бўлса ажабмас.

Қодирий қаҳрамонларини судрамайди, мажбурламайди, улар яқунга ўз табиатлари мантигига кўра табиий борадилар. Шу жумладан ўлим остонасига ҳам.

Агар шундай бўлмаганда эди, тақдири азал ҳукмидан қочиб қутила билмаган Кумушбибининг жасади устида Қодирийнинг ўзи юм-юм йиғламаган бўлур эди.

Айни тақдир тушунчаси билан боғлиқ ўринларни адибнинг «Меҳробдан чаён» романи қаҳрамонлари оламида ҳам кузатиш мумкин.

Солиҳ маҳдум ва Нигор ойим...

«Хотинлар маҳдум домланинг баъзи қилиқларидан қулишсалар ҳам Нигор ойимнинг орқасидан ғийбат сўзламаслар, олдида қандай ҳурматсалар кейиндан ҳам ўшанча эҳтиромлаб, унинг маҳдумдек зикна кишининг қўлига қарам бўлганига ачиниб «пешана-да айланай қолу бало» дейишар эдилар» (317-бет).

Кўчирма биз илгари сураётган тезис мафҳумасини тасдиқлаб тушади. Шу боис, ортиқча изохга берилмасдан кузатувда давом этамиз.

Анварнинг болалиги тасвир этилган саҳифаларга синчиклаб назар соламиз. Опаси Нодира ночорлик оқибатидан уни Солиҳ маҳдум эшигига етаклаб келган бир саҳна. Ёрдам илинжида остона ҳатлаб келган Нодирага Моҳлар ойим шундай илтифот кўрсатади: «Йиғламанг жувон, йўқлик курсин, йўқлик. Поччаси камбағал бўлса, унда ҳам гуноҳ йўқ. Ҳамма гап тақдири азалдан...» (337-бет).

Табиатан мўмина-муслималиги шундай кўриниб турган ойдин юзли Моҳлар ойимнинг бу сўзларини оддий одатий таскин ёки халқнинг кунлик урфли ҳаётида ихтиёрсиз

равишда кўлланадиган жумлалар сифатида қабул этиш ўринсиздир. Чунки Қодирий сўзни танлаб ишлатади.

Анварнинг мирзабоши бўлиб тайинланиши Сафар бўзчи таъбири билан айтганда «Худонинг бериши»дир; Абдурахмонга омад кулиб бокмаслиги ҳам тақдирнинг иши. Қолаверса, ўз маърузаларида «ҳаммабоп бўлишдан кўра хонбоп» бўлишга интиладиган Абдурахмонча ўз қисматидан норози кўринади; ўз тақдирига ўзи лаънат ҳам ўқийди.

Роман якунидан бир оз олдинги саҳифаларда тасвирланган Солиҳ маҳдумнинг «хонга падари аруслик» кайфи ила маст юрган; Раънонинг хон совчиларидан хабар топиб, йиғлаб-йиғлаб хушсизланган, Нигор ойимнинг чуқур андишалар гирдобиди Анварнинг кўзига тик қарай билмаётган бир ҳолатини эсга олайлик. Шунда Анвар билан Нигор ойим орасида охирги марта шундай сасли ва сассиз суҳбат бўлиб ўтади: «Нега йиғладингиз? Тақдирни ўзгартириб бўладими? Хафа бўлиш яхши эмас, сиз шундай бўлсин деганмидингиз...

Нигор ойим жавоб қайтармади, йиғлаган кўйи меҳмон-хонадан чиқишга ошиқди» (458-бет).

Анварнинг гап оҳангида исён йўқ, ризолик, тақдирга тан беришга ўхшаш кайфият бор. Анвар ўзининг Раънодан буткул ажралган ҳисоблайди, шу зайл овунтирмоқ истайди. Анвар сўзлайди: «Сенинг мурассаъ (қимматбаҳо тошлар билан безалган) халтачага ўхшаш кичгинагина юрагинг бор, ичини қийматли тошлар билан тўлдиргансан. Бу кун қазо муншийси (Аллоҳнинг иродаси, тақдири) шу мурассаъ халтачадаги қийматли тошлар орасига кўпол бир нарса келтириб тикди... Табиий, сенинг кичкина юрагинг бу кўполликни кўтара олмади, қийматли тошлар сиқилдилар, сен йиғладинг, сенинг каби мен ҳам шу кўполликни қабул қилишда қаттиқ энтиқдим, бироқ йиғламадим...» (460-бет).

Романдаги жамики кўзлар (ҳатто, юқорида сўзларини келтирганимиз «Раънонинг эгаси»нинг кўзлари ҳам) Раънони хон ҳарамида кўрар эдилар. Бечора Нигор ойим: «Тақдирга ҳеч нарса деб бўлмас экан...», дея нафасини ичига ютади. Султонали мирзонинг хотини: «Тақдири азал, айланай», деб унга ҳамдард бўлади (464-бет).

Бироқ, романдаги «рамз»ли хатдан ва айниқса, «Жасур қиз» бобидан кейин ҳолат-обстановка буткул ўзгаради. Албатта, бу жараёндаги воқеа-ҳодисалар натижаси сизга маълум.

Романдаги ана шу «бахтли ечим» кимгадир ғайритабиий, кимгадир романтик ва қаҳрамонлар тақдирига адибнинг ўзи ҳукм ўқигандек таассурот бериши ҳам мумкин.

Эътибор берайлик: роман дунё юзини кўрган маҳали «тақдирни қўл билан яратур инсон» дея ҳайқира бошлаган бир адабий авлод ҳам адабиёт майдонига сафланаётган эдиким, баҳарҳол Қодирийнинг ечимини ўша авлод овозига жўрлик ўлароқ талқин этиш тўғри бўлмаса керак.

Қолаверса, бадий адабиётнинг - айнан санъат маъносида - даргоҳи кенг; адабиёт ҳаётда бўлган ёки бўлиши мумкин бўлган воқеа-ҳодисаларни ҳам, ҳаётда бўлмаган ёки бўлиши мумкин бўлмаган нарсаларни ҳам гоҳида қамраб олаверар экан.

Шу маънода Абдулла Қодирий асарларининг қаҳрамонлари тақдирида асосан - аксар ҳолатларда илоҳий бир ҳукм овози жаранглайди; баъзан элас-элас ёзувчининг саси ҳам эшитилгандек бўлади.

* * *

Биздаги адабий-илмий талқинлар ва таҳлиллар доираси кенгаймоқда; жаҳон адабиётшунослигидаги ўткинчи ва етакчи тамойилларга қизиқиш кучайди. Бадий асардан фақат ижтимоий маъно излашдан чарчаганимиз ва бу усулда нафис адабиётни жўнлаштириб қўйишимиз эҳтимоли кучайгани сабабидан йўллар изламоқдамиз. Зотан, айтиш ҳолат 60-йиллари француз адабий муҳитида ҳам юз берганидан ва натижада уларда психологик, биографик, структурал таҳлиллар кучая берганидан хабардормиз. Бизда ҳам ҳозир шунга яқин бир кайфият бор. Мана етмиш йилдирки, олимларимиз «Ўткан кунлар» юзасидан кўп қимматли фикрлар билдирганлар. Бир томондан қаралса, роман ҳажмидан бир неча бор катталашиб кетган илмий талқинларда гўё ҳамма фикр-мулоҳазалар айтилиб бўлингандек кўринади. Аммо, боқий ва тирик асар жозибаси уни фақат йиллар ва асрлар суронидан эмас, балки турли-туман танқидлару зарурати бўлмаган олқишлар доирасидан ҳам омон олиб чиқаверади. Шу сабаб унга мурожаат учун асос ҳам топилади.

Ривоят: Набира бобосидандан: «Бу ҳаёт нима?», деб сўрайди. Бобо: «Азон ила намоз орасидир», дейди. «Бу нима деганингиз, бобожон? Умр шу қадар қисқами?»

«Ҳа, шу қадар қиска, аммо бу азон ва намоз нима эканлигини биласанми?»

Албатта, набира бунинг маъносини билмас эди.

«Азон - бу намозсиз азондир, яъни одам туғилган пайтда қулоғига азон айтилади, бироқ намоз ўқилмайди.

Намоз - бу азонсиз намоздир, яъни инсон ўлганда жаноза намози ўқилади, аммо азон айтилмайди. Мен шуни назарда тутдим, тойчоғим!»

Ривоят мазмуни шундай ва негадир мен Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар»ини, чексиз замон қаршисида бир неча сонияга ўхшаган инсон умрининг сувратини абадийлаштирган романни шу ривоят ичига жойлангандек кўраман.

Биласизки, «Ўткан кунлар»дан ҳаёт нафаси уфуриб туради. Қаҳрамонлар сиз билан бир ҳаводан нафас олади, уларнинг юрак уришлари эшитилгандек бўлади: гўё Отабек билан ёнма-ён юрасиз, зиёфатларда бирга ўтирасиз. «Сиз ўшами?» деган ҳаяжонли саволни хотира деворига муҳрлаб кўясиз. Юзларидан нур ёғилиб турган Юсуфбек ҳожининг пурҳикмат ўғитларидан баҳра оласиз. Кумушнинг аччиқ қисматини кўриб, беихтиёр кўзларингиз ёшланади. Зайнабга «бечора», дейсиз, «мажнуна», дейсиз. Хуллас, асардаги салобат ва маҳобат, ёзувчининг ички манералари ва маҳорати сизни ўзига ром этади. Негаки, романда жон бор, тириклик бор, унда «икки эшик ораси»даги умр моҳияти мужассам.

Романда бор-йўғи беш-олти йиллик воқеа-ҳодисалар қаламга олинади, аммо китобхон мутолаа жараёнида ундаги ҳар бир қаҳрамоннинг бутун умрини нисбатан тўла-тўқис ва теран тасаввур қила олади.

«1264-нчи ҳижрия, давъ ойининг 17-нчиси, қишки кунларнинг бири, қуёш боткан, теваракдан шом азони эшитиладир...».

Романнинг мазкур муқаддимасига ҳар ким ўзича маъно беради. Бунинг ўзига хос «бисмиллоҳ», дея изоҳлайди бир ёзувчи. Бундаги қиш кунига, қуёш ботишига, шом кирганига диққат қилади яна бир қаламкаш. Униси ҳам, буниси ҳам тўғридир, эҳтимол.

Аммо, биз ўша жумладаги азонга эътибор бердик, унга туғилиш, сержозиба қаҳрамонлар учун айтилган илоҳий қалималар, дея маъно бердик. Шайтонларни қувлаш

маросими, дея тушундик. Азон - биринчи эшик остонаси, дедик. Эҳтимол, уни энди туғилаётган роман жанри учун янграган илоҳий садо ўларок қабул этиш ҳам мумкиндир.

Зотан, бобонинг набирага берган ўғитига кўра, ҳаёт, бу ниҳоятда қисқа: азон ва намоз оралиғидир.

Оралик масофа чексизликка нисбатан бир сония, бир сонияга нисбатан чексиздир. Бу ораликда инсон умри, Отабек, Кумуш, Зайнаб, Юсуфбек ҳожи, Ўзбек ойим ва бошқа қаҳрамонлар умрининг моҳияти мужассам. Зотан, бу ораликда бахт ва бахтсизлик, висол ва айрилиқ, ғам-тишвиш ва сурур ёнма-ёндыр.

«Ўткан кунлар»нинг илк саҳифасидан азон овози эшитилса, охириги бетларида Кумушнинг ўлим тўшагида ётган ҳолатининг, азонсиз намоз-жаноза маросимининг тасвири берилади. Дафн маросимига, жанозага «Тошканднинг ҳар бир маҳалласидан деярлик кишилар» қатнашгани айтилади. Шунингдек, роман «Хотима»сида Отабекнинг жангда, ўрис билан бўлган тўқнашувда қаҳрамонлик кўрсатиб ўлгани ҳақида хабар берилади. Отабек шаҳидлар силкига тизилади.

«Юсуфбек ҳожи хатми Қуръон қилиб юртка ош берди, Ўзбек ойим қора кийиб таъзия очди».

Роман шу жумлалар билан якун топади.

«Ўткан кунлар» шакл эътибори билан ҳам, мазмун ва моҳият эътибори билан ҳам азон ва намоз оралиғидаги микрооламнинг макросувратидир. Бу маҳобатли манзаранинг кичик бир ривоят ичига жойланиши кимгадир сунъий ва ёки жўналишгандек таассурот бериши мумкин. Начора, турли китоб ва мақолаларда бир неча топқир чала-ярим қайта сўзлаб берилган роман сюжетини такрорлашни истамаганим ва умуман, бадий асарга янгича ёндашувлар юзага келишини орзулаганим учун ўзимча шу юқоридаги «кашфиёт»ни ёздим.

* * *

Адабий замон ва макон тушунчалари бадий асарнинг поэтик талқини учун муҳим аҳамият касб этади. Адабиётшуносликда «хронотоп» атамаси билан юритиладиган айна тушунчаларнинг қамрови ҳам, бадий асар қурилмасига,

мазмун-моҳиятига оид турли назарий унсурлар билан боғланиш нуқталари ҳам жуда кенг.

Бадий асар ичкарасида воқеалар юз берадиган, қаҳрамонлар ўзаро тўқнашадиган, учрашадиган адабий макон ва замон чинакам санъаткорлар ижодида поэтик қатор, имманент тизим ҳолатига келган бўлади. Бу ижодкорнинг истеъдоди, санъаткорлиги, фаҳм-фаросати, услуби, воқеликни «юргизиш» манерасига ҳам дахлдор масала, албатта.

Тарихий-биографик романларда замон ва макон чегаралари танланган тарихий шахс-қаҳрамон ҳаёти салномасига кўп жиҳатдан мувофиқ келади. Бу табиий ҳол. Аммо, адабиёт оламидаги тарихий асарлар турли асослар устига қурилади.

Абдулла Қодирий роман ёзишга киришар экан, мозийга назар ташлайди. Мозий эса замон ва макон жиҳатдан чексиз ҳамда абстрактдир. Адиб «мозий»га аниқлик киритар экан «яқин ўткан кунлар», «хон замонлари» бирикмаларини илова қилади. Зеро, биринчи ўзбек романи «Ўткан кунлар»нинг номланишида замон-вақт ифодаси мавжуд.

Аслида инсон ақли билан чегараланган замон-вақт эралар, асрлар, йиллар, фасллар, ойлар, ҳафталар, кунлар, соатлар... - бутунликни, астрономик қаторни ташкил этади. Ижод ақли тасвирлаётган воқеа-ҳодисаларининг ишончлилиқ қувватини ошириш учун шу астрономик вақтдан турли йўсинда ўз дунёқараши, маҳорати, фаҳм-фаросатига қараб фойдаланади. Бошқачароқ айтганда, бадий асарда замон-вақт физикавий мазмундан адабий-фалсафий моҳиятига кўчади.

Абдулла Қодирий вақтдаги «Ўткан кунлар» мавҳумотини романнинг биринчи сатрларидаёқ парчалайди. Воқеалар саҳнага чиқаётган замон аломатини аниқ битиб қўяди: «1264-нчи ҳижрия, дав ойининг 17-нчиси, қишқи кунларнинг бири, қуёш ботқан, теварақдан шом азони эшитиладир...»¹⁵⁵ Романнинг бошланиши шундай, айни чоғда, адибнинг асар ичидаги вақтни ифодалаш принциплари ҳам ушбу жумлада мужассам топган.

¹⁵⁵ А б д у л л а Қ о д и р и й, Рўманлар. «Ўткан кунлар», «Мохробдан чаён», Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1994. 3-бет (Кейинги кўчирмалар ҳам шу манбадан олинади ва қавс ичида саҳифа рақами кўрсатилади).

«Ўткан кунлар»даги давр қамровини белгилаш учун роман охирига назар ташлаймиз. Кумуш ўлган, унинг мазорига «тошдан ўйиб ясалган лавҳа» қўйилган. Ўқиймиз: «...Кумушбиби бинги Мирзакарим Марғилоний тарихи таваллуди 1248 вафоти 1269 ҳижрий, жумад-ул аввал...» (374-бет). Гарчанд Қаноатшо Авлиё отадан Юсуфбек ҳожига мактуб йўллаб, Отабекнинг шаҳидлиги хусусида (роман «Хотима»сида берилишича) ҳижрий 1277 йил кузида хабар берган бўлса-да, «Ўткан кунлар»даги воқеалар ҳижрий 1269 йили яқун топади. Демак, роман ичкарасида тахминан беш-олти йиллик замон бор.

Бу ораликда 1265, 1267 каби ҳижрий йил саналари қайд этилади. Улар асосан романдаги мактублар охирида берилган. Масалан, Юсуфбек ҳожи Отабекни Тошкентдан ҳам уйлантириш ниятини билдириш учун Қутидорга хат йўллайди; ёзувчи унинг охирига «12-нчи савр (22 апрель - 21 май) ойида 1265 ҳижрияда ёзилди» саналарини қўяди.

Сюжет воқеаларини кульминация ва ечим томон ҳаракатлантираётган ёзувчи ора-орада «бир ойлаб кечикиш», «бир ярим ойлаб вақтни Марғилонда ўтказиш», «орадан икки ойлаб фурсат ўтиб кетди», «ўғлини энди уч ойлаб қўзғалмай қолиши», «беш ойлаб Оқ масжид сафаридан юриб келгач», «ғайри машруъ талоқ хати тикканига олти ойларча фурсат ўтиб кетган эди», «бу воқеъага ўн саккиз, ўн тўққиз ойлар ўтиб кетган эди» тарзидаги жамланган, чамаланган адабий вақт белгиларини қўллаб боради.

Абдулла Қодирий баъзан адабий вақт-замон ифодаси учун муайян йил фаслига мурожаат этади. Бунда адиб кўпроқ, айрим қодирийшунослар тўғри таъкидлаганидек, қаҳрамон рухиятига вақт-фасл манзарасини сингдириб юборади.

Масалан, Отабек ота-она орзуига кўра уйланмоқчи. Марғилонга жўнаган. Бироқ оёғи тортмайди. Бу галги совға - «совуқ хабар». Йўлда кетаркан, «отининг бошини ўз ихтиёрига қўйган». Атрофида эса баҳор фаслининг ажиб нафаси. «Ҳозир кўклам кунлари: қирлар, тоғлар, сойлар; кўк-қизил, оқ-қора, сариқ-зангор, пушти-гўлас ва аллақанча ранглик чечаклар билан устларини бежаб, киши билан тўнгиб аранг етишкан ошиқларига янги ҳаёт, янги умид берадилар...» (138-бет).

Кўш хайдаётган деҳқон ашуласидаги: «Икки ёрни ажратувчи бу фалакнинг гардиши!» сатрлари гўё Отабекнинг истиқболидан сўйлайди. Кўкда парвоз этаётган, эркин қанот қоқаётган қалдирғочлар ҳолати Отабек руҳиятига монанд эмас. Романнинг «Қоронғу кунлар» бобида яна кўклам тасвири берилади. «Баҳорнинг бу кунги сиҳирлик куни Отабекни ҳам қитиқлади». Али билан Мингўриққа қимизхўрликка чиқди. Аммо Отабек руҳиятида кемтик бор: «Отабек табиъатнинг шу кўркем ва латиф кўринишига мафтун бўлиб, бир оз ётқандан кейин «ул ҳам бўлса эди» деб ўйлади ва узоқ тин олиб кўйди» (285-бет).

Баҳор фаслининг ҳар икки ҳолатдаги манзараси ҳам Отабек кайфиятига зид-контраст равишда берилса, бир ўринда куз фаслининг ҳар икки ҳолатдаги манзараси ҳам Отабек кайфиятига зид-контраст равишда берилса, бир ўринда куз фаслининг чизгиси Кумушбиби руҳиятига параллел келади: «Куз кунларининг оёғи ва қиш кунларининг боши эди. Дарахтлардаги сариқ барглار тўкилиб тугаланган, ер юзи ўзининг қишқи сариқ кийимини кийган эди... Ҳаво очик бўлиб, қуёш тузиккина кўтарилган, аммо унинг ҳам бу кун унча таъсири йўқ, бу кунги қора совук қуёш кучини-да кескин эди.

Ўрта эшиқдан Кумушбиби кўринди. Бурунги тўлалиги кетиб озғинлангин...» (209-бет).

Албатта, Қодирий йил фасллариини замон-вақт ифодаси учун, янада муҳимроғи, қаҳрамон руҳий кечимини теранроқ, ёркинроқ намоён этиш учун онда-сондагина бериб ўтади.

«Ўткан кунлар»нинг биргина жойида ҳижрий-қамарий йил ҳисобининг бешинчи ойи - «жумад-ул аввал» ёзилади. Бошқа саҳифаларда «27-нчи далв», «17-нчи савр», «17-нчи жавзо», «саратоннинг иккинчи куни...» сингари шамсий ҳисоб ой номларига кўзимиз тушади.

Инсон ўз ақлича чегаралаб, номлаб олган ибтидо ва интиҳосиз замон тушунчасининг муайян чекли бўлагини кун - йигирма тўрт соатлик вақт ташкил этади. Албатта, бу ҳисоб учун қуёш ҳаракати, яна ҳам тўғрироғи, Ернинг ўз ўқи тегарасида айланиши асосдир.

Кунлик воқеа-ҳодисалар тасвири-тавсифида ижод аҳли чексиз замоннинг айни парчасига жуда кўп мурожаат

этадилар. Ва аксар ҳолатларда қуёшнинг чиқиши ва ботиши ёки соат милларининг югуришини вақт белгиси-аниқлиги учун илова қиладилар.

Қодирий романларида кунлик вақтнинг «қуёш ботган», «сахар пайти» ёки «бу кун соат ўн иккида...», «ҳозир соат кечки еттилар бўлиб қолган...», «кечки соат тўртларда...» тарзидаги ифодаси онда-сондагина кузатилади.

Гоҳи айни тарздаги ифода ёнида кичик бир изоҳ келади: «...қуёш ботқан, теваарқдан шом азони эшитиладир», «сахар вақти туриб чой ичадилар. Субҳ намозини ўқиб, арава қўшилди», «Кечки соат тўртлар, асрдан бир оз эртарок ҳукмат аскари билан халқ орасида уруш бошланди...».

Вақт аломатининг ифодаси учун «шом азони» (шом вақти), «субҳ намози» (бомдод вақти), «асрдан бир оз эртарок» (аср вақти) шаклидаги кичик бир изоҳ, аниқроқ қилиб айтганда, кунда фарз ўларок беш маҳал адо қилинадиган намоз вақтлари Абдулла Қодирий романларида жуда юксак маъно касб этади; яъни адабий замоннинг поэтик тизими-қатори даражасига кўтарилади; деярлик ҳар доим кунлик вақт белгиси, тишшунослар таъбирича, пайт ҳолининг ифодасида намоз вақтлари асосий ўринни эгалайди.

«Халқимиз таъбирича, бу замонлар «мусулмонобод» бўлса-да, бироқ бу тантаналик таъбирни бузиб қўятурган ишлар ҳам йўқ эмас эди. Хон мусулмон, бек мусулмон, халқ мусулмон, бунинг устига юриш-туриш ҳам мусулмонча, қўқмлар ҳам шариятча эди... Бутун умрида пешонаси сажда кўрмаганлар ҳам кўб, аммо фарзи айннинг бош томонидан гўрт-беш жумлани ҳар ким қийналмасдан сайрай олар эди...» (213-214-бетлар).

Адиб шундай замин ва даврнинг манзарасини, бутун зиддиятларию жозибасини, айнан ўша тарихий замин ва замонда истиқомат қилаётган инсонлар шуурида мужассам голган ўлчамлар билан тасвирлаб, адабиёт бўстониинг умрбоқийлик гулшанидан ўрин олишга мушарраф бўлади. Бу фикр исботи учун романда исталганча далил топилади.

Айнан шу услубдаги нозик ва латиф йўллардан ўтиб, бутун борлиги билан «Ўткан кунлар» ичига кириб кетган /қувчи ёзувчининг мазкур нафис поэтик деталларини сезиб-сезмай мутолаасида давом этаверади.

Айрим мисолларга карайлик. Марғилонга йўлда тўрт марта тўхтаб етадиган Отабек «бу гал олтинчи кўнишда етди. Теваракдан аср азони эшитиладиган вақтда отдан кўнди...» (140-бет).

Отабекнинг дили қоронғу Ўз дарди ўзига юк, ўз ёғига ўзи жизғанақ. «Хуфтон намозидан сўнг янгиланган ташвишларини бир оз унутдирар умиди ила пойчороғ ёнига ўлтуриб, Фузулий девонини варақлар эди...» (15-бет).

«Қувланиш» бобига назар соламиз. Бу ҳодиса қай маҳал содир бўлган экан-а? Бунга адиб қай йўсинда реаллаштирди экан? Мана ўша эпизоднинг бошланиши: «Уёқ-буёқдан шом азони эшитила бошлаган эди. Маълум отлик (Отабек - Б.К.) кутидорнинг дарбозасида отини тўхтатди-да, ўнг оёғини узангудан узди. Шу вақтда шом номозидан қолмас учун шошилишиб кутидор ҳам йўлакдан чиқиб келди...» (185-бет).

Сўнгра қувланиш баёни. Отабекнинг ҳуши бошидан учади. «Отабек эсини бошига йиғиб михланган еридан кўзгалганда, шом намози ўкилиб биткан, кишилар уйларига қайта бошлаганалар эди...»(184-бет). Унинг шу фурсатда қанча вақт ўзига келолмай туриб қолганини англаш қийин эмас. Қувланган Отабек Марғилонга неча бор баъзан «шом билан аср оралиғида» жимгина келади; бесамар кетади...

Умуман, романда биз иддаосида бўлган тезис тасдиғи учун мисоллар етарли. Бир ўринда Ҳасанали «...шошиб-пишиб қазо бўлаёзган аср намозини ўқиш учун жойнамоз» ёзади. Вақтни кўрамиз, романнинг ўнлаб ўринларида «шом билан хуфтон ўртасида...», «Шомдан сўнг...», «Кун асрдан оғиб шомга яқин...», «...ҳаммалари масжидга чиқиб пешин ўқиб кириш учун кўзгалдилар», «Субҳ азони айтилиб...» сингари кунлик вақт аломатининг ифодасига оид таъбирлар учрайди.

Дарвоқе, энг муҳими, Отабек билан Қумушнинг илк учрашув саҳнасини эслайлик. Бу учрашув қачон, қандай сабаб асосида юз берди? Адиб бу мажзуб ва беғубор илоҳий фурсат учун қандай воситани қўлади? Ўқиймиз: «Отабек Марғилон келганининг иккинчи куни пойафзал бозорида бўлган эди. Аср намозининг вақти ўтиб борганликдан ул шундаги дўконларнинг бирисидан таҳорат олиш учун сув сўради. Кўчадаги сув арикнинг тегидан-сой оқар, шунинг учун ундан фойдаланиш қулай эмас эди. Дўкондор унга сувнинг қулай

ўрнини кўрсатди: «Мана бу бурчакдаги дарвозадан ичкарига кирсангиз ариқнинг юза жойини топиб таҳорат олурсиз», - деди. Отабек дўкандорнинг кўрсатишича, қутидорнинг ташқарисига кирди. Шу вақт тасодифан нима юмуш биландир меҳмонхонадан чиқиб келувчи фариштага кўзи тушди. Кумуш ҳам ариқ ёқасига келиб тўхтагон чингилин йитишга қараб қолди...» (61-бет).

Бундай «учрашув» ва «тасодиф»лар ҳам ишқий-саргузашт романлар хронотопида жуда муҳим нуқта саналади. Зотан, «Ўткан кунлар»дек дилбар бир роман ҳам, юқорида айтилганидек, «тақдир шамоли» измидаги тасодифий учрашув импульсининг маҳсулидир. Қодирий бу тасодифий учрашувни маҳорат билан уюштирди. Отабек сеҳрланди, гўё «чин бир ишқ»нинг лаззатли тўрига илинади. Турган жойида узоқ қотиб қолади. Ёзувчи бу ҳолатга «кўб кутди, аср намозини қазо қилиб куч билан қутидор уйидан чиқди», дея изоҳ беради. Ҳа, Отабек аср намозини қазо қилган эди.

Яна бир мисол. Роман «Хотима»сидан олдинги «Ой кунни яқин эди» боби. Кечга томон Кумушнинг дарди кучаяди, доя хотин чакирилган, «ўқтин-ўқтин» «дам-бадамга» айланади. Ҳожи хурсанд ва хафалиги номаълум қиёфада «Далойил ул-хайрот» номли китобни ўқиб ўтиради, ичкарига гоҳ-гоҳида кулоқ тутаяди. Ҳожи билан Ҳасанали масжиддан шомни ўқиб уйига қайтгач, Ойбодоқ уларга кечки овқатни беради. Ичкаридан хабар йўқ, овқат ҳам тамоқдан ўтмайди. Отабекнинг дастурхон устида йўқлиги сезилмайди ҳам.

« - Хуфтанга айтилдими? - сўради Ҳожи.

Эшитмадим... Чика берсак ҳам бўлар, деди Ҳасанали...» (366-бет).

Шу маҳал ичкаридан хотинларнинг қий-чуви эшитилади. Ойбодоқ «суюнчи» олади. Ҳожи билан Ҳасанали «шундан кейин хотиржам бўлган ҳолда хуфтан» намози ибодати учун масжидга чиқадилар. Қодирий чақалоқнинг туғилиши пайти шом билан хуфтон оралиғидаги вақтни, айни чоғда, шу вақт ичидаги босимни, хурсанд ёки хафаликнинг мужмал кайфиятини, руҳиятдаги оғирлик ва енгилликни ғоятда маҳорат-усталик билан тасвирлайди.

Кузатишимизча, Абдулла Қодирий романларида кунлик замон қисмларининг намоз вақтлари негизида белгиланиб, ифода

этилиши индивидуал услуб, поэтик тизим ҳолатига келганлиги аниқ кўринади. Бунга адиб шууридаги табиий сезим ва туйғуларнинг ифода тарзи, имон-этиқодли бир қалам соҳибининг баён усули сифатида қараш ўринлидир. Қолаверса, маҳит колоритини-замон ўлчамларини фаолиятдаги қаҳрамонлар тасаввурича ифодалаш романнинг таъсир қувватини, сиқотлик даражасини оширади ҳам. Бизнинг бунда ёзганларимиз, эҳтимол, кимгадир илмий жиҳатдан жўн, назарий нуқтаи назардан жуда содда ва роман ичидаги оддий замоннинг оддий тавсифига ўхшаб туюлиши мумкин. Ва яна кимдир замонавий жаҳон адабиётида замон ва макон тушунчалари аллақачон зоҳирдан ботинга, жисмдан руҳга, ташқаридан ичкарига, кўнгилга, қалбга, ботиний шуурга, онг ости сезимига кўчиб ўтканлигини иддао қилар, эҳтимол. Начора, бандан ожизлигимиз ва кўлгина жаҳон миқёсидаги алжирашларни ҳали ҳам тузукроқ англай олмаганлигимиз боис «Ўткан кунлар»имиз жозибасидан узоқлаша билмай турибмиз.

* * *

Ижод аҳли муайян ғояни, дилини безовта этган ҳис-туйғуни бадий шаклда ифода қилиш учун турли воситаларни қўллайди. Кимдир бир зарб билан мўъжазгина шеър битиб, кўнглини бўшатади; ором олади. Айнан сунъийлик ва зўрма-зўраки чиранишлардан узоқ бундай асарларнинг умрбоқийлигини муаллифларнинг ўзлари ҳам яхши билади. Яна кимдир бевосита қалбининг ороми учун аллақандай ҳодисани насрий йўсинда тасвирлайди. Бадийати, композицион бутунлиги, сюжет чизиқларининг параллелизми, воқелик тасвиридаги ички манера, симметрик ҳолатлар ва энг муҳими, қаҳрамонлар дунёсига уларнинг руҳий, маиший, умуминсоний қиёфасига жиддий эътибор беради. Табиийки яққол кўзга ташланган ва муаллифнинг кўнглига яқин бўлган асл қаҳрамонлар бошқалар қалбидан жой олади.

Ҳар доим эсга олинадиган, айниқса, ўзининг оригинал дунёсига эга қаҳрамонлар янги назарий фикр айтиш учун имкон яратади. Бу тоифа қаҳрамонлар ўзбек адабиёти тарихида мавжуд, албатта. Қайсидир ёзувчи ўша қаҳрамон учун ўнлаб саҳифалар қоралаб мукамал қиёфасини чизишга

эришса, бошқа бири кўпчилик эътиборига тушган қаҳрамонларни майда штрихлар ёрдамида қандайдир бадий асосда маънавий-руҳий жиҳатдан нисбатан мукаммал ҳолатда саҳнага олиб чиқади.

Абдулла Қодирий «Ўткан кунлар» романида Юсуфбек ҳожини айнан ҳожилиги эътибори билан юксак бир мақомга кўтариб қўйгандир. Бу қаҳрамон маиший-ижтимоий жиҳатдан ақл-заковати, фаҳм-фаросати, гўзал одоби, муомиламуносабати, қўйингки, барча-барча фазилатлар билан ажралиб туради. Бу нурюзли сиймо талъатидан таралган ёғду бутун роман борлигига ойдинлик бағишлайди.

Ҳожилик сифати Юсуфбекнинг дин арконларининг тўқис адо этгувчи ҳалол-покиза бир инсон эканлигини англатади. У умрининг баҳори этиб, шом яқинлигини, ҳисоб-китоб фурсати келишини юрак-юракдан ҳис қилади. Шу боис, Юсуфбек ҳожининг: «Парвардигоро, кексайган кунларимда доғини кўрсатма», деган муножотлари ўта табиий эшитилади. Шунингдек, солиқ йиғиш масаласида эғнига кимҳоб чопон ёпилган ҳожи халққа қилинаётган жабр-зулмни кўриб, қонхўрлик ва зулмга рози эмаслигини: «Мен қонхўрлик учун Худонинг фарз қилган ҳажини адо қилмадим; олдимда ўғлим бор, менда бошқаларнинг ўғлини даррага ётқизиш чоғида кўндаланг келадиган виждон бор, дин бор, диёнат бор», деган мулоҳазалар орқали ифодалайди. Комил инсон қиёфасидаги бу қаҳрамон халққа ҳам, ўз эътиқодига ҳам хиёнат этишни истамайди. Зеро, «халқ Юсуфбек ҳожидан бир зарра ёмонлик ёки бўлмагур бир кенгаш эшитмаган...». Душманлар ҳам унинг айнан мансаб борасида «ниҳоятда таъмасиз» эканини, «халқ манфатини кузатгувчи бир одам экан»лигини эътироф этади.

Романнинг биринчи бўлимида бу шахс ижтимоий фаолиятдаги инсон қиёфасида берилса, иккинчи бўлимида оилавий муҳит доирасида тасвирланади, учинчи бўлимда эса шу икки муҳит уйғунлигида ҳаракат қилади. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, романда ҳожи қатнашган саҳналар кўпчилиكنи тапқил этмайди. Аммо, Юсуфбек образининг маънавий қуввати романдаги бошқа қаҳрамонларни ўз аурасига тартади. Ҳожи қатнашмаган саҳналарда ҳам унинг ўткир нигоҳи сезилади; воқеликда ростлик ҳукмронлик

килади. Бу қаҳрамоннинг салобати бор: оз гапиради, кўп эшитади, кам кулади, мусибатдан дарҳол кўзи ёшланади.

«Юсуфбек ҳожининг қизиқ бир табиати бор: хотини билангина эмас умуман уй ичиси билан ҳар қандай масала устида бўлса-бўлсин узок сўзлашиб ўтирмайдир... Ҳожи бир неча вақт сўзлагувчини ўз оғзига тикилтириб ўлтурғандан сўнг, агар маъқул тушса «хўб» дейдир, гапга тушунмаган бўлса «хўш» дейдир, номаъқул бўлса «дуруст эмас» дейдир ва жуда ҳам ўзига номаъқул гап бўлса бир илжайиш билан кифояланиб, мундан бошқа сўз айтмайдир ва айтса ҳам уч-тўрт калимадан нарига ошмайдир». Иккинчи бўлимнинг «Ота-она орзуси» деган бобида романнавис ҳожи табиатига хос ана шундай индивидуал чизгилар бериб, қаҳрамон салобатини орттиради.

Юсуфбек ҳожи-йирик шахс. У ўзаро маҳаллий зиддиятларнинг зарарини яхши билади, қипчоқни қириш ишини қоралайди, аксинча уларни «чин ёвға бериладиган куч» учун иттифокчи санайди. Ноўрин исёнга отланаётган оломонга қарата: «...Биз қипчоққа қилич кўтарганда, ўрис бизга тўп ўқлайдир. Сиз дунёда ўзингизнинг ягона душманингиз қилиб қипчоқни кўрсангиз, мен бошқа ёвни ҳар замон ўз яқинимга ётган кўраман», деган сўзларни айтади. Бироқ, ҳожининг истагига қарши ўлароқ қирғин бўлиб ўтади. Бунинг устига-устак Отабек ҳам отасини бу ишда қўли борлигидан шубҳаланиб ҳожини кўнглига озор етказди. Юсуфбек ҳожининг ўзини оқлаб масаланинг туб моҳиятини тушунтиргандан сўнг айтган қуйидаги гаплари бу инсоннинг чиндан ҳам улуғлигини яққол кўрсатади. «Мен кўп умримни шу юртнинг тинчлиги ва фуқоронинг осойиши учун сарф қилиб, ўзимга азобдан бошқа ҳеч бир қаноат ҳосил қила олмадим. Иттифокчи не эл эканини билмаган, ёлғиз ўз манфаати шахсияси йўлида бир-бирини еб, ичкан мансабпараст, дунёпараст ва шухратпараст муттаҳамлар Туркистон тупроғидан йўқолмай туриб, бизнинг одам бўлишимизга ақлим етмай қолди. Биз шу ҳолда кетадиган, бир-биримизнинг тегимизга сув қуядиган бўлсак яқиндирки, ўрис истибододи ўзининг ифлос оёғи билан Туркистонимизни булғатар ва биз бўлсак ўз қўлимиз билан келгуси наслимизнинг бўйнига ўрус бўйиндиригини кийдирган бўлармиз. Ўз наслини ўз қўли билан кофир қўлига тутқун

килиб топширғунчи - биз кўр ва ақлсиз оталарға Худонинг лаънати албатта тушар, ўғлим! Боболарнинг муқаддас гавдаси мадфун Туркистонимизни тўнғузхона қилишга ҳозирланган биз итлар Яратғувчининг қаҳрига албатта йўлиқармиз! Темур кўрагон каби доҳийларнинг, Мирзо Бобур каби фотиҳларнинг, Фаробий, Улугбек ва Али Сино каби олимларнинг ўсиб-унган ва нашъу намо қилғонлари бир ўлкани ҳалокат чуқурига қараб судрағувчи албатта Тангрининг қаҳрига сазовордир, ўғлим! Гуноҳсиз бечораларни бўғизлаб, болаларни етим, хонадонларни вайрон қилғувчи золимлар-қуртлар ва қушлар, ердан ўсиб чиққан гиёҳлар қарғишига нишонадир ўғлим!...»

Ота ва ўғил суҳбати жараёнида айтилган бу гаплар катта ижтимоий моҳиятига эга. Ҳожининг бу масалаларда ўз қараши, ўз гапи бор. Шунинг учун унинг гаплари Отабекни «уялганнамо ерга» қарашга мажбур этади. Ёки бошқа эпизодларда айнан Юсуфбек ҳожининг адл назари баъзан Ўзбек ойимни гангитса, баъзан «нур ичига чўмилгандек бўлиб кўринган сиймоси», «ойим деб хитоб» қилишлари, «беозор ва муассир сўзи» Кумушнинг «қайин отамни ўз дадамдан ҳам яхши кўраман» деган холис эътирофига сабабчи бўлади.

Ёзувчи уюштирган бир мажлис-зиёфатда Юсуфбек ҳожи Юнус Муҳаммад оҳуд оғзидан Расулуллоҳ (саллолоҳу алайҳи васаллам)нинг: «Иза васадал амру ила ғайри аҳлиҳи фантазир ас-соата» (яъни, агар бир қавмнинг иши ноаҳл одамга топширилган бўлса, бас, ўшал қавмнинг қиёматини яқин бил), деган ҳадисини эшитиб: «Вой бўлсин биз бадбахтлар ҳолига», дейди. «Бу соқол шу эл қайғусида оқарди. Бу кўнгил шу манфаатпарастлар таъсирида қорайди. Ёшим олтмиш бешка етиб бир вақт бўлсин ибодатимни жаноби Ҳаққа бевосита йўналтирғанимни ва кўнгил кўзим очилиб қилғон саждамни хотирлай олмайман. Бу алданишим эрса, Ҳақ тарафидан бир танбеҳ, бўлмаганларга бўлишмоқчи бўлғоним учун бир киноядир. Энди мундан кейинги беш кунлик умрим дунё можораларидан этак силкиб гўшаи охират тадориқини қилмоғим учун ғанимат кўринадир». Бу тарзда ўзини-ўзи тергаши, руҳий мулоқотлардан қоникмаслик, ўзига маломат қилиш, муайян ҳикматлардан тўғри хулосалар чиқариш фақат Юсуфбек ҳожи табиатиғагина хосдир. Зотан, ичиси бутун бу шахс маърифатли шахсдир.

Шу ўринда муҳим бир фикрни айтиб ўтиш ўринлидир. Ёзувчи Юсуфбек ҳожи мақомини маълум бир ишоралар, рамзлар воситасида юксакликка кўтаради. Уни бир ўринда чин дилдан «Қуръон» ва «Далойил» мутолаасига берилган киши сифатида тасвирлайди. Бугунги маърифатли ўқувчи учун Қуръон каримнинг қандай китоблиги ёки мазмун-моҳиятини изоҳлаб беришга ҳожат йўқ. Бироқ, Абдулла Қодирий асарларида тез-тез тилга олинadиган «Далойил» хусусида эса икки оғиз сўз жоиз.

Асримиз аввалида Қозон матбаахоналарида босилган ва юртимиз зиёлилари орасида машҳур бўлган «Далойил ул хайрот» муаллифи Муҳаммад Ибн Сулаймон Жазулий исмли кишидир. Китоб ёзилишининг қизиқ бир тарихи ва уни ўқиш шарт ҳамда одоблари бор. Биринчидан, комил бир машойихдан изн лозим. Иккинчидан, уни ўқувчи киши ейиш-ичиш, савдосотик каби амалларда ҳаромдан ҳазар этиши керак. Учинчидан, ўзи ҳам, кийим-кечаги ҳам пок бўлиб, уни ўқишда хатога йўл қўймаслиги лозим. Тўртинчидан, тажвид (тўғри талаффуз) қоидаларига амал этиши ҳамда ўқиладиган дуо ва тасбеҳларнинг маъносини имкони борича билиши керак. Бизнингча, умуман шунга ўхшаш барча талабаларни Юсуфбек ҳожи комил бир инсон сифатида тўла-тўқис адо қилган. Акс ҳолда, дуолар, тасбеҳ ва саловатлардан таркиб топган «Далойил»ни ўқишга Юсуфбек ҳожи жазм этмаган бўлар эди.

Абдулла Қодирий бундай мўътабар китоблар кадр-қийматини яхши билган, албатта. Демак, китоб моҳияти ортидаги сир-синоатни, умуммоҳиятни англаб олиш ўқувчи кўзи ўнгидан «Далойил» ўқиётган Юсуфбек ҳожи сиймосини яна ҳам серфазилат, маънавий-руҳий дунёси яна-да бўртиб кўринишига сабаб бўлади. Чунончи, Абдулла Қодирий асарларида машҳур китоблар воситасида қаҳрамонларни етиштириш, ўша рамз ва ишоралар ёрдамида уларни тавсифлаш усули мавжуд эстетик ҳодисадир. Масалан, адибнинг Анвар ва Раънодек жиддий, Калвак Маҳзумга ўхшаш ҳажвий қаҳрамонлар дунёси ҳам китобларга дахлдор ҳолатда намоён қилинади. «Ўткан кунлар»да эса, Отабек «Бобурнома» ўқийди, Фузулийни варақлайди; Кумуш «Фузулий яхши китоб» дейди. Юсуфбек ҳожи «Қуръон» ва «Далойил» мутолааси билан машғул бўлади.

Умуман олганда, ижодкорнинг бадиий нияти ижроси учун гоҳида машҳур китобларнинг восита бўлиши жаҳон адабиёти тарихида мавжуд воқеликдир. Масалан, И.В.Гёте «Ёш Вертернинг изтироблари» асарида ўзининг яхлит бир бадиий-ижтимоий ғоясини Г.Э.Лессингнинг «Эмилия Галотти» трагедияси воситасида ифода этади. Асарнинг охириги эпизоди

Вертер ўлган, шу жойда турли ижтимоий-маиший азоб-уқубатлар тасвирини қамраб олган «Эмилия Галотти» китоби очиб қўйилади. Санъат тилини тушунадиган кимса бу рамздан ўзи учун етарли хулоса чиқара билади. Шунингдек, А.С.Пушкин, Л.Толстой, Ф.Достоевский ёзган асарлар ҳам бундай хусусиятдан мустасно эмас.

* * *

«Ўткан кунлар» ва «Меҳробдан чаён»дек чўнг санъат намуналарини синчиклаб ўқиган киши уларни абадиёт кошонасига олиб кирган жиҳатларга қайта-қайта дуч келаверади. Ҳайратланади. Роман матнида кўнглини ўзига ипсиз боғлайдиган ажойиб жозиба, дипларга завқ берадиган лирик оҳанг бор. Албатта, ушбу насрий назм табиатига хос фазилатларни англаш учун оддий товушлар уйғунлигидан тортиб, муайян сўз, сўз бирикмаси, гап ва жумлалар, бадиий тил - умуман матн поэтикасига дахлдор унсурлар бирма-бир кузатилиши керак. Бу изланишлар қайсидир тарзда бажарилган ҳам. Аммо, адиб эстетик дунёсининг, романлар бадиий қуввати, умрбоқийлиги ва назокатининг сир-асрори бошқа омилларга ҳам боғлиқдир.

Агар муаллиф воқеаликни санъат тилида холисона тасвирласа, бундай асар аср ошади, умри узаяди; кўркамлиги ҳар кимни мафтун этади. Бу хусусият Қодирий романларига бегона эмас, албатта. Шу билан бирга кўпгина ўзбек романларида учрамайдиган, роман матнидан ташқарида келадиган қодириёна айрим изоҳ ва шарҳлар борки, уларни бир сидра назардан ўтказиш фойдадан ҳоли бўлмайди.

Роман матни ташқарисидаги бу манбалар Абдулла Қодирий дунёқарашини, тарихий воқеликка эстетик муносабатини кўрсатади. Умумматндан ташқарида романнавис баъзан маълум бир сўз ёки сўз бирикмасига, тарихий шахслар ёки жой номларига изоҳ берса, баъзан муайян эпизодик воқеа учун қўшимча маълумотлар ёзишни лозим кўради.

Ёзувчининг бадийй воқеликни холисона тасвирлаш тамоийиллари тарихий шахсларни таништириш ёки маълум бир ижтимоий-маиший масалани баён қилиш жараёнида яққолроқ кўзга ташланади. «Ўткан кунлар»да Мусулмонқул баджаҳл, ваҳший табиатли киши сифатида тасвирланган. Бу ҳолатни «ғариб бир бечора»нинг чақимчилик-туҳматона руҳда ёзган мактубини ўқиётиб, «киприксиз қисик кўзларида ўт» чакнаган, ниҳоятда тутоқиб «Чилим?» деб бакираётган Мусулмонқул ҳолати ёки Отабек ўлимга ҳукм қилинаётган даврага, ханжари қонсираган жаллодлар ҳузурига Ҳасаналининг нажот хатини олиб келган, хат ўқиб бўлингач, Мусулмонқулнинг Отабекка қараб «уятсиз равишда илжайиши», Худоёрхоннинг ҳам «йиртқич қайнотасининг чангалидан қутулғонини табрик қилғондек Отабекка кулиб» боқиши тасвири берилган нуқталардаги сифатлашлар Мусулмонқулнинг нақадар «йиртқич»лигини аниқ намоён қилади. Бироқ, Абдулла Қодирий Мусулмонқулнинг Отабек табиатидаги мардликка, жасоратга қойил қолиб: «Дав юрагинг бор экан, йигит... Ҳайфки, гуноҳинг бўйнингда», деган гапидан кейин матндан ташқарида қуйидаги бир изоҳни ёзади. «Мусулмонқулнинг ўзи ҳам фавқуллодда юраклик эди. 1853 м. тарихида Мусулмонқул қўқонлиларга асир тушиб, уни тўпдан отиб ўлдириш учун дордек бир нарсанинг устига ўтқузалар. Иккинчи томондан тўпка ўт беришни кутадилар. Шу вақтда кишилар Мусулмонқулдан сўрайди: «Энди қалайсан, чўлок?» Мусулмонқул кулибқина жавоб берадир: «Алҳамду-лиллоҳ, ҳали ҳам сизлардан юқори бир ерда ўлтурибман!» (Муал.). Роман ичкарасидаги мансабда ўтирган Мусулмонқул билан «қошия»да қисқача таърифи берилган тутқун, аммо мард Мусулмонқул орасидаги фарқни сезиш, бу образни айтиш изоҳ асосида янада теранроқ тасаввур этиш қийин эмас. Ёзувчи Мусулмонқулни дунёси алғов-далғов бўлиб турадиган, баъзан кибрга кетиб, баъзан ўзига келадиган бир инсон сифатида беради. Бундай холис таъриф-тавсиф матндан ташқарида Ўтаббой образи учун ёзилган изоҳда ҳам кузатилади. «Ўтаббой қушбеги қипчоқ бекларининг тузуқларидандир. Бу киши Марғилонда 1263-1267 ҳижрий йиллар орасида бек бўлиб турди. Мусулмонқулнинг азлидан сўнг унинг ўрнига мингбоши (ҳарбия ва бош вазир) бўлиб

белгуланди. Марғилонда Ўтаббойдан қолгон осор ҳам бор». Романининг бошқа бир саҳифасида Нормухаммад кушбегини адиб отаси: «Юртни тинч тутти, қўб яхши одам эди, худо раҳмати», деб хотирлаганлигини «хошия»да ёзади. Бундай ўринлардаги ёзувчининг муносабатини англаш, роман ичкарасидаги умумлафосдан бир оз ўзгача моҳиятини илғаб олиш мушкул эмас. Ҳолбуки, давр танқидчилари юқори табақа вакилларининг ҳар доим оғзи қон, инсонлик қиёфасини йўқотган, қиличи қонсираган жаллодлар сифатида тасвирланишини талаб этар эди. Абдулла Қодирий ўша тарихий шахслар ҳаётининг муайян даврини - эҳтимол «қир ва қора» даврини - тасвирлар экан, улар табиатиға хос инсоний сифатларға, эл-юртнинг уларға берган баҳоларига бефарқ қарамади.

Кўпчилик адабиётшунослар томонидан салбий тип сифатида талқин қилинган Худоёрхон образининг бадий талқини нисбатан ўзгача экани маълум. Айнан ана шу хусусиятни эътиборда тутган ёзувчи «Меҳробдан чаён» романида ўз қаҳрамони тилидан айтилаётган фикр билан баҳсга киришиб изоҳ ёзади. «Оғача ойим» бўлимида Гулшанга хоннинг хотини: «Сайиднинг никоҳларида биз ўнлаб кундашимиз...», дейди. Адиб ўзи сўзлатаётган бу қаҳрамон нутқидаги шу гапни изоҳталаб ҳисоблайди; «Шариятда тўрттадан ортиқча хотин олиш йўқдир. Худоёрнинг расмий никоҳидаги хотини тўрттадан ошмас, яъни янги хотин оладиган бўлса, тўртинчи хотинини қанизликка кечириб, ўрниға янгисини қўйиб турар эди. Оғача қанизакликка кечирилганларни ҳам унда қўшиб ҳисоблайдир». Шу билан бирға ёзувчи Розия ойим айтганларига асосланиб хоннинг ўттиздан ортиқ хотинлари ҳақида умумматндан ташқарида салкам икки бетлик маълумот беради. Абдулла Қодирий «Меҳробдан чаён» учун манбалар тўплаб юрган пайтида Қўқонға бориб, ёши тўқсонларға бориб қолган бир замонлар «хоннинг суюкли хотини» бўлган ўша Розия ойим билан учрашади. Худоёрхоннинг ҳарами, хоннинг айрим ёш қуллардан бир нечасини ўқитгани, баъзиларини мансабларға ҳам кўтаргани тўғрисидаги кўпгина маълумотларни шу кампирдан олади. Хон хотинлари хизматида юрадиган «ёш югурдак қулча»лар ўн икки ёшға етгач, ҳарамдан чиқарилиб

бошқа ишга ўтказилган. Эрлиги олинган (бичилган) иккита қул Эшмат саркор билан Тошмат саркор ҳам ҳарамга «хондан ташқари» кирган эмас. «Розия ойимнинг айтишга караганда, шу икки қулдан бошқаларнинг эрлиги йўқотилмагон экан. Бундан онглашиладирким, Худоёр ҳарамни тўғрисида ёзгувчи ўрусларнинг қул (евнух)ларни каниз ва хонимлар билан аралаш юрган ҳолда кўрсатишлари муболағадир». Мабодо, адибнинг нияти тарихни фақат кирли, қора рангда кўрсатиш бўлса, Худоёрхон ва бошқа тарихий шахслар «ҳимоя»си учун, уларнинг маърифати, адолати, мардлиги ҳусусида махсус изоҳларни ёзиб ўтирмас эди. Шунингдек, бошқа шаръий масалаларда ҳам баъзан мантдан ташқарида: «Чўри хотинларда кишидан қочиш расми йўқ эди» (Тўйбека тўғрисида), «Хотинлар орасида қулдан қочиш йўқ эди» (Ҳасанали билан боғлиқ бир масалада) каби жумлаларни ёзиб ўтадики, ушбу изоҳлар ҳам адиб маънавий-маърифий, аниқроғи, «хон мусулмон, бек мусулмон, халқ мусулмон, бунинг устига юриш-туриш ҳам мусулмонча, ҳукмлар ҳам шаръиатча» бўлган замонлар манзарасини теран тасаввур этганини кўрсатади.

Тарихий романларда воқеалар кечадиган макон аниқлигининг аҳамияти муҳим. Қодирий ўз романларида тилга олинган айрим жой номлари китобхон учун изоҳталаб эканини яхши англаган. «Ўткан кунлар» аввалида айтилганидек, Отабек савдогарлик қилиб Шамайга борган. Бироқ «Шамай» изоҳталаб жой номи. Бу шаҳарни муаллиф: «Семипалат шаҳри, хон замонларида Туркистон савдогарларининг ўрис билан олиш, бериш савдо шаҳарлари бўлғондир», деган тарзда китобхонга таништиради. Шунингдек, «Кировчи», «Оқ тепа», «Минг ўрик» каби жойлар ҳақидаги маълумотлар ҳам роман «қошия»сидан ўрин олган.

Абдулла Қодирий ўз асарлари билан ўзбек адабий тилининг бойитди; шевага оид сўзлардан унумли фойдаланди. Адиб халқ тилида қўлланадиган «чип» сўзи учун «ғов, баррикада маъносида», «қирчиллаш» сўзига «Одатда қорға айтилади. Масалан, қаттиғ совуқда ёқган қор қирчиллайди. Шундан олиб, айни етилган йигитларни қирчиллама йигит, дейдилар» тарзида матндан ташқарида изоҳлар ёзди. Бошқа бир саҳифадаги диалогда келган «эшик» сўзини «Фарғонада

ҳовлини эшик дейдилар» ёки яна бир диалогдаги «Ўғулми, ҳолва?») саволининг иккинчи қисми жавобини: «Тошқандда «қиз туғди» ўрнига «ҳолва туғди» дейдилар», деб изоҳлайди. «Меҳробдан чаён»да Худоёрхон: «Эналаринг арапқа текканма?») дейди мирзоларни қойиб. Абдулла Қодирий шу «эналаринг» сўзининг охириги «нг» товуши устида тилшунос сифатида фикр юритади. «нг» ва «нғ» товушларининг махражлари – артикуляция ўрни хусусида сўзлайди. 20-йилларнинг ислоҳ қилинган алифбосида юмшоқ «нг» билан қалин «нғ» товушларини фарқлайдиган махсус шакл йўқлигидан куюнади. Таркибида «нғ» товуши бўлган сўзлардан бир неча мисол келтиради ва ийманибгина: «Бу йўғон «нғ» ҳам «ғ» ҳарфининг устига нукта қўюлиб ёзилсамикин...», деган таклифни беради. Адиб ўзбек тилининг табиий хусусиятларини, жамики фазилатларини кадрлаш устида бош қотирган; шунинг учун ҳам тилдаги бундай муаммоли фонетик ҳодисага махсус тўхталади.

Шуни ҳам айтиш жоизки, араб ва форс тилларидан сабоқ олиш қодирийлар замонаси кишиларига оддий анъана бўлгани учун романлар матнида учрайдиган шу тилларга оид кўпгина сўзларни махсус изоҳлашга, таржима этишга эҳтиёж бўлмаган. 1992 ва 1994 йиларда Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида бир мукова ичида қайта нашр этилган «Ўткан кунлар» ва «Меҳробдан чаён» романлари тилида учрайдиган, бугунги китобхон тушунishi нисбатан қийин бўлган «ашроф» (эътиборли кишилар, улуғлар), «мусоҳиб» (суҳбатдош), «бесар» (боши айланган, ақлсиз), «масбур» (сабр қилувчи), «суи зан» (гумон, тахмин, шубҳа) каби ўнлаб сўзларга ношир томонидан изоҳ берилган. Абдулла Қодирий ёзган махсус изоҳ ва шарҳлар ёнига «муал.» тарзидаги белги қўйилган.

Абдулла Қодирийнинг ҳар икки романи учун ўзи ёзган изоҳ ва шарҳлари кўп. Булар қаторига «Ўткан кунлар» романи аввали ва охиридаги иккита «Ёзғувчидан» деб ёзилган изоҳларни, «Меҳробдан чаён» аввали ва охиридаги «Рўманнинг мавзуи тўғрисида» ҳамда «Мирзо Анварнинг кейинги ҳаёти тўғрисида» ёзилган изоҳларни, шунингдек, Сотти Хусайнга жавобан «Ўткан кунлар» ҳам «Ўткан кунлар» танқиди устида баъзи изоҳлар»ини ҳам киритиш ҳам мумкин.

Умуман олганда, Абдулла Қодирий томонидан ёзилган бундай изоҳлар роман кадр-қийматини оширади, қамровини кенгайтиради; шунингдек, адибнинг ижод дунёсини теранроқ очиб беришга, руҳий кайфиятини ҳис этишга ёрдам беради.

* * *

Хуллас, XX асрнинг охириги ўн-ўн беш йиллиги оралиғида майдонга келган янгича тафаккур ҳосилалари, янгича талқинлар ўзбек адабиётшунослиги тарихида, хусусан, қодирийшунослик соҳасида ўзининг жиддий изини қолдирди.

Янгича тафаккур шаронтида аниқ бир асарга, унинг бадий-ғоявий моҳиятига ёндашувларда катта ёшдаги адабиётшунослар фикри билан нисбатан ёш адабиётшуносларнинг қарашлари фарқланадиган, бири иккинчисини тўлдирадиган ва зид келган ҳолатлар ҳам бўлди.

Бадий асарнинг поэтик моҳиятини, бадий қийматини намоён этиш йўлида эстетик, этик талқинларга, тил ва услубни тадқиқ этишга, мавжуд адабий дурдоналарни ўзаро қиёслашга ҳам эътибор берилди.

Эътироф этиш жоизки, адабиётшунослигимизда талқин асар моҳиятига яқинлашди. Қодирийшунослик миқёси кенгайди. Ҳеч шубҳа йўқки, Абдулла Қодирий ижоди бундан кейинги ўзбек адабиётшуносларининг ўз миллий менталитетидан келиб чиқадиган социопсихологик, психобиографик, психопоэтик, структурал талқинлар учун ҳам объект бўлажак.

БИОГРАФИК МАЪЛУМОТ ВА ТАЛҚИН

Ҳар бир ижодкор-санъаткор ўзича бир олам. Улар бири-иккинчисини такрорламайди, бири бошқасидан фаркланади. «Ҳар бир санъаткорнинг ўз мамлакати бўлади ва шу мамалакатда яшайдиган, истиқомат қиладиган ўз фуқаролари бўлади»¹⁵⁶ Шу маънода ижод аҳлининг ўз ижод оламига муносиб дунёси, эътиқод таянчлари мавжуддир. Ёзувчи ва шоирларнинг, умуман, санъаткорнинг таржимаи ҳолини-биографиясини асарларидан, аynи чоғда асарларини таржимаи ҳолидан айрича тасаввур этиш мушкул. Зотан, дунё адабиётшунослигида масаланинг шу жиҳатини бўрттириб, уни муайян тизим ҳолатига келтирган биографик метод ҳам бор. Рус олими Юрий Боров бадий асарга аynи метод татбиқини «бадий асарни ёзувчи шахси орқали ўқиш услуги», дея атайди ва: «Санъаткорнинг индивидуал тақдири унинг ижодини талқин этишда калит вазифасини ўтайди», деган жумлаларни қўшимча қилади¹⁵⁷ Албатта, адабиётшуносликдаги бу методга кўра ижодкорнинг шахсий ҳаёти, шахсияти, биографиясига ижодининг энг муҳим, энг асосий белгилловчи хусусияти сифатида қаралади. Бирок, бу метод шўро адабиётшунослари томонидан кенг ишланмаган ва айнан «психобиография», яъни ёзувчининг психологик биографияси тарзида амалиётга татбиқ этилмаган. Бирок, воқеа-ҳодисаларнинг бадий талқинида ижодкорнинг руҳий кечинмалари, ҳаётий тажрибалари инъикос қиладик, бу ҳақиқатни ҳеч ким инкор эта билмайди. Ёзувчи биографияси эса қайсидир йўсинда унинг асарларида ўз ифодасини топади. Ва қайсидир даражада санъат асарининг оригиналлигини таъмин этади. Ёзувчи ҳаётидаги ўзгаришлар, руҳий кечинмалар, дунёқарашидаги силкинишлар фонида бадий асарни талқин қилиш ўзининг ижобий самарасини беради, албатта.

Масалан, адабиётшунослар «Ҳинд сайёҳи», «Мунозара», «Раҳбари нажот» каби асарлар ҳақида Абдурауф Фитратнинг руҳий-маънавий дунёси, эътиқодий қарашлари, унга таъсир этган микромуҳитни теран ўрганмагунча энг тўғри

¹⁵⁶ Марҳум домламиз доцент Талъат Солиҳов фикри.

¹⁵⁷ Боров Ю. Искусство интерпретации и оценки. М. 1981. С.56.

хулосаларга кела олмайди, албатта. Айни чоғда, орадан ўн-йигирма йил ўтиб ёзилган «Меърож», «Заҳронинг иймони», «Зайд ва Зайнаб» типидagi ҳикоялари талқинида ҳам Фитрат ижодига психобиографик ёндашув лозим.

Ижод аҳлининг ҳаётини чуқур билиш кутилмаган талқинларни юзага келтиради. Абдулҳамид Чўлпоннинг 1922 йилда ёзган «Алданиш» номли шеъри бор. Унда:

Беш йиллик ёнишим бир йил учунми?
Эркалаб ўтгувчи бир ел учунми?

Кўзимга кўринган саробми эди,
Мен шунга ишониб тоғларми ошдим?
Севгимнинг боғчаси харобми эди,
Шу боғча ичида йўлми адашдим?

...Кўлимни тегиздим... Одам эди-ку,
Кўзимда ўйнаган бир нур эди-ку,
Сезгим-да соғ, тетик, бардам эди-ку,
Бўйинимга қўл солган бир ҳур эди-ку,

деган мисралар бор.

Чўлпоншунос Дилмурод Қуроноф бир оз истиҳола билан «ошиқ ва маъшук»ни, «шеърнинг зоҳирий ва ботиний қатламлари»ни 1917 йилги ўзгаришларга боғлайди¹⁵⁸ Чиндан ҳам айни ижтимоий-сиёсий ўзгариш содир бўлган вақт билан шеър ёзилган вақт орасида беш йиллик давр бор. Қолаверса, шеърнинг ўзида ҳам айни «беш йил» тилга олинади. Шу боис, «Алданиш»ни қатъий равишда ижтимоий таҳлил этганлар ҳам бўлди. «...Шоир октябрь тўнтаришининг алдамчи тузоғида беш йил жони қийналганини англади, унинг барча орзулари сароб бўлиб чиқди»¹⁵⁹

¹⁵⁸ Қуроноф Д. Чўлпон ҳаёти ва ижодий мероси. Тошкент: Ўқитувчи, 1997. 30-бет.

¹⁵⁹ Солижонов Й. Эрк хўйчиси // «Чўлпон: ҳаёти ва ижодий мероси» республика илмий-амалий анжумани материаллари. Андижон, 2000 йил. 2-3 июнь. 17-бет.

Худди шунга ўхшаш Чўлпоннинг Миср маликаси Клеопатрага доир шеърлари талқинида қадимги дунё тарихини кезинган олимларимиз ҳам бор.

Ҳолбуки, Чўлпоннинг биографиясини жиддий ўрганган олимларимиздан Наим Каримов шоирнинг Клеопатрага бағишланган асарларининг ҳам, «Алданиш» шеърининг ёзилишини ҳам татар миллатига мансуб Обида исмли аёлга боғлайди. «Шоир ана шу гўзал қизнинг муҳаббатини қозониш учун беш йил ишқий азобларда қоврилган, уни деб Моҳирўядан воз кечган, дўстларидан узоқлашган эди...»¹⁶⁰, дея ёзади Н.Каримов. Айни чоғда, шоирнинг шахсий ҳаётидаги изтироблар, ишқий саргузаштлар, «руҳ манзаралари» вайронагарчиликка айланаётган «давр манзаралари»га ҳам мутаносиб эканлигини таъкидлайди. «Шоир қалбида, шахсий ҳаётида рўй берган воқеа тарихий даврда содир бўлаётган воқеалар билан мутлақо уйғун эди.

Теварак-атрофда бўлгани сингари, шоир қалбида ҳам шу тарзда вайронагарчилик бошланди».

Баъзан биографик маълумотлар бадий асар талқинини бутунлай қутилмаган янги ўзанларга солиб юбориши мумкин. Ижод мевасини муаллифнинг маънавий-руҳий тафаккур дунёсидан айрича тасаввур этиш қийин. Идрок қуввати кучсиз, ҳаёлот олами маҳдуд, маънавий-ахлоқий табиати тубан ва истёдодсиз кишилар бетакрор бадийат дурдоналарни, ўлмас-абдий қаҳрамонларни юзага чиқаришига ишониб бўлмайди. Зотан, бадий асар матнида, руҳиятида, пафосида қайсидир даражада (тўғрироғи, асосан) муаллиф-ёзувчининг ўзи марказий ўринда туради. Унинг турли-туман ижтимоий-сиёсий, маънавий-маиший, илоҳий-ишқий масалаларга қарашлари ўзи тасвирлаётган сиймоларнинг маънавиятида акс этади. Шу маънода бадий асар матнини психобиографик йўсинда тушуниш ва тушунтириш ижобий натижалар бериши шубҳасиздир.

«Ҳол таржимасидаги сакталик ва сохталиклар» хусусида фикрлар билдирган адабиётшунос А.Расулов ёзувчи биографияси билан унинг асари орасидаги узвий боғланиш, руҳий яқинлик аҳамиятига алоҳида эътибор беради: «Ёзувчи

¹⁶⁰ Каримов Н. Истиқлолни уйғотган шоир. Тошкент: Маънавият, 2000. 52-бет.

ҳолати билан ижоди орасида узвий боғлиқлик бор... Ҳар қандай асарда ёзувчи руҳи, ҳоли, қалби акс этади. Асарлар синчиклаб ўрганилса, улар ёзувчи ҳолати, руҳияти ҳақида кўп нарсалар сўзлаб беради»¹⁶¹

Зотан, аллома адибнинг Юсуфбек ҳожи, Отабек, Анвар, Кумуш, Раъно сингари қаҳрамонларида инъикос этган бебаҳо маънавий қадриятлар Абдулла Қодирий маънавий-руҳий дунёсида мавжуд эди, албатта. «...Артист бўлганимда эди, Отабек ролида ўзим ўйнардим...Негаки, Отабек характери мендан яхши билгувчи йўқ...»¹⁶², деган истаги асосида ҳам ўша руҳий бутунлик сезими бор.

Қолаверса, ушбу ҳолатга ўхшаш эътирофлар, далиллар дунё адабиётшунослигида мавжуд ҳодиса. Француз адибларининг кўплаб бадиий-эстетик биографиясини ёзган Андре Моруа (1885-1967) Бальзак ижодини, унинг «Горио ота» романидаги Растиньяк образи устида тўхталар экан, бу образ ҳаммадан кўпроқ Бальзакнинг сифатларини ўзига олганлигини таъкидлайди. Далиллар келтиради¹⁶³

Ҳабибулла Қодирийнинг «Отам ҳақида» номли китоби, Абдулла Қодирий биографиясини ойдинлаштиришда муҳим асар ҳисобланади.

«Отам ҳақида» номли китоб қуйидаги манбаларга таянади:

- 1) Қодирий асарларидаги маълумотлар;
- 2) Баъзи «қолдиқ ҳужжатлар»;
- 3) Абдулла Қодирий ҳақидаги замондошларининг хотиралари;
- 4) Ўғилнинг ўз отаси ҳақидаги хотиралари.

Муаллифнинг ўзи китоб аввалида ёзиб қўйганидек, бунда «чуқур таҳлил ва илмий мулоҳазалар» берилмайди. Айни чоғда, бу манба Қодирий таржимаи ҳолининг «тугал баёни» ҳам бўла олмайди.

Шуни ҳам айтиш жоизки, 70-йилларда ёзилган ва нисбатан тўлдирилиб, 1983 йилда иккинчи марта нашр

¹⁶¹ Расулов А. Илми ғарибани қўмсаб. Тошкент. Маънавият. 1998. 27-бет.

¹⁶² Қодирий Ҳ. Отам ҳақида. Тошкент: 1983. 113-бет.

¹⁶³ Қаранг: Андре Моруа. Оноре де Бальзак. Жаҳон адабиёти. 1999. №9.

этилган бу китобда сўз эрксизлиги, сиёсий-мафкуравий шароит таъсири ҳам сезилади.

Бундан қатъи назар, гарчи кўлида тугал архив хужжатлари, адибнинг «кундалик хотира дафтари», бировлар билан шахсий ёзишмалари мавжуд бўлмаса-да, Ҳабибулла Қодирий отаси олдидаги фарзандлик бурчини адо этди.

«Калвак махзум...», «Тошпўлат тажанг...» ҳажвий асарлари талқини учун муайян аҳамиятга эга бўлган фикрларни муаллиф баён қилишда кўпроқ ўша қаҳрамонларнинг прототиплари хусусида сўзлайди. Зотан, Абдулла Қодирийнинг бу типдаги Исоқ домла, Полвон, Салим ўғри, Зокир ўғри, Носир ўғри, Бадир ўғри каби ўнлаб «ошно»лари, бир гуруҳ «улфат»лари бўлганлигини ёзади.

Ҳеч шубҳа йўқки, бундай «манба» «объект»лар ижодкорнинг қалб призмасидан, тафаккур олаmidан ўтгандан сўнггина чин бадий қаҳрамонга айланади.

Абдулла Қодирий қаҳрамонларининг маънавий-ахлоқий дунёсини адибнинг эстетик олаmidан айрилган ҳолда тасаввур этиш қийин. Аммо, ижодкор «ўз гапи»ни айтишда қандайдир «туртки»га, ҳаётдаги қайсидир кишилар қиёфасига таянган бўлади. Шу маънода «Отам ҳақида» китобида адибнинг ўғли прототипларга оид асосли, ишончли тахминларни илгари суради.

Масалан, адибнинг Усмонбой исмли замондошининг ўзига хос фалсафасини, ташқи кўринишларини баён эта туриб: «Усмонбойнинг юриш-туриши, кийиниши, гап-сўз, қиёфаси қисман бўлса-да, Юсуфбек ҳожи образида акс этгандай...», дея ёзади. Юсуфбек ҳожи сиймоси учун асос бўлган иккинчи бир шахсни муаллиф Абдулла Қодирийнинг Эшонгузар маҳалласидаги «мулла Алижон исмли домла» дея тахмин этади. «Домланинг ички дунёси ҳам нурга тўлган каби эди. Гапни ўйлаб, босиқ, содда, ёқимли сўзлардилар. Сўзларида мантиқсиз ортиқча иборалар мутлақо бўлмас, тингловчи гўё ҳузурланар, яна-яна тингласам, дер эди. Бундай оталар гарчи кўп учраса-да, негадир айникса, бу кишини мен Юсуфбек ҳожи образига жуда-жуда ўхшатаман. Муаллиф албатта, Юсуфбекни сиёсий бир арбоб, маълум табақанинг вакили қилиб тасвирлайди, Алижон домлада гарчи, бу томонлар

кўринмаса-да, ҳар ҳолда бошқа жиҳатлари, менимча, руҳан ва жисман Юсуфбек ҳожига тимсолдекдир»¹⁶⁴

Қолаверса, Қодирий Алижон домлани жуда қаттиқ ҳурмат қилган, унга эҳтироми жуда юксак бўлган экан.

Бадий асар учун жамиятдаги муайян шахслар прототип вазифасини ўташи табиий. Бироқ, бадий қаҳрамонлар билан ҳаётидаги маълум бир шахслар орасига тенглик аломати қўйиш бу адабиётшунослик илмига муносиб эмас. Аммо ёзувчининг ҳақ-ҳуқуқларини, қаҳрамонларини юзага чиқаришдаги усуллариини ҳеч бир кимса чегаралашга ҳақи йўқ. Зеро, бадий образ воқеликдаги кимларгадир ўхшаб кетиши ҳам, мутлоқ фарқланиши ҳам мумкин.

Биз «Отам ҳақида» китобидан хотиралар, ҳужжатлар билан бир қаторда муаллифнинг қуйидаги тахминларига ҳам дуч келамиз.

«...Шуниси аниқки, муаллиф асарларидаги кўпгина шахслар, воқеалар ва ўринларни ўзи яшаган муҳитидан, маҳалласидан танлаган». Ҳ.Қодирийнинг тахминича, Тошпўлат тажанг ва «Ўткан кунлар» романидаги Мутал полвон учун Мирза қассоб исмли қўшнилари, Ҳомид образи учун Мирсобир бойвачча деган қўшнилари, Ўзбек ойим учун Жосият бибиси прототип вазифасини ўтаган.

Ҳ.Қодирий «Меҳробдан чаён» романидаги Абдурахмон домла учун Абдулла Қодирий билан болаликда бирга ўйнаб, ўсиб улғайган, Бухоро мадрасаларида таҳсил олиб келган мулла Тўлаган исмли мунофиқнусха бир кишининг прототип бўлганлигини ёзади.

«Жосият бибимнинг шу сўзларини хотирлайман:

Мулла Тўлаган Абдуллани динсиз, ўрис деб гап тарқатди. Мана, охир ўзи ким бўлди?

Бибимнинг бу сўзларидан мулла Тўлаган бир маҳаллар Қодирийга қарши иғво ҳам қўзғотгандек кўринади... Шу йўсин икки дўст ораларидаги иноқлик аста-секин совуқчиликка, бора-бора сабабини англаш қийин бўлган ҳасад-рақобатган айланади. Мадраса кўрмаган бир кимса кун сайин матбуотда обрў қозонсин-да, ўн йиллаб мадрасада ўқиб

¹⁶⁴ Қ о д и р и й Ҳ. Отам ҳақида. Тошкент: 1983. 98-99-бетлар.

келган шундай катта мулла маҳалла имоми бўлиб юрсин!...»¹⁶⁵

«Отам ҳақида» китобида мулла Тўлаган хусусида анча батафсил маълумот бор. Ҳ.Қодирийнинг бу фикрларини ўқий туриб, беихтиёр мулла Абдурахмон билан Анвар мирзо орасидаги конфликт эсга келади. Мулла Абдурахмоннинг муфлислиги, тубанлиги Анвар мирзонинг кўнглини ўкситиб, жисмини дор остигача етаклаганидек ҳаётидаги, жамиятдаги мулла Тўлаган тоифасидаги «чаён»лар Абдулла Қодирийнинг қалбига озор етказганлиги, ҳатто, 1926 йил бир неча ой қамалишига сабаб бўлганлиги аниқдир. Зотан, Қодирий иккинчи романини ўша камокдан кейин ёзди ва Абдурахмон домла қиёфаси орқали мулла тўлаганларга чексиз нафратини сочди. Шу боис Абдурахмон домланинг ифлос ўтмишига доир натуралистик тасвирлардан ўзини тия билмади. Ёзувчи романидаги бундай ҳодисаларнинг бадиий талқинини тушуниш ва тушунтиришда биографик маълумот муҳим аҳамият касб этади.

Абдурахмонга зид образ Анвар, ҳаётда эса мулла Тўлаган билан тескарилашиб қолган киши Абдулла Қодирий. Қодирийнинг болаликда қийинчилик билан таҳсил олганлиги, Расулмуҳаммадбой эшигида мирзалик қилиб, сўнгра бойнинг ўз таклифи билан унинг кизига уйланганлиги қайсидир даражада Анвар ҳаёти билан боғлиқ (Анварнинг Солиҳ маҳдумга ёрдамчи бўлганлиги сўнг Раънога уйланиши каби) воқеаларни эслатади. Бунга қарангки, Абдулла Қодирий ўз тақдиридан башорат қилгандек мирзо Анварни дор тагига олиб боради ва «ўз марҳамати» ила ўлимдан қутултириб юборади. 1937 йилги машҳур тузумнинг қаҳратонлари адиб қалбини музлатди; аммо адибни унинг бўйнига солинган сиртмоқдан, гарданига юкланган тухматлардан, афсуски, ҳеч ким қутқариб қола билмади. Қодирий шаҳидлар силкига тизилди.

Шу ўринда эслаб ўтиш жоизки, адабиётшунос Р.Тожибоев ўзининг «Мирзо Анвар ким?» номли мақоласида Мирзо Анвар образи учун Худоёрхон саройида мирзабоши бўлиб хизмат этган, сўнгра Тошкентга сургун қилиниб ўша

¹⁶⁵ Қ о д и р и й Ҳ. Отам ҳақида. Тошкент, 1983. 130-131-бетлар.

ерда қатл қилинган Мирзо Мунаввар исмли тарихий шахс прототип вазирасини ўтаган, деган ўринли тахминни илгари суради. Тадқиқотчи уларнинг исмлари бир ўзакдан келиб чиққанлиги, мирзабошиликлари, Тошкентда яшашлари каби барча мувофиқликларни таъкидлаган ҳолда ёзади: «Бизга маълумки, Абдулла Қодирий «Ўткан кунлар», «Мехробдан чаён», «Амир Умархоннинг канизи» (афсуски, бу асарнинг тақдири бизга номаълум) романларини яратиш жараёнида Қўқон хонлиги тарихига оид китобларни, тарихий манбаларни пухта ўрганган»¹⁶⁶

Адабиётшуносликдаги бундай ўринли тахмин ва талқинлар адибнинг маънавий-маърифий дунёсини тушунишда ҳам, бадиий-тарихий асарни тарихий воқелик билан киёслаб ўрганишда ҳам ўз қийматига эга. Бироқ бадиий асардаги аниқ тарихий шахслар сиймосидан фарқли ўлароқ тўқима, жамланма образларни қийсидир айтган гапи ёки ташқи кўриниши ёхуд бошидаги дўпписига қараб, ҳаётдаги қайсидир шахсларга мутлоқ боғлаб қўйиш сўз санъати табиатига номуносибдир...

Архив ҳужжатларининг илмий-адабий муомалага олиб кирилиши бир томондан, ўзбек адабиётидаги муайян адабий сиймоларнинг таржимаи ҳолларидаги қоронғи нуқталарни ойдинлаштиришга хизмат қилган бўлса, иккинчи томондан, қатағонга учраган адабий авлод билан ундан кейинги авлод орасида қандайдир зиддиятлар, мажбурият остида турли тухматона руҳдаги қоғозларга имзо қўйиб беришлар ҳам бўлганлигини кўрсатади.

90-йилларда архив манбалари асосида ёзилган қодирийшуносликка тегишли китобларда ҳам шу икки ҳолат кузатилади. Набижон Боқий қаламига мансуб «Қатлнома» асари шу жиҳатдан эътиборга молик. Асар бевосита собиқ КГБ архиви манбалари асосида ёзилгани боис, жанрига кўра «ҳужжатли қисса» деб аталган ва унга «Абдулла Қодирийни кимлар, қандай йўсинда, қаерда, қачон ва нима учун қатл қилган эдилар?» деган тагсарлавҳа қўйилган. Дарҳақиқат, «дилбар адибимиз Абдулла Қодирийнинг аччиқ қисмати акс эттирилган 976225-сонли» жиноятнома ҳужжатларини қамраб

¹⁶⁶ Тижибоев Р. Мирзо Анвар ким? Ёшлик. 1989. № 1.

олган «Қатлнома»дан ўша юкоридаги саволларга қайсидир даражада жавоб топиш мумкин.

Аввало таъкидлаш жоизки, Н.Боқийнинг «Қатлнома» китоби соф илмий асар эмас. Унда моҳир публицист нигоҳи бор, унда киноя, пичинг, кесатик ва жиддий тергов жараёни манбалари ёки «англатма»лардаги фактлар-далиллар билан уйғунлашиб кетади. Илмий-публицистик услубга хос хусусиятлар кўпроқ кўзга ташланади.

Асар бошида сталинизм балоси ҳукмронлик этган замонлар зикр қилиниб, унинг интиҳоси қуйидаги йўсинда берилади: «Ниҳоят, қаҳратоннинг қаҳри кесилди. Аммо унинг заҳри қолди...

Боғданми, тоғданми, илиқ шабада эса бошлади: шабадаки, олислардан қон ҳидини олиб келарди, кўнгилларни ағдартўнтар қиларди...»¹⁶⁷

Бу «илиқ шабада» Қодирий авлодларига то 1956 йилга қадар бедарак кетган оталари хусусида сўраб-суриштириш журъатини беради. Абдулла Қодирийнинг жиноятномасига 1956 йил 9 январь куни Масъуд Абдуллаев томонидан Бош прокурор номига ёзилган ариза-шикоят тикиб қўйилган. «Илиқ кунлар» об-ҳавосидан нафас олинаётган бу даврда ҳали қўрқув чекинмаган эди. «Тройка» - расмий учликнинг талаби, зуғумлари остида расмий қолипда тўхматномалар ёзиш, афсоналар тўқиш, тергов жараёнида уриб-янчиб ёлғон гувоҳлик беришга мажбурлаш 30-йиллар муҳитининг оддий ҳодисаси эди.

Шу маънода архив ҳужжатларини титкилаётган Н.Боқий шоир Фафур Фулом томонидан Абдулла Қодирий ҳақида дастлаб 1938 йили, сўнг 1956 йил 16 январда берилган кўргазмаларга ниҳоятда эҳтиёткорлик билан ёндашади. Фафур Фуломнинг ҳолатини тўла тасаввур этади; унинг шаънига қора доғ туширишни истамайди. Чунки «Агар мантиқ бўйича фикр юритилса, истеъдодсиз кимса бошқаларнинг ноёб истеъдодига - омонатига хиёнат қилиши лозим. Фафур Фулом эса истеъдод борасида асло қисилмаган эди: у кемтик кўнгли билан куйлаганда ҳам дунёни тўлдириб кетган шоир ҳисобланади.

¹⁶⁷ Б о қ и й Н. Қатлнома. Тошкент: 1992. 6-бет.

Ҳар ҳолда Ғафур Ғулом энг жирканч шайтоний кутқу-ҳасад туфайли кўлини булғамаган...»¹⁶⁸

Абдулла Қодирийнинг катли арафасидаги ҳаётига оид манбаларни оммага тақдим этаётган Н.Боқий холислик билан фикр юритишга интилади. Айниқса, миллатимиз қалбидан чуқур ўрин эгаллаган Ғафур Ғулом, Абдулла Қахҳор, Ойбек, Мақсуд Шайхзода хусусида сўз ёзганда уларнинг руҳий ҳолатини, кўнгил оғриқларини, тилсизланиб қолганлигию умрини ботинан азобда кечирганлигини уктиради. Ҳар доим «буюк ғоядор» ўз ниятлари-режаларини амалга оширишда ўзбек миллатининг номдор ижодкорларидан фойдаланиб, уларнинг «тилини қисик» қилиб қўйишга интилганини эътиборга олади.

«Қатлнома»да бевосита Абдулла Қодирий «иши»га дахлдор Насрулла Охундай, Курбон Берегин, Мўмин Усмонов, Назрулла Иноятлов, Ғози Олим Юнусов каби шахслар билан боғлиқ манбалар, кўргазма ва юзлаштириш баённомалари кўп учрайди. Айни чоғда, муаллиф адибга умуман алоқасиз, аммо давр-замон қиёфасини намоён этадиган «қизиқарли кўчирмалар»ни ҳам ёзиб ўтади; ўқувчи қатлгоҳдан қон ҳиди келаётганини ҳис этади.

Мазкур ҳужжатли қиссага ҳос яна бир муҳим хусусият шуки, муаллиф Абдулла Қодирий жиноятномасини варақлар экан, баъзан ишга адиб қаҳрамонларини аралаштиради, уларнинг нутқидан, суратидан иқтибослар келтиради.

« - Ҳақсиз жазо! - деб Отабек кулимсираб қўйди...» («Қатлнома» 10-бет). Эҳтимол, бу Абдулла Қодирий нидосидир.

« - Кимки қасддан битга мўмин бандани ўлдирса, унинг жазоси жаҳаннам бўлади ва ўша жойда абадий қолади! - дерди бир четда тасбеҳ ўгириб ўтирган Юсуфбек ҳожи.

- Иншааллоҳ!» (10-бет).

Ёки Ғафур Ғуломни «нуроний бир чол» қиёфасида кўрган муаллиф Юсуфбек ҳожига ҳос сўзлатади ҳаёлан: «-Ўринсиз тўкилган бегуноҳ қонлар устига қурилган жамиятни қайта қуришга сира ақлим етмайди. Мабодо, у жамият қайта қурилса, сон-саноксиз шаҳидлар гўрида тик турадилар ва

¹⁶⁸ Б о қ и й Н. Қатлнома. Тошкент: 1992. 30-бет.

мадфун Туркистонимизни кофирхонага айлантириб қўйган биз итларни қарғайдилар!!! - деб юм-юм йиғларди» (33-бет).

«Қатлнома»да ҳужжатлар талқини жараёнида бундай чекинишлар, шеърӣй ёки бевосита адиб ижодига доир илмӣй манбалардан кўчирмалар кўп. Умуман олганда, «Қатнома» ХХ аср инсоният бошидан кечирган мудҳиш сталинизм сиёсатини тасаввур этишга, хусусан, Абдулла Қодирий ҳаётининг сўнгги саҳифалари билан танишишга имкон беради.

Дарвоқе, адиб ҳаётининг сўнгги кунлари хусусида Ҳабибулла Қодирий ҳам архив ҳужжатлари асосида «Қодирийнинг сўнгги кунлари»¹⁶⁹ номли хотира қисса ёзган эди. Муаллиф таъкидлашича, мазкур асарида «Отам ҳақида» китобига кирмай қолган, ўша 70-80-йиллар сиёсати боис киритилиши мумкин бўлмаган «кўпдан-кўп қизиқарли кўрган-кечирган, билган» воқеа-ҳодисаларни қаламга олади. Хотира қиссанинг ички тизими (структураси)да учта муҳим нуқта бор:

1. Абдулла Қодирий хусусида илгари айта билмай қолingan «қалтис» хотиралар.
2. Архив манбалари асосида адибнинг сўнгги кунларига доир ҳужжатлардан кўчирмалар.
3. Сталинизм сиёсатининг қодирийлар хонадони, хусусан, муаллиф бошига ёғдирган бало-офатлар баёни.

Қиссада бу уч масала ёритилар экан, ҳар доим Абдулла Қодирий сиймоси биринчи планда туради, воқелик унинг кўнгли, вужуди орқали ўтказилади.

Ҳабибулла Қодирийнинг маҳбуслик даври, лагерь ҳаётининг тасвири-тавсифи берилган саҳифалар китобхон диққат-эътиборини ўзига оҳанграбодек тортади. Сталинизм сиёсати нақадар даҳшатли эканлиги, қанчадан-қанча бегуноҳ инсонлар арзимаган баҳонаи сабаб туфайли озодликдан маҳрум этилганлиги қиссада ўзининг ёрқин ифодасини топган, албатта. Зотан, инсон қалбининг оғриқларини кўрсатган бу қисса юрак қони билан ёзилган, чин дилдан чин бир ҳақиқат битилган. Асар устида ишлаётган муаллиф қуйидаги фикрларни бежиз айтмаган: «...Мен шу пайтга қадар қалам тебратиб, унча-мунча нарсалар битдим. Аммо ҳеч қачон ҳозир битаётган асарим каби ўзимда ёзишга, кўнглим-

¹⁶⁹ Қ о д и р и й Ҳ. Қодирийнинг сўнгги кунлари. Ёшлик. 1989. №4, 5, 6, 7.

дагиларни бўшатишга бу қадар кучли эҳтиёж сезган эмасман. У мислсиз оғир дард бўлиб, вужуд-вужудимни ўртамоқда. Шу дард, шу армонни қоғозга туширмагунча, ёзиб битирмагунча бу дунёдан кетолмайман, жон беролмайман...»¹⁷⁰

Дарҳақиқат, қиссадаги энг жозибали, энг жонли ва қизиқ саҳифаларни муаллиф эҳтирос билан ёзган. «Ижодкор туйғулари жўшган, фикрлари ойдинлашиб, дард кўзёшга айланган маҳалда ёзмоғи керак. Фикр шу даражада етилмоғи жоизки, у қалбингизни ёндирсин, сизга тинчлик бермасин - шунда ёзинг. Мазмун эса ўз-ўзидан келади. Хуллас, дард билан, юрак қони билан, куйиб-ёнаётган қалб амри билан ижод этмоқ лозим»¹⁷¹ Рус олими И.Гариннинг ёзишнинг изтиробли ҳаловати хусусидаги ушбу фикрларига монанд ҳолат, аввало, улуғ адиб Абдулла Қодирийнинг ўзида, шунингдек, Ҳ.Қодирийнинг ижоди жараёнида ҳам қайсидир даражада юз берганлигига ишониш мумкин.

Профессор Умарали Норматов «Қодирийнинг сўнгги кунлари» аҳамиятини, фазилатини, ҳақиқатини алоҳида таъкидлайди ва хотира-қисса «Ўзининг мавзу-материали, бешафқат ҳақиқати, пафоси» жиҳатидан А.Солженициннинг «ГУЛАГ архипелаги» асарига ҳамоҳанглигини айтади. Муаллифнинг қалб тугёнига, фигонига эътибор беради ва мақолани ҳам «Фигон» дея номлайди.

Дарҳақиқат, хотира қиссадаги энг жиддий, кўпчиликнинг ҳайратига, безовталигига сабаб бўлган нарсa архив манбаларининг адабий муомалага киритилган ўринларидир. Бу тарихий-биографик маълумотлар кимгадир хуш ёқади, кимгадир шартакилик, маданиятсизлик бўлиб кўринади; кимнидир нохуш бир кайфиятга туширади. Нима бўлганда ҳам ҳукмрон давр сиёсати юқорида санаб ўтилган қатор донгдор ижодкорларни майиб қилганлиги, ижод эркини бўғибгина қолмай, ўз устозларига уюштирилган тухмат ва бўҳтонларнинг эгасига айлантирганлиги ҳақиқат. Хусусан, А.Қаҳҳордек жасур ёзувчи тўғрисидаги янги маълумотлар, айниқса, Ғафур Ғулумдек ўктам шоир билан КГБ. ходимларининг Абдулла Қодирий борасидаги мулоқотлари

¹⁷⁰ Норматов У. Фигон. Ёшлик. 1990. № 6.

¹⁷¹ Гарин И. Пророки и поэты. М. 1992. С.10.

ҳар кимни манфур сиёсатнинг нақадар «хийлакор тулки» эканлиги устида фикр юритишга мажбур этади.

Н.Бокийнинг «Қатлнома»сидаги тергов фактлари Ҳ.Қодирий асарида ҳам бор. Аммо, муайян бир ҳужжатга муаллифларнинг муносабатлари, талқинлар бир оз фарқли. Н.Бокий муҳитни, инсонни, кишани тушунишга ҳаракат этади. Ҳ.Қодирийда бир оз гинахонликка, хафланишга ўхшаш кайфият сезилади. Эҳтимол, адибнинг бунга асоси ҳам бордир.

Хотира киссада Фафур Фуломнинг олижаноблигини намоён этадиган бир фактни Ҳ.Қодирий ҳолислик учун эслаб ўтади. 1956 йили 11 октябрда Ўзбекистон зиёлиларининг биринчи съездида Абдулла Қодирий оқланади. Бундан қувонган, шодликдан боши осмонга етган Фафур Фулом қодирийлар хонадонига съезднинг эртаси куниёк биринчи бўлиб кириб келади ва уларни муборакбод этади¹⁷²

«Қодирийнинг сўнгги кунлари»да Абдулла Қодирийнинг инсоний кифоасини, мардлиги ва жасурлигини кўрсатадиган ўринлар кўп. Ҳ.Қодирий 1937 йили куз фаслида Маннон табиб билан бўлган мулоқотни хотирага олади. Табиб ёш Ҳабибулладан ҳол-аҳвол, кимнинг ўгли эканлигини сўраб-суриштиргандан сўнг айтади: «...Ўзинг тушунадиган бола кўринасан, гапимни ҳеч кимга айтма, дадангга бориб секин айт, у албатта ўзини Тошкентдан четроққа олсин... Тожикистон томонларга бориб, тоғ-тош қишлоқларда соқол-муртини ўстириб, эшакарава миниб бир тирикчилик ўтказиб юрсин. Бир куни манови алғов-далғовлар босилиб, «омон-омон» бўлганда яна қайтиб келар. Бу сўзимни дадангга албатта айт, жон болам! Буларнинг арқонни узун ташлаб кўйганидан хотиржам ўтиравермасин. Дадангни ҳам албатта қамашади. Ҳозир турмалар тўлиб кетган, отангни қамашга жой ҳам йўқ! Ўзим ана шу табибчилигим учун яқинда ўн бир ой қамалиб чиқдим, ўз кўзим билан кўрдим, билдим...»¹⁷³

Албатта, бу гапни Ҳабибулла дадасига етказади. Шунда Қодирий анча вақт ўйланиб ўтиради, сўнг сўзлайди: «Менинг ҳеч гуноҳим йўқ! Гуноҳсизни қамамасалар керак. Йўқ гуноҳни бўйинга олиб ватанни тарк этиш, халқ кўнглига шубҳа солиш,

¹⁷² Қодирий Ҳ. Қодирийнинг сўнгги кунлари. Ёшлик. 1989. №7.

¹⁷³ Қодирий Ҳ. Қодирийнинг сўнгги кунлари. Ёшлик. 1989. №6.

аллақайси жойларда бўйин эгиб, сарғайиб юриш... Йўқ, бўлмайди!... »¹⁷⁴

Бу мулоҳаза, қатъият, жасорат улуг адиб табиатига хос ва айни чоғда, унинг адабий қаҳрамонлари характерига мувофиқдир. Зотан, Отабекнинг тухматга қолиб, терговга тортилиш эпизодларидаги жасурлиги, Анварнинг бегуноҳ дўстини ўлимдан қутқариш учун ўз оёғи билан дор остига келишлиги қайсидир маънода «хўрликдан ўлим тансиқроқдир», «Мен тўғрилиқ орқасида бош кетса «их» дейдирган йиғит эмасман», шунингдек, қатъиян «Йўқ, бўлмайди!» деяётган Абдулла Қодирий сиймосини беихтиёр ҳаёлга келтиради.

«Қодирийнинг сўнгги кунлари» ғуссали қисса. Унда бевосита адибнинг ўзига, унинг қамалиши ва оқланиши жараёни тафсилотларига доир жуда муҳим нукталар борки, албатта, улар адиб шахсиятини теранроқ англашга, асарларини чуқурроқ тушунишга, адибнинг ҳаёт йўли билан ижодий йўлини бир бутунликда олиб тадқиқ этишга ёрдам беради.

Агар адибнинг ҳаётига, ижодига жиддий назар ташланса, ўзлигига, ўзига ва ўз миллатига садоқат яққол кўринади. Жуда кичик, гўё арзимас бўлиб кўринган биографик маълумотлар ҳам баъзида айни жараёнда катта ва жуда муҳим маъно касб этади.

* * *

Ижодкор таржимаи ҳоли туғилган ё вафот эткан йилдагина, асарларининг ёзилган санаси ёки қандайдир мукофотлар олганига оид маълумотлардангина иборат бўлса, бундай «тарих», бундай биография анча жўн, зерикарли ва ҳатто бадий ижод жараёнларидан, ижодкор руҳиятидан узилган бўлади. Негаки, ёзувчи-шоир ҳаётидаги энг майда воқеа-ҳодисалар ҳам баъзида унинг асарларида руҳий-психологик суратда ўз муҳрини қолдиради. Дунё адабиётшунослигида бадий асарга ижодкорнинг яшаш тарзи, шароити, муҳити, ишқий саргузаштлари, эътиқодий таянчлари, ҳаётида кечган турли ҳодисалар, кундаликлари ва шу каби бир қанча унсурлар призмасидан қарайдиган биографик метод кўпинча муваффақиятга эришиб, ўз натижаларида камалакнинг етти рангини кўради. Жаҳон

¹⁷⁴ Ўша асар.

адабиёти тарихида ҳар босган қадами, ҳар олган нафаси қоғозларга муҳирланган донгдор санъаткорлар ҳаёти салномасини учратиш мумкин. Масалан, И.В.Гётенинг котиблари олмон шоирининг охириги нафасигача, охириги сўзлари ва умуман, ўлим ҳолатининг тафсилотларигача батафсил ёзиб қолдирганлар.

Таассуфки, бизда бадий асар моҳияти билан бевосита боғлиқ ҳодиса - таржимаи ҳолни тавсиф этиш ёки бирор бир ижодкор портретини ёзиш ҳали шу кунга довр оддий хронологик маълумотлар қайдларидан кўп ҳам юқори кўтарилгани йўқ.

Бизнинг адабиётшунослигимизда Қодирий ҳақида тадқиқотлар кўп. Гарчанд қодирийшуносликда «Отам ҳақида», «Қодирийнинг сўнгги кунлари», «Қатлнома» сингари биографик йўсинда ёзилган китоблар мавжуд бўлса-да, улуг адибимиз ҳаётининг кўпгина саҳифаларини яхши билмаймиз: чалкаш фактлар, ғайримантикий талқинлар учрайди.

Қодирий отилган, Қодирий «халқ душмани» сифатида судланган, сал илгари Қодирий «аксинкилобий ҳаракат» қилганликда айбланиб ҳам судланган; Қодирий Масковда ўқиган...

Ушбу мавзу учун шу нуқта, шу охириги жумла муҳим.

60-йиллари ёзилган айрим адабиётшуносларда адибнинг ўқиш даври 1925-1926 саналари билан кўрсатилади («Ўзбек совет адабиёти тарихи очерки», Т., 1962. 159-160-бетлар). Шунингдек, 1990 йили олий ўқув юртлари талабаларига мўлжаллаб чиқарилган адабиёт тарихи дарслигида ҳам аynи сана тақорланади.

Ҳолбуки, адибнинг «Кичик асарлар»ига кирган «Таржимаи ҳоли»да ҳам, шу манбага суяниб ёзилган Ҳ.Қодирийнинг «Отам ҳақида» китобида ҳам адиб ҳаёти, ижодининг Масков даври 1924-1925 йил экани тўғри қайд этилади.

Ҳ.Қодирийнинг «иккита ўн икки варақли, кўк муковали тўла конспект дафтар»дан ўқиб олган («Отам ҳақида», 50-бет) ва хотирасида қайта тиклаб ёзган тахминий маълумотларидан бошқа, афсуски, Абдулла Қодирийнинг таълим-таҳсили хусусида тафсилий маълумот йўқ.

Ўқиш-ўрганишга ихлос, хоҳиш ҳар қимда бўлиши табиий. Жумладан, таниқли ёзувчи бўлиб етишганларда ҳам. Бироқ, ҳар доим иқтисодий масала муаммо бўлиб келган. Айниқса,

қалам учидан келадиган даромад эвазига кун кечирадиган ижодкор зотига.

Хўш, улуғ адибимиз Абдулла Қодирий Масковга қайси маблағ ҳисобидан кетган эди?

Фикримизча, «Туркистон» газетасининг 1924 йил 15-сонидан ўқиб, кўчириб олганимиз қуйидаги мухтасар хабар айни саволга жавоб бўлади, адиб биографиясининг қоронғу бир саҳифасига ойдинлик киритади, деб ўйлаймиз. «Тақдир этарлик бир иш» деб номланган хабар-мақола муаллифи Шокирбекоф фамилияли киши шундай ёзган:

«Эски шаҳар вақф бўлинмаси Жулкинбойни ўз таъминотига олиб, Масковга ўқушқа юборди. Жўнатиш олдидан беш ойлик маошини қўлига нақд беруб, бир ойлик мукофот ҳам берди. Иқтисодий идораларимизнинг шундай кадр қилиб қилгон ҳимматлариға офарин деймиз ва ўртоғимиз Жулкинбойға муваффиқият тилаб, ўзи узоқ кетса ҳам, қаламининг яқинда туришини умид қиламиз».

Бор гап шу. Демак, Абдулла Қодирий «эски шаҳар вақф бўлинмаси» ҳисобидан, унинг иқтисодий ёрдами билан Масковга ўқишга кетган экан.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Туркистонда илгаридан фаолият кўрсатиб келаётган вақфлар 1923 йили Туркистон шўролар жумҳурияти ижроқўмининг 173-сонли декрети билан маориф комиссарлиги таркибига киритилади. Бу иқтисодий ташкилот таркибида иккита - диний ҳамда маданий ва маориф ишларига белгиланган вақфлар иш юритади. Айни вақфлар, шунингдек, «Кўмак» ва «Нашри мориф» ҳайрия уюшмаларининг ёрдамида ўша йиллари Русияда беш юздан ортиқ, Германияда юзга яқин, Боқуда ўттиз бешта ўқувчи таҳсил олади (маълумотлар 1923 йил 1 февралда «Туркистон» газетасида босилган И.Хидиралиевнинг «Вақфлар тўғрисида бир неча сўз» номли мақоласидан олинди). Қолаверса, Қодирийнинг Масковда ўқишининг харажатларини ўз зиммасига олган вақф идорасида ёзувчининг кўнглига яқин Ҳожи Зуфарий, Муннавар Қори, Заҳириддин Аълам каби ҳаммаслак кишилар ишлар эди. Воқеан, Шокирбекофнинг тилагига, «Муштум»га берилган ваъдага кўра Жулкинбой «ўзи узоқ кетса ҳам», юрт матбуотига «қаламининг яқин туриши»нинг имконини топди. Хат йўсинида мақолалар юбориб турди. Жулкинбойнинг Масковдан туриб ёзган битикларида ёлғизланиш,

бегонасираш, муҳитга кўника олмасликка ўхшаган кайфият сезилади. Айни чоғда, у ерга ўқишга борганлар ҳолидан, бекорчилигидан, олифтагарчилигидан муштумона шевада ёзади. «Бу ердаги болалари аҳволларидан сўрасалар, алҳамдулиллоҳ, улар ҳам ўйнаб-кулиб юрийдилар. Субҳи шом, балки алад давом таҳсили улум кўйидадирлар. Аммо болаларингиз орасида беғоя ва беамал ошиқ ўйнаб, ит уриштириб, кўйнак-иштон йиртиб юрганлари йўқ, деб айта олмасам ҳам, лекин бор дейишга ҳам тилим бормайди...»

Жулқунбой шу зайл қалам суради. Чамаси баъзи ўқувчи-талабалар таҳсилидан кўнгли тўлмайди, маърифат тилагида келган айрим ёшлар маржаларни етаклаб, бузғунчилик кўчаларига киради: эҳтимол, кийимини ўзгартирар, аммо миллат қайғусида, миллий фикрда ўзгариш кўрилмайди. Шунингдек, она кўксини қўмсаб тургунчи, она сути оғзидан кетмаган, жиддий қилиб айтганда, миллатга хизмат нелигини англамаган, фикран етилмаган гўдак-болалар ҳам ўқишга юборилганки, бунинг фойдасидан зарари кўп. Бундай курук исрофгарчилик учун куюниб ёзилган сатрлар «Миллий ашулачимиз фалончи Италияда ўқиб қайтдим!» номли пичингда ҳам кўринади... Жулқунбой Масковдан йўллаган «Тўртинчи хат»нинг «Қари қиз пешонанга йиғла!» деган жойида ёзади: «Оғзимни қапа-қапа очиб, рутубат микробларидан уч-тўрт юзини наҳорга танаввул қилгач, устидан «қир-қир» қилиб йўталиб ҳам қўйдим. Баъдазон юзимни қиблага қаратиб, Масковнинг шундай болонишин еридан уй олиб, менга ўхшагон нимжонларни рамақижонлик даражасига етказишга таважжўҳ қилгон ваколатхонамиз ҳақиқа дуойи холис учун қўлимни очдим...». Хуллас, илм талабида юрган баъзи кимсаларни яшаш шароити ҳам кўнглидек эмас; оғир шароитга, етар-етмас таъминотга тоқат қилиб, илм олиш учун ҳазрати «Айюб Собир»нинг сабрлари лозим. Қодирий Масковдалиги пайтида бу каби ҳолатларни ўз кўзи билан кўрди; шунинг ичида яшади ва «Муштум»га ҳангома, пичинг, тажохили орифона йўсинида ёзиб, журнал сипоришларини қондирди. Албатта, хизматидан атайин рухсат олган ёзувчининг нияти «уч-тўрт йил илмий муассасаларда бўлинмак эди». Аммо... Зид фикр давоми учун далил: «Масковдан 1925 йилнинг июн ойида ёзги таътилга Тошкентга қайтдим. 25-26 йилнинг таҳсилига Масковга бораман, деб

тайёрлагон вақтимда Алимов мени олиб қолди...». (Демак, адибнинг ўқишда юрган даври роппа-роса бир йилга - 1924 йил июнидан 1925 йил июн ойларига тўғри келади). Қизил матбуот арбоби Комилжон Алимов, эҳтимол, Абдулла Қодирийни матбуотда бирга ҳамкорлик қилиш таклифи билан «олиб қол»гандир. Иккинчидан, кейинчалик ёзувчи ижодининг қора нуқталари ўлароқ хотирага олиниб, танқид этилган «Москов хатлари» ҳаммага ҳам хуш ёқаверган бўлмаса керак. Негаки, унда ҳақиқатни кулгили йўлда айтиш, мавжуд ижтимоий, адабий ҳаётга, маданий-маърифий таълим тадбирлари жараёнига нисбатан танқидий руҳ кучли эди. Шуниси ибратлики, Қодирий ўзгача бир муҳитда ҳам ўз услубига, ўз қаламига содиқ қолади: руҳиятдаги тирик назар, уйғоқ қалб ўз маншадидан асло узоқ кетмади.

* * *

Хуллас, ёзувчининг биографик маълумотларини унинг ижодий жараёнига уйғунликда талқин этиш зарурати мавжуд ва бунинг илмий ифодаси муайян илмий тизим тусини олиши керак.

Бадий-эстетик биографиялар ёки ижодий портретлар ёзишда дунё адабиётшунослигининг, мумтоз адабиётшунослигимизнинг тажрибаларига таяниш лозим.

Ижодкор биографиясида, хусусан, Абдулла Қодирий таржимаи ҳоли тавсифида унинг ўз қўли билан ёзган турли жанрдаги асарлари, замондошларининг хотиралари, фарзандлари томонидан битилган ҳужжатли, хотира асарлари ва айниқса, архив ҳужжатларида муҳрланиб қолган маълумотлар муҳим аҳамият касб этади.

ХОРИЖДА ҚОДИРИЙШУНОСЛИК

XX аср ўзбек адабиёти намоёндаларининг ижоди баъзан собиқ иттифок олимлари, баъзан рус олимлари томонидан ўрганилди; мақолаларида, хотираларида эътирофлари берилди. Бундаги эътирофлар, хусусан, қодирийшунослик доирасидаги фикр-мулоҳазаларда кўпроқ ўзбек романчилигининг майдонга келиши катта воқеа экани айтилади.

Масалан, татар олими Зариф Башир 1929 йили Қозонда нашр этилган «Ўзбек адабиёти» китобида: «Унинг (Абдулла Қодирий назарда тутилади - Б.К.) 1923 йилдан сўнг босилган «Ўткан кунлар» номли зўр бир романи уч бўлим бўлиб нашр этилди. Мундарижаси Худоёрхон диёридан олиб ёзилган бу романни ўқиган чоғингда, ўзингни бутунлай шу диёрнинг қахрамонлари орасида ҳис қиласан...», деган сатрлар бор¹⁷⁵ Қозоқ ёзувчиси Мухтор Аvezовнинг: «Абдулла Қодирий (Жулқунбой) юксак романлар яратди. Унинг романлари 20-йилларда гўё текис саҳрода тўсатдан Помир тоғлари вужудга келгандай пайдо бўлди...», деган эътирофини кўпчилик яхши билади. Шу сингари мулоҳазалар бошқа қардош миллат ёзувчилари томонидан ҳам айтилган¹⁷⁶ Бундаги адиб новаторлигини, устозлигини улуғловчи фикрлар ўзбек адабиётшунослигида мавжуд қарашларга жуда ҳамоҳангдир. Шу боис, айнан қодирийшуносликка оид нисбатан ўзгача талқинлар бор-йўқлигини кузатиш ниятида хориж олимлари томонидан битилган манбаларни имкони қадар бир сидра кўздан кечирамиз. Зотан, собиқ совет мафкураси ҳукмронлик этиб турган йилларда Фитрат ва Чўлпондек забардаст адиблар хусусида хорижда қатор эътиборли мақолалар юзага келган эдиким, бу хусусда илмий жамоатчилик муайян тасаввурга эга бўлди. Мудҳиш қатағон қурбонлари бўлган бу ижодкорларнинг шон-шухрати 20-30-йиллардаёқ турк дунёсига маълум эди. Шу сабаб улар хусусидаги фикр-мулоҳазалар оқими бутун XX аср давомида тўхтамади.

¹⁷⁵ Башир З. Ўзбек адабиёти. Қозон. 1929. 15-бет.

¹⁷⁶ Бу ҳақда қаранг. Иноғомов Р. Қодирий жаҳон кезади. Шарқ юлдузи. 1994. № 3-4.

Абдулла Қодирий сиймоси ҳам мухожиротдаги туркий миллат вакиллари, шунингдек, Ғарб ва Америка олимларининг назаридан четда турмади. 1929-1939 йиллар оралиғида Мустафо Чўқай ўғли раҳбарлигида Париж шаҳрида «Ёш Туркистон» номли журнал нашр этилган. Унда барча жаҳидларга жиддий эътибор қаратилганидек, баъзи мақолаларда Жулқунбойга ҳам муносабат билдирилди¹⁷⁷

Айнан шу «Ёш Туркистон»нинг 1931 йилги 18-сонида Азимзода исмли муаллифнинг Машҳаддан ёзган «Ўткан кунларимиз» сарлавҳали бир мақоласи борки, Абдулла Қодирийга муносабат бу ўринда анча жиддий ва айбнома руҳидадир.

30-йилларда С.Хусайн, М.Бузрук сингари ўзбек мунаққидлари адибнинг «миллатчи», «майда буржуазия» вакили эканлигини ёзган, романларидан шўроча талабларни қониқтирадиган манзаралар топа билмай айблаган бўлсалар, Азимзода Абдулла Қодирийни ўз мақоласида «бўлшавикларга сотилгон» ҳисоблайди; адиб романларини ўқиб, унга шундай айбни юклайди. Дарвоқе, бир ўринда Ботуни большевикларнинг ишончли хизматчиси, Миртемирни эса «бўлшавиклар манфаати учун шеърлар ёзади», «бўлшавик малайларидан», деб айтади.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, бу мақоладаги мулоҳазалар чуқур илмий-эстетик талқинлар натижаси эмас, балки мавжуд ҳокимият билан бир оз муросага келиб ижод этаётган, таҳликалар ичида кун кечираётган миллий бир адибга нисбатан куруқ асоссиз ҳужумлардир.

Азимзода қуйидагича ёзаверади: «Абдулла Қодирий бўлшавиклар учун хизмат қилиб турадир. Унинг «Меҳробдан чаён» деган китоби миллий рўмон эмасдир. Бу асарда бурунги хонларнинг айблари ҳаёлий ва муболағали бир суратда тасвир этилиб, эски анъаналар халафлар назаринда такбиҳ этилади; миллат ва миллият туйғуси алайҳинда бўлгон бу рўмон бўлшавиклар манфаати учун нашр этилмишдир...

Абдулла Қодирийнинг «Меҳробдан чаён» каби яна «Ўткан кунлар» деган рўмони бор. Бу асар-да бўлшавикларга пак макбулдир»¹⁷⁸

¹⁷⁷ Ўқ т о й. Туркистон адиблари вазифаси. Ёш Туркистон. 1937 йил. № 95.

¹⁷⁸ А з и м з о д а. Ўткан кунларимиз. Ёш Туркистон. 1931 йил. № 18.

Азимзода фикрича, Абдулла Қодирий ўша романларини бирёклама ёзган, чунки қаҳатчилик ҳукм сураётган ўша йилларда унинг «қалами кунлик озукқа» сотилган эмиш. Адиб ўз романларида ўтган кунларимизни қаро буёқларда берган, фақат ёмонлаган. Ҳолбуки, эски замонларда қадим Туркистонда улуг бинолар, нақш, ипак санъати, оғоч, мис ва темир ўймакорликлари, тошқўмир ва қоғоз саноати ривожланган бўлган. Абдулла Қодирий ўтмиш хусусида рўмон ёзар экан, «бунларни кўрмамиш ва унга отаси-да сўйламамишдир». Бадий асар билан реал тарихий асарнинг фарқиға бормайдиган муаллиф фикрлари шундай. Ва ҳатто, бир ўринда: «Ўткан кунларимизни яхши билмасдан у ҳақда рўмонлар ёзишға жасорат этиш буюк хиёнатдир», деган иддаони ёзади. Эҳтимол, Азимзода Туркистоннинг ўтмишини улуғлаши, унинг буюклигини овоза қилиш лозимлигини таъкидлаши билан ватанпарварлик, миллатпарварлик қилаётгандир. Аммо, унинг бадий воқеликка ёндашуви матндан узок. Чунки мақоласида роман воқеа-ҳодисалари ёки муайян образлар таҳлили йўқ. Гўё унга кимдир Абдулла Қодирий ўша романларида ўтмишни қоралаган, деган гапни етказиб қўйган-у, у романларни ўқимасданок, ўша «қора ўтмиш»ни «оқлаш»ға тушиб кетган кўринади. Ҳар ҳолда мақоланинг умумий пафоси шундай таассурот беради.

Назаримда, бу ўринда Азимзода фикрларининг инкори учун узундан-узок далиллар келтириш шарт эмас. Чунки «Ўткан кунлар» ва «Мехробдан чаён»нинг ўзбек миллати маънавиятиға, бадий-эстетик тафаккурининг юксалишиға берган таъсири Абдулла Қодирий миллат ва ватан учун қандай хизмат этганини кўрсатади.

Қизиқ ҳолат. Айнан ўша тарихий даврда адибға нақадар кийин бўлганини тасаввур этиш мумкин. Ичкаридагилар уни «миллатчи»дан олиб, «миллатчи»ға солган бўлсалар, ташқаридаги бир «миллатсевар» киши ўз талқинларида адибни «бўлшавикларға сотилгон», тарих олдида буюк хиёнат қилган хиёнатчига чиқарди...

Иккинчи жаҳон уруши даврида Берлинда нашр этилган «Миллий адабиёт» мажмуасида «Ўткан кунлар»дан парчалар берилди (1943. 5-сон). Қ.Исроилжон имзоси остида босилган «Туркистон ёзувчилари ҳақида бир неча сўз» номли мақолада

- асосий гап Чўлпон хусусида бўлса-да - Абдулла Қодирий номи жадидлар қаторида тилга олинади¹⁷⁹

Шунингдек, «Миллий Туркистон» мажмуасининг 1964 йил май сониди Боймирза Ҳайитнинг «Туркистон янги адабиётида икки сиймо: Қодирий ва Чўлпон» номли мақоласи босилади. Мақоланинг аввалги қисми Абдулла Қодирий хусусида бўлиб, сарлавҳадан кейин «бошқарма» - таҳририят томонидан шундай эслатма битилган: «Б.Ҳайит томонидан XXVI Байналмилал шарқшунослар курултойи, туркшунослар бўлимида, Деҳли 7. 1. 1964 да берган маъруза»¹⁸⁰

Б.Ҳайит Абдулла Қодирий асарларининг матнини махсус адабий-назарий нуқтаи назардан талқин этмайди, балки умумий йўсинда адибнинг ҳаёти ва ижоди хусусида фикр билдиради. Албатта, бу даврга келиб Абдулла Қодирий аллақачон оқланган ва унинг ижоди советлар мафкурасига бегона эмаслиги исботланаётган эди.

Б.Ҳайит собиқ иттифокдаги чиқишлардан фарқли ўлароқ айрим мулоҳазаларни билдирди.

1. «Ўткан кунлар»да «Хўқанд хонлиги ва Русиянинг Туркистонга ҳужуми олдидаги ҳаёт тасвир этилган»лигини очик ёзди.

2. Абдулла Қодирийнинг ижоди на «советлар бирлигида ва на Оврўпада» мукаммал ўрганилмаётганини айтди.

3. Б.Ҳайит фикрича, адибнинг ўзбек романчилиги мактабининг асосчиси эканлигини ҳар ким ҳар доим зикр этади. «Лекин совет адабиётшунослари, унинг мафкура масаласида айблайдилар, дея ёзади у ва И.Султонов фикрларига пичинг аралаш мурожаат этади, чунки у «жадидчилик ҳаракати таъсири остида қолган, Туркистоннинг Русия тарафидан қўшиб олинисининг тараққийпарварлигини сезмаган ва синфий курашни ўз асарларида яққол кўрсата билмаган» эмиш».

4. Адиб оқлангандан кейин, албатта, унинг асарлари нашр қилина бошланди. Бироқ «Ўткан кунлар»нинг 1958 йилда наشري илгари нашрлардан фарқли эди. Б.Ҳайит роман

¹⁷⁹ И с р о и л ж о н Қ. Туркистон ёзувчилари ҳақида бир неча сўз. Миллий Туркистон 1942. № 11.

¹⁸⁰ «Миллий Туркистон» мажмуаси. 1964. № 11. 22-26-бетлар.

матнларини қиёслаб, баъзи ўринлар тушуриб қолдирилганини, айрим жумлалар таҳрир этилганлигини таъкидлайди. Жумладан, роман охирида Отабекнинг «ўри билан тўқнашма»да шахид бўлганлиги ибораси «чор аскарлари билан тўқнашиш»да бирикмасига ўзгартирилганлигини мисол қилиб келтиради.

Албатта. Б.Ҳайит мақоласида Абдулла Қодирий ~~ижодининг~~ фавқуллода янги, кутилмаган талқинлари сезилмайди. Бирок, унда «миллатлар турмаси»да айтиш ва ёзиш мумкин бўлмаган айрим гаплар бор. Айнан адабий сиёсат эътиборидан талқиндаги фарқни билиш қийин эмас. Табиийки, бундай коммунистик жамият сари интилаётган тузумга нисбатан билдирган шак-шубҳалар унинг муҳолифатдаги жуфтликлари томонидан сўз бўрони ила қаршиланиши шарт эди. Адабиёт майдонидаги ҳукмрон сиёсатнинг талаби шундай эди.

XX аср жамиятида бир-бирига муҳолиф бўлган икки лагерь идеологлари битта адабий-тарихий воқеликка икки хил назар билан қаради. Гоявий кураш майдонида бу идеологлар мурасага кела олмайдиган масалалар бор эди. Рус босқинчиларига, жадиждларга, Чўлпон, Фиграт ва шу жумладан, Қодирийга муносабат масаласи шу доирага киради.

Зотан, хорижда ушбу масалаларга ўз муносабатини баён этган олимлардан бири Эдвард Олворт эди. Унинг «Ўзбек адабий сиёсати» номли китоби бор. Олим унда жадид адабиётига жиддий эътибор қаратади ва умуман тўғри қарашларни ҳам илгари суради. Мафкуравий-сиёсий адабиётшунослик намунаси бўлган «Ўзбек адабий сиёсати» китобида Абдулла Қодирий номи бир неча ўринда, яъни Бехбудийнинг «Падарқуш»ига тақлидан «Бахтсиз куёв» драмасини ёзганлиги, гарчи Абдулла Қодирий биринчи ўзбек романнависи бўлса-да, диққат-эътибордан четда қолиб келганлиги, 1956 йилги Н.Муҳиддиновнинг Абдулла Қодирий сиймосига алоҳида эътибор берганлиги каби қатор масалалар тилга олинади¹⁸¹

¹⁸¹ Edward Allworth. Uzbek Literary politics. London-Paris. 1964. P. 36-37. 72-73, 209.

Бу фикр-мулоҳазалар шўро адабиётшунослигидан бир оз фарқ этар эди, аммо Абдулла Қодирийнинг муайян асари махсус талқин қилинмайди ва адабиётшуносликнинг, бундай ўзак масаласи бу тип олимлар зиммасига тушмас ҳам эди. Э.Олвортнинг китобидаги фикрлари билан ҳам совет олимлари ҳисоб-китоб қилишга мажбур бўлдилар.

Бироқ шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, агар хориж олимлари томонидан ёзилган илмий мақолалар совет адабий сиёсатига мос келса, албатта, инобатга олинар ва юксак эътироф рамзи ўлароқ, мақолаларда ундан иқтибослар келтирилар эди.

Маълумки, 1968 йили Германия Демократик Республикаси пойтахти Берлинда «Ўткан кунлар» «Die Liebenden von Taschkent», яъни «Тошкентлик севишганлар» номи остида рус тили орқали олмончага ўгирилиб, нашр қилинади. Унга олмон адабиётшуноси Ниота Тун сўнгсўз ёзган. Бу адабиётшуносликнинг фикр-мулоҳазалари хориждаги «буржуа идеолог»лари қарашларидан фарқли ўлароқ қодирийшуносликдаги шўроча талқинларга яқин келади. Адибнинг истеъдодини, бадиий тафаккур раванакига қўшган ҳиссасини алоҳида таъкидлаган Н.Тун сиёсий тушунчалар исканжасидан ташқари чиқмайди ва ёзади: «1924-1925 йилларда Абдулла Қодирий Москвада ўқийди, бу ерда ўша вақтда қизгин мунозара объекти бўлган ёш рус совет адабиётидаги турли масалалар билан яқиндан танишади. Москвада олган билим ва тажрибаси унинг она диёри Ўзбекистондаги ижтимоий-сиёсий вазиятга, мафкуравий ва эстетик масалаларни қайта ўйлаб кўришга, шу билан боғлиқ саволларга жавоб қидиришга ёрдам беради». «Абдулла Қодирий ўзининг романини Октябрь революцияси тажрибаларидан келиб чиқиб ёзди. У ўз халқининг асрлар бўйи эзилишида айбдор бўлган ижтимоий кучлардан нафратланади».

60-йилларнинг охирларида ёзилган бу фикрлар билан кимдир баҳслашиши, ўша тарихий муҳитдаги талқин табиатини англаб етиши ва энг муҳими адабий сиёсат дастининг нақадар узунлигини аниқ кўриши мумкин. Чунки ГДРнинг ижтимоий-сиёсий ҳаёти ҳам Ўзбекистонга таъсир этиб турган Москвадаги ҳукумат тарафидан бошқарилар ва шу

боис «бир лагерь» намояндаларининг қарашлари ўзаро яқин бўлиши табиий эди.

1975 йили Американинг Колумбия университетида «Transitional Central Asian Literature: Tajik an uzbek prose fiction from 1909 to 1932», яъни «Ўрта Осиёнинг ўтиш даври адабиёти: 1909 йилдан 1932 йилгача тожик ва ўзбек бадиий прозаси» номли фалсафа фанлари доктори илмий даражасини олиш учун бир илмий иш ҳимоя этилади. Унинг муаллифи Э.Олвортнинг шогирди Эден Наби исмли олима эди.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, анча фактларга бой ва холис ёзилган бу диссертацион иш марказида, гарчи, ўша даврда ўнлаб ижодкорлар фаолият кўрсатган бўлса ҳам, асосан Садриддин Айний ва Абдулла Қодирий туради. Диссертант ҳар бир илмий масалани ёритишга интилар экан, шу икки ижодкор ҳаётига, ёзган асарларига мурожаат этади. Диссертациянинг (у 14 бобдан, 240 саҳифадан иборат) «Cultural effectes of increased trade», яъни «Маданий анъаналарнинг таъсири» деган иккинчи бобида ҳар икки адибнинг таълим, таҳсилига эътибор беради. Абдулла Қодирий эскича, янгича рус-тузем мактабида ҳам ўқиганини, С.Айнийнинг 30-йилларнинг охиригача эски мактабда олган билими билан чекланганини ёзади (25-бет).

«Ўткан кунлар»нинг дастлабки танқиди ва унга Абдулла Қодирийнинг жавоби хусусида тўхталар экан, С.Ҳусайн адибни асоссиз равишда кўчирмачиликда айблаганини, шунингдек, Абдулла Қодирий Жўрж Зайдон асарларини Озарбайжон ва турк тилларидагина эмас, балки форс тилида ҳам ўқиган бўлиши мумкин, чунки бу даврда (яъни 20-йилларда) ўша ёзувчининг 20 та асари форс тилига таржима этилган эди, деган фикрни илгари суради (40-бет).

Э.Наби бир ўринда Абдулла Қодирий романчилик маҳоратини С.Айнийга қиёслаб, илк ўзбек романаписининг устунлигини баён этади: «Айнийнинг тарихий романлари Ғарб маданияти нуқтан назаридан қараганда ўз моҳиятини тўлиқ ифодалай олмаган бўлса, Абдулла Қодирий томонидан ёзилган икки роман тарихий роман элементларини кўрсатишга анча яқинлашди. Шунингдек, ушбу икки роман маълум бир

хусусиятлар билан Ғарб романчилигидан фаркланиб, ажралиб туради»¹⁸²

Э.Наби эътиборини тортган яна бир жиҳати шуки, Абдулла Қодирий хотин-қизлар образини реалистик, ҳис-туйғулари, ички ва ташқи дунёси билан ёрқин тасвирлаган; ўша даврнинг бошқа совет ўзбек ва тожик адабларида айнан хотин-қизлар дунёси жуда саёз, бирёклама, совет тузумини ёклаш ва эски анъаналарни қуруқ қоралаш йўсинида ёзилган.

Абдулла Қодирий реализми роман охирида Зайнаб образини бадий талқинида янада очиқроқ кўринади. Ёзувчи «Зайнабни ёвуз дея ҳукм чиқармайди», аксинча, унинг ҳолатини, изтиробларини таҳлил этади ва «жуда гўзал талқинни» майдонга кўяди. Жинни дея ҳукм этилган Зайнабни ҳеч ким жазоламайди. «Қодирийнинг Зайнабга муносабати гуманитар ва реалистик... Бу муносабат бошқа муаллифларнинг аёллар тасвирланган мелодраматик шаклли асарларидаги муносабатдан буткул фарқ қилади. Прозада ижод этган кўплаб ёзувчилар, гарчи аёлларнинг нисбатан ишонарли образларини акс эттирган бўлсалар-да, ҳеч бири Қодирий каби унинг ички хусусиятлари, ички дунёсини берган эмас»¹⁸³

Шунингдек, мазкур қиёсий услубда ёзилган тадқиқотда Абдулла Қодирийнинг «Қалвак махзум...» ва «Меҳробдан чаён» асарлари, уларнинг жозибали тили, ўзбеклар тарихидаги уруғларга эътибор берганлиги, сиёсатга ва қатағон ҳамда кейинчалик ўзгарган сиёсатнинг адабга муносабатлари хусусида ҳам қатор фикрлар бор. Тадқиқотчи умуман, Абдулла Қодирий ижодини билади, ўз ишида Ҳ.Қодирий, Фитрат, Ғафур Ғулом, Ҳ.Олимжон асарларига, баъзан И.Султонов, В.Зоҳидов, Л.Қаюмов, У.Норматов, С.Мирвалиев, Н.Владимирова, Р.Иноғомов каби олимларнинг китоб ва мақолаларига, асосан эса, устози Э.Олвортнинг «Ўзбек адабий сиёсати» китобига мурожаат этади.

Абдулла Қодирий ижодининг хорижда ўрганилишини яхши текширган адабиётшунос олим Хайрулла Исматулла Эден Наби диссертациясидаги камчиликни қуйидагича.

¹⁸² E d e n N a b y. Transitional Central Asian Literature: Tajik and Uzbek prose fiction from 1909 to 1932. Columbio University 1975. P. 72.

¹⁸³ Ўша диссертация. 118-бет.

кўрсатади: «Бу ишнинг бўш томони: ишда муаллиф ҳар икки адабиёт (ўзбек ва тожик) учун муҳим саналган катта бир даврни, ўнлаб адиблар ижодини 240 саҳифада ёритишга уринган. Натижада бу диссертация қисқача берилган обзорлар мажмуасига ўхшаб қолган»¹⁸⁴ Хайрулла Исматулла ўзининг «Абдулла Қодирий абадияти» номли мақоласида анча маълумотлар берган эди. Жумладан, Э.Наби ва унинг иши хусусида ҳам. Юқоридаги мулоҳаза ҳам шу мақоладан иқтибос.

Америкада Абдулла Қодирий ижодини «The Relationship of Abdulla Qodiriy's Historical Novels to the Earlier Uzbek Literary Traditions» (University of Washington 1980), яъни «Абдулла Қодирий тарихий романларининг илк ўзбек адабий анъаналарига алоқаси» (Вашингтон университети, 1980) мавзусида текшириб, докторлик диссертацияси ёзган Христафор Майкел Мурфи адиб романларига «структурал адабиётшунослик услуби билан» ёндашади. 209 бет ҳажмли бу диссертация «Кириш» ва «Хулоса» билан бирга етти бобдан таркиб топган.

Ишнинг «Кириш»дан кейинги иккинчи боби «Абдулла Қодирийнинг ҳаёти ва унинг ишларига ўзбеклар берган баҳолар» (11-50-бетлар), учинчи боби «Назарий асос» (50-61-бетлар), тўртинчи боби «Ўзбекларнинг классик исломий адабиёти ва фольклор анъаналарида ҳикоянинг баён этиш шакллари» (62-119-бетлар), бешинчи боби «Ўткан кунлар» ва «Меҳробдан чаён»да ҳикояни баён этиш усуллари» (120-173), олтинчи боби «Романларда ҳикоячи ва ҳикоя қилиш услублари» (174-189) дея номланади. Еттинчи боб ўлароқ, «Хулоса» ёзилади.

Х.Мурфи структурал анализ методологиясини танлаш сабабини бевосита адиб романларининг ички моҳиятига, уларда ўзи илғаб олган иккита муҳим омилга боғлайди. Аввало, «Ўткан кунлар» тадқиқотчига романдан кўра бошқачароқ асар бўлиб кўринади. Иккинчидан, «Ўткан кунлар»нинг баён услубидаги жуда кўп қирралар анъанавий ўзбек халқ оғзаки ижодида учрайдиган жиҳатларни эслатар экан.

¹⁸⁴ И с м а т у л л а Х. Абдулла Қодирий абадияти. Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1994 йил. 14 октябрь. 11 ноябрь.

Шу боис, Х.Мурфи роман структурасини, баён услубини «Алпомиш» (қаҳрамонлик эпоси), «Кунтуғмиш» (романик эпос), Алишер Навоийнинг «Лайли ва Мажнун», «Фарҳод ва Ширин» дostonлари ҳамда халқ китоби «Тоҳир ва Зухра»ларга таққослашни маъқул топади. Тадқиқотчининг диққатини ўзига тортган муҳим факт шуки, «Тоҳир ва Зухра», «Фарҳод ва Ширин» дostonлари «Ўткан кунлар» муқаддима-сида тилга олинади. Ва демак, қиёс учун асос ҳам борлиги кўринади.

Олим диссертациясининг «Абдулла Қодирийнинг ҳаёти ва унинг ишларига ўзбеклар берган баҳолар» бобида бизга маълум маълумот, фикр-мулоҳазаларни Ойбек, И.Султонов, Ҳ.Қодирий асарларига таянган ҳолда бир сидра тақрорлаб чиқади. Албатта, бу Абдулла Қодирий сиймосини хорижда танитиш учун жуда муҳим эди.

Х.Мурфи юқорида саналган бешта дoston сюжети структурасини текшириб чиққач, «Ўткан кунлар»га келади. Воқеа-ҳодисаларнинг жойлашиш структурасини «ўқувчи қабул қиладиган» (ижобий) ва «ўқувчи қабул қилмайдиган» (салбий) тарзда махсус жадвалга солади.

Шу жадвалдаги «плюс» ва «минус», «ижобий» ва «салбий» томонлар кимгадир содда ёки жўн туюлиши мумкин. Аммо, бу жадвал романнинг сюжет ривожини «ажралиш» ва «бирлашиш» тарзидаги изоҳи билан кўз олдимизда намоён этади. Тадқиқотчи сюжетни баён этишнинг бизнинг адабиётшунослигимиз тажрибасида кўрилмаган йўлини танлаган.

Шунингдек, Х.Мурфи «Ўткан кунлар»даги конфликт масалаларига, образлар учун танланган исмлар ва уларнинг талқинига, романда акс этган тарихий воқеаларга, характер ва персонажларга, «Меҳробдан чаён» романи сюжет воқеалари, қаҳрамонларига эътибор беради. Олим фикрича, Абдулла Қодирий «Меҳробдан чаён»да ҳам «Ўткан кунлар» романи-даги каби рамзий маъноли исм танлашга жиддий қараган.

Тадқиқотчи Қодирий романларининг тили янги ва айни чоғда, ўзбек адабиёти тарихида мавжуд ҳикоя қилиш анъаналарига яқин туради, дейди. Фикр исботи учун «Маҳбуб ул-қулуб» ва «Бобурнома» қиёсланади. Халқнинг сўзлашув

тилига яқинлиги, баъзан халқ достонлари тилига хос хусусиятлар мавжудлигини кўрсатади.

Қуйидаги мисолларни ёзади: «Меҳробдан чаён» - «Биз ўтган фаслда Анвар билан Раънони Султонали дарвозасида қўйиб...»;

«Ўткан кунлар» - «Энди биз ташқари ҳовлини қўйиб, меҳмонхонанинг ёнидан ичкари кирамиз...»;

«Алпомиш» - «Энди сўзни Алпомишдан эшитинг»;

«Кунтуғмиш» - «Энди гапни Кунтуғмишдан эшитинг».

Булар асар фасллари узвий боғланишга ҳам қўмак беради»¹⁸⁵

Х.Мурфи «Ўткан кунлар»да халқ достонлари услубидан кенг фойдаланиш сабабини, адиб ўқувчи-китобхон оммасини кўпроқ ўйлаган, деб ҳисоблайди.

«Меҳробдан чаён» эса структура жиҳатидан ўзбек халқ достонларидан фарқ қилади. Аммо, «Ўткан кунлар» халқ достонларига яқин келса, «Меҳробдан чаён»да Абдулла Қодирий бошқа йўлдан борган. Бу романда ёзувчи халқ достонлари структурасидан узоқлашган.

Тадқиқотчи Қодирий романларидаги замон ва макон реаллигини новаторлик-янгилик сифатида баҳолайди. Зеро, ўтмиш халқ эпик достонларидан ана шу эътибор билан ҳам фарқланади. Умуман олганда, америкалик олим Х.Мурфи диссертациясида бундай муҳим хулосалар кўп. Эҳтимол, баъзи масалаларда олим билан баҳс-мунозара қилиш мумкин. Чунончи, Туркистон халқининг 10-20-йилларда бор-йўғи тўрт фоизи саводли эди ёки Қодирий романлари халқ оғзаки ижодига гўё мутлақо қиёсланмаган эди, каби фикрлари шулар жумласидандир.

Абдулла Қодирий ижодининг Америкадаги мухлиси Х.Мурфи 1992 йилда «Ўрта Осиё мусулмонлари. Ўзликнинг ифодаланиши ва ўзгаришлар» номли тўпламда «Абдулла Қодирий ва большевиклар. Ислохдан инқилобгача» деган мақола билан қатнашади. Олим бунда адибнинг «Бахтсиз куёв», «Жувонбоз», «Жинлар базми», «Тинч иш», «Отам ва большевику» сингари бир қатор асарларини талқин этиш жараёнида Абдулла Қодирийнинг ижтимоий қарашларини ўрганади.

¹⁸⁵ Ўша диссертация. 180-181-бетлар.

Олим фикрича, Абдулла Қодирий баъзи мулла-имомларни танқид этган, аммо, у ҳеч қачон ислом динига қарши ёзмаган. Шунингдек, адибнинг ижтимоий қарашида жамиятни ислоҳ йўли билан тузатиб бўлмайди, балки инқилобий йўл билангина жамиятдаги ёмон одатлардан қутилиши мумкин¹⁸⁶

Албатта, америкалик олимнинг «Ўткан кунлар» ва «Мехробдан чаён»дек романларни структурал метод асосида талқин қилиши биз учун янгиликдир. Унинг тажрибаси бизнинг адабиётшуносликда шу йўналишдаги тадқиқотлар майдонга келиши учун бир намуна бўлиши ҳам мумкин. Бироқ, Абдулла Қодирий романларини, уларда халқ донолигининг ҳикматлари ўз ифодасини топганлигини ёки халқ кулгисидан адиб жуда ўринли фойдаланганлигини бизнинг олимларимиз ҳам жуда яхши билади¹⁸⁷

Демак, Х.Мурфининг тадқиқоти бизда мавжуд илмий ишларни тўлдирувчи ва айна чоғда, тадқиқот услубидаги оригиналлик билан фарқланиб турувчи муҳим ишдир.

Ўтган асрнинг 90-йилларида олмон олимлари Абдулла Қодирий ижодига жиддий қарадилар. Махсус адабий луғатларда Абдулла Қодирий ҳаёти, ижоди хусусида маълумот бердилар. Рудольф Радлер муҳаррирлиги остида бир неча йил давомида нашр этиб келинган, кўп томлик «Kindlers Neues Literatur Lexikon»ининг 1990 йилда босилган 9-томида «Abdulla Kadyri. Otgan kunlar» деган икки бетлик мақола шулар жумласидандир.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, Ғарб олимлари, умуман, хорижлик ўзбекшуносларнинг 90-йилларда ёзган илмий ишлари 60-70-йиллардагига нисбатан чуқурроқ. Мафкуравий-сиёсий талқинларга қараганда киёсий-маърифий талқинлар кўпроқ кўзга ташланади.

Масалан, бу ўринда ўзбек адабиётшуносларига яхши таниш олмониялик олима, ҳозирда Гумбольд университетида ишлаётган профессор Ингеборг Балдауф хонимнинг «Auf der Suche nach der Wahrheit», яъни «Ҳақиқат ахтариб» деган

¹⁸⁶ Бу ҳақда қаранг: И с м а т у л л а е в Х. Абдулла Қодирий абадиёти. Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1994 йил. 11 ноябрь.

¹⁸⁷ С о б и р о в О. Сарчашма адиб ижодида. Тошкент: 1975. 68-бет. Бу фактни барча қодирийшунослар ўз ишларида қайсидир даражада ифодалаганлар.

мақоласини эслаб ўтиш мумкин. Мазкур мақола Бамбергдаги «Otto Friedrich Universitat»да 1990 йили ўтказилган шарқшунос олимлар анжуманидаги маъруза матнидир¹⁸⁸. Олима бунда муайян бир фалсафий тушунча - ҳақиқатнинг эврилишларини, ҳар даврда ҳақиқат турли моҳият ташиганлигини, шунга кўра ҳар замоннинг ўз ҳақиқатлари бўлишлигини турли ўзбекча матнлар устида тадқиқ этади. «Ҳақиқат» тушунчаси «жадидчилик, инқилобчилик, миллатчилик ва ғайридинчилик руҳидаги матнларда» турлича акс эттирилади. И.Балдауф бу фикрни Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдурауф Фитрат, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Абдулҳамид Чўлпон, Шокир Сулаймон ва Абдулла Қодирий сингари сиймолар ижодидан олинган иқтибослар орқали исбот этади.

И.Балдауф Абдулла Қодирий ижодига ҳам «ҳақиқат» нуқтаи назаридан ёндашади. Адибнинг «Ҳақиқат очик сўзлашдадир» деган жумласидан ҳам, унинг бошига келган, асарларига тамғаланган ноҳақликлардан ҳам яхши хабардор. Абдулла Қодирийнинг колхоз ҳаётидан олиб ёзилган «Шубҳа» ҳикоясига бизнинг адабиётшуносларимиз кам диққат қилган. Олима эса «Шубҳа»да иккита шубҳани кўради. Биринчиси, ҳикоядаги характер табиатида кўринган шубҳа. Иккинчи шубҳа эса «метафорага, бадий, ижодий мусаффоликка ёки бошқача қилиб айтганда, социалистик реализм методининг асослилигига, қонунийлигига билдирилган». Олиманинг бу қарашларини ўзига хос нозик талқинлар сифатида қабул этиш ҳам мумкин.

Шунингдек, мақолада «Обид кетмон» асари муносабати билан, айнан, «ҳақиқат» сўзи ишлатилгани учун профессор Умарали Норматовнинг «Обид кетмон» ҳақиқати» мақоласига¹⁸⁹ муносабат билдиради. «...Абдулла Қодирий кўринишидан ҳақиқат ахтара туриб, кўз олдига ғоявийлик ва партиявийлик тозалигичини қўйгиси келмасди.

Рақиблари эса унга барча асарларида ва «Обид кетмон»да ҳам кишиларни ижтимоий синфларга бўлиб эмас, балки,

¹⁸⁸ И з о ҳ: Уни ўзбек тилига йўлдош Парда таржима этди ва мақола «Миллий тикланиш» газетасининг 1998 йил 20-27 октябрь сонларида қисқартирилган ҳолда нашр қилинди.

¹⁸⁹ Н о р м а т о в У. «Обид кетмон» ҳақиқати. Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1989 йил, ноябрь.

иккига ўзи ясаган синфга, яъни яхши ва ёмонга ажратиб тасвирлаганини рўкач қилиб, таъна тошларини ота бошладилар. Бу таъналар 1989 йилга келибгина шубҳа остига олинди». Яъни У.Норматовнинг «Обид кетмон»ни янгича нуқтаи назардан талқин этган, қисса марказида Обид исмли ниҳоятда инсофли, иймон-этиқодли бир инсон турганлигини таъкидлаган мақоласи ёзилди. Олима У.Норматов сарлавҳага олиб чиққан «ҳақиқат» сўзига ўз изланишларидаги илмий-фалсафий мезон билан ёндашиб, бир оз чуқур кетади. Ва шу боис, айрим эҳтимолларини ҳамда сарлавҳанинг бошқача вариантларини ўртага ташлайди. Олиманинг бу жиддиятини, сўзга эътиборини инобатга олиш керак, албатта. Аммо, бизнингча, У.Норматов «Обид кетмон» ҳақиқати» деганда энг аввало қиссанинг фазилатларини, янгича шароитдаги янгича талқинларини назарда тутган бўлса ажаб эмас.

Профессор И.Балдауф ўзбек адабиётини, хусусан, Абдулла Қодирий ижодини ўзича тушунади, ўзича тушунтиради. Баъзида ўзбек адабиётшунослари эътиборсиз қолдирган нуқталарга диққатни қаратади.

Олмонияда Абдулла Қодирий ижоди билан жиддий шуғулланган олималардан яна бири Зигрид Клайнмихел хонимдир. Бу олима ҳам ўзбек адабиётшуносларига яхши таниш. Ўзаро илмий алоқалар ҳам ўрнатган. З.Клайнмихел ўзининг 1993 йили нашрдан чиққан 279 бетлик «Шарқона ёзиш анъанасининг ривожланиши. 1910-1934 йиллар ўзбек драмаси ва насрий асарлар тадқиқи» деб номланган китобининг махсус бир бўлимини (201-263-бетлар) Абдулла Қодирий романларига бағишлайди. «Туркистон ҳаётидан Абдулла Қодирийнинг икки романи» дея аталган мазкур бўлим: «XX асрда ёзилган ҳеч бир ўзбек китоби ҳақида Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» (Ўзбеклар ҳаётидан тарихий роман) романи хусусидаги каби кўплаб мақола, хотира, латифа ва афсонлар тарқалган эмас»,¹⁹⁰ деган сўзлар билан бошланади. Шундан кейин Абдулла Қодирийнинг обрў-эътибори, ўзбекча манбаларга таяниб, «Ўткан кунлар»нинг ёзилиш тарихи, китобнинг халқ орасида нақадар севилиб

¹⁹⁰ Kleinmichel Sigrid. Aufbruch aus orientalischen Dichtungstraditionen. Studien zur Usbekischen Dramatik und Prosa zwischen 1910 und 1934. 1993. Wiesbaden. F. 201.

ўқитганлиги каби қатор масалаларга тўхталади. Олима ўз китобини олмон тилли шарқшуносларга мўлжаллаб ёзгани боис, Абдулла Қодирийнинг кимлигига, аниқроғи, таржимаи ҳолига доир саналарга бирма-бир мурожаат этади. Унинг назаридан «Ўткан кунлар»га бағишлаб ёзилган Сотти Хусайн ва Ойбек сингари сиймоларнинг асарлари ҳам четда қолмайди. Ва ҳар иккала текширувчининг асосий адабий-илмий концепцияси социалистик элементлар билан боғлиқ бўлганини таъкидлайди.

Олима Абдулла Қодирий романларидаги образларни ижобий ва салбийга ажратиш беихтиёр содир бўлишини ёзгандан сўнг: «Шоир ва драматурглар етим образидан инқилобдан аввал ҳам фойдаланишган эди. Бундай образ билан улар одамлар орасидаги ижтимоий фарқни кўрсатишган. Жумладан етим образи Абдулла Қодирий ижодида ҳам учрайди»¹⁹¹, дейди. Ва Уста Олим ҳамда Анварларни бунга мисол қилиб беради.

Шунингдек, З.Клайнмихел тадқиқотидан: «Муаллиф Отабек учун шеърятдаги образларга хос нутқни прозага кўчирди: ошиқ касал бўлиб қолади ва оҳ ура бошлайди», «Ота-бола ўртасидагига ўхшаш муносабат (гап Юсуфбек ҳожи билан Отабек ҳақида - Б.К.) на халқ адабиётида, на маснавийда ва на Жўржи Зайдон асарларида кўзга ташланади...». «Бирон шахсга воқелиқда мос тушиши мумкин бўлган тасниф ва ўзини тутиш имкониятлари бир неча шахсга бўлиб-бўлиб берилганга ўхшайди», каби эътиборли қарашлар кўп. Шуниси муҳимки, олима ўз талқинларида адибнинг ҳар икки романини ёнма-ён, уйғунликда қиёсий талқин этади ва ўрни-ўрни билан халқ оғзаки ижодига таққослаб боради. Бу тамойил олиманинг «Ўткан кунлар» ва «Меҳробдан чаён» романларининг хотимасига доир қарашларида ҳам ўз ифодасини топди: «Қодирийнинг ҳар икки романи икки ечимга эга. «Ўткан кунлар»да «қора Ҳомид» устидан қозонилган ғалаба эртакларда учрайдиган бахтли ечимни эслатади. Ваҳоланки, бу билан романининг иккинчи қисми тугаб, учинчи қисм бошланади. Кумуш ва Отабекнинг ўлими

¹⁹¹ К л а й н м и х е л З. Ўша асар. 241-бет.

бахтсиз ечим бўлса ҳам, у реалистик ечимдир, у эртакларда бўлиши мумкин эмас...

«Меҳробдан чаён» романининг ниҳояси аслида Раънонинг хон саройига келтирилиши билан тугаши керак эди. Унинг отаси тўйга розилик берган. Анвар ўзини четга олган, тўй саруполари аллақачон қабул қилиб олинган. Аммо, асарда реал ечим йўқ. Асарга ғаройиб, саргузаштли ҳодисани қўшиш натижасида севишганлар ўша тақдирдан қутилиб қоладилар. Уларнинг мақсади, ўша пайтда аллақачон Россия қўлига ўтган Тошкентга етиб олиш. Бу ерда улар Қўқон хонининг таъқибларидан қўрқмаса ҳам бўлади. Бу иккинчи бахтли хотимага эртакларда учрайдиган ечим сифатида қараш мумкин»¹⁹²

Олима фикрича, Абдулла Қодирийнинг ҳар икки романи ана шундай икки ечимлидир. Шуниси эътиборлики, «Меҳробдан чаён» охиридаги эпилог ҳам ечим-хотима учун катта имкониятлар беради.

З.Клайнмихел Қодирий романларига жуда катта эътибор бериб, ўз талқинларида 30-йиллардаги С.Хусайн, Ойбек, 60-80-йиллардаги таниқли қодирийшуносларидан И.Султонов, М.Қўшжонов, И.Мирзаев, А.Алиевларнинг фикрларини инобатга олди, баъзан улар билан баҳсга киришади.

Зигрид Клайнмихел хоним қаламига мансуб яна бир манба «Die Gestalt des Prosaschriftsteller Abdulla Qadiri im geistigen und kulturellen Leben Uzbekistans» («Ёзувчи Абдулла Қодирийнинг Ўзбекистон маънавий ва маданий ҳаётидаги ўрни») дея номланган бўлиб, бу манба 1990 йил 15-16 июнь кунлари Бамбергда ўтказилган Ўрта Осиёга бағишланган илмий анжумандаги маъруза матни ҳисобланади¹⁹³. Бу мақолада ҳам олиманинг Абдулла Қодирий шахсиятини, ижодини яхши билиши ўз ифодасини топган. Олима бунда китобидаги фикрларини такрорламайди. Янги маълумотлар - Иззат Султоннинг 1988 йилда ёзган «Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар»и номли пьесаси, Ҳ.Қодирийнинг 1989 йил «Ёшлик» журнаlining 4-7-сонларида эълон этилган. «Қодирийнинг сўнгги кунлари» хотира қиссасини эслаб ўтади.

¹⁹² К л а й н м и х е л З. Ўша асар. 258-бет

¹⁹³ Bomberg Mittelasienstudien. Berlin. 1994. 153-168.

Тадқиқотчининг қуйидаги кузатиши ҳам диққатга лойиқдир: «Адабиёт тарихида ёзувчининг (Абдулла Қодирийнинг - Ъ.Қ.) туғилган йили, насл-насаби, таълим йўли ва бой адабий ижоди ҳақида маълумотлар бор. Ўлими масаласи эса очиқ. Албатта, XIX аср қисман XX асргача бўлган Шарқнинг қўпгина шахсларидагидек, Абдулла Қодирийнинг ҳам туғилган йили номаълум қолган. Ҳали Абдулла Қодирий ҳаётлигидаёқ унинг туғилган йили 1894, 1895, 1896 ва 1897 йил деб берилган. Ҳозирда 1894 йил 10 апрель, деб белгиланди. Худди шунингдек, 1989 йилгача ёзувчи ҳаётининг охири ҳам ноаниқ бўлиб келди. У 1937 йил қамоққа олинди ва унинг излари Тошкент қамоқхонасида йўқолди. Оқлангандан кейин ўлган йили сифатида 1938, 1939 ва 1940 йиллар кўрсатилди. 80-йилларнинг охирларига келиб Ҳабибулла Қодирий отасининг 1938 йил 5 октябрда ўлимга ҳукм этилгани ва ҳукм шу куни амалга оширилгани ҳақида маълумот олди»¹⁹⁴

Дарҳақиқат, Абдулла Қодирийнинг таржимаи ҳолига оид маълумотлар, хусусан, архив ҳужжатлари асосида ёзилган манбалар адиб ижодининг хориждаги мухлислари эътиборини ҳам ўзига жалб этди.

Олима И.Султон пьесасига тўхталиб, мақоласининг охирида пьесада фойдаланилган Абдулла Ориповнинг «Оломонга» (1980) шеърини тўлиқ келтиради. Маълумки, бу шеърнинг бир ўрнида:

Суриштирганмидинг Қодирийни ё,
Қалқон бўлганмидинг келганда бало?

деган сатрлар бор. Олима фикрича, иродасизлик ва лоқайдлик хусусида жиддий ўйлаш лозим.

Умуман олганда, И.Балдауф, З.Клайнмихел сингари олмониялик олималарнинг Абдулла Қодирий ижодига доир ҳолис илмий қарашлари илмий жамоатчиликка етказилса, адиб ҳақидаги фикрлашув майдонининг янада кенгайишига ҳеч шубҳа йўқ.

¹⁹⁴ К л а й н м и х е л З. Ёзувчи Абдула Қодирийнинг Ўзбекистон маънавий ва маданий ҳаётидаги ўрни. Bamberg Mittelasienstudien. Berlin. 1994.

Маълум бўлмоқдаки, XX аср мобайнида турли тоифадаги хориж олимлари Абдулла Қодирий ижодини турли аспектдан қараб тадқиқ этганлар. Албатта, уларнинг баъзиларида тузумлар орасидаги ғоялар, қарашлар курашининг таъсири ҳам, айримларида ўта субъектлашув ҳолатлари ҳам кузатилади. Шунингдек, Абдулла Қодирий ижодини иккинчи бир миллат ёзувчилари ижодига қиёсан ҳолис ўрганган ёки мутлақо янги йўналишда - структурализм методи асосида талқин этган олимлар ҳам бўлди.

Хориждаги олимларнинг бу хизматлари ўзбек адабиётини, хусусан, Абдулла Қодирий ижодини дунё адабий жамоатчилигига таништиришда катта аҳамият касб этади.

Дунё олимлари ўзбек адабиётига қизиқиб, Фитрат, Чўлпон, Абдулла Қодирий сингари адабий сиймоларимиз ижодини тадқиқ этаётган экан, бундан фақат фахрланмоқ ва ўша фикр-мулоҳазалардан хабардор бўлмоқ жоиз, албатта.

ХУЛОСА

Абдулла Қодирий асарлари, уларнинг талқинлари, мустабид ҳукмрон сиёсат ва бадий адабиёт, илмий методологияни янгилаш зарурати, талқинда шахснинг билими ва ёши, бадий асарни тушуниш ва тушунтиришда биографик маълумотларнинг аҳамияти, воқеликнинг бадий талқини билан бадий асарнинг илмий талқини ўртасидаги мувозанат, талқин учун матннинг нақадар зарурлиги, хорижлик қодирийшуносларнинг талқинлари ва бошқа қатор масалалар ушбу китобда қайсидир даражада ўз ифодасини топди.

XX аср ўзбек адабиётшунослигида Абдулла Қодирий ҳаёти ва ижодига доир талқин манбалари муҳим ўрин тутди. Қодирийшуносликнинг асосий негизини ташкил этадиган бу тақриз, илмий мақола, баҳсли мақола ва рисоалар 20-30-йиллардаёқ майдонга келди. Ва аср охирига қадар уларнинг ҳажми ҳам, илмий баҳс доираси ҳам кенгайди. Ўтган аср адабиётшунослигининг ҳолати, мазмун-моҳияти, илмий методлари ва энг муҳими талқин тамойиллари қодирийшунослик мисолида аниқ кўзга ташланади.

Сир эмаски, собиқ мустабид тузум барҳам топгач, унинг ҳукмрон мафкураси ҳам, бу мафкурага асоси бўлган таълимот ҳам яқин тарихга айланди. Муайян фан соҳаси, шу жумладан, адабиётшунослик фани учун ҳам ўткинчи сиёсий-мафкуравий методология ўрнига нуфузли илмий-назарий методология зарурати туғилди. Адабиётшунос олимларнинг дунё илм-фанидаги етакчи, энг муҳим тадқиқот усулларига мурожаати бошланди. З.Фрейд, Э.Фромм, Г.Г.Гадамер, Р.Барт, Х.Ортега-и-Гассет, М.М.Бахтин, А.Моруа каби файласуф, адабиётшуносларнинг асарларига эътибор кучайди.

Ғарбда фалсафий оқим, матн талқини назарияси ҳисобланадиган герменевтика таълимоти мавжуд матнни тушуниш, тушунтириш, талқин қилиш жараёнларини қамраб олади. Унинг назарий-методологик имкониятларини, илмий хулосалар чиқаришдаги асосий тамойилларини ўзбек адабиётшунослигига татбиқ қилиш фойдали бўлиши табиий. Шарқ илм-фанида муайян тизим ҳолга келган тафсир ва шарҳлар қайсидир маънода «Шарқ герменевтикаси» тушунчасини беради. Демак, айти масалани илмий-назарий жиҳатдан қиёсий тадқиқ этиш эҳтиёжи мавжуд.

XX аср қодирийшунослиги бир бутунликни, унга доир манбалар таркибий қисмни ташкил этади. Герменевтик усул тамойилларига кўра айнан муайян илмий-назарий хулосалар чиқаришда бутун ва қисм муносабатлари муҳим саналади.

Қодирийшуносликнинг биринчи босқичи бўлган 20-30-йиллар адабиётшунослигида баъзан ҳолис ва асосан ғайриилмий вульгар социологик ҳолатлар ҳукм сурди. Бу давр талқинларида матндан узоклашиш, бадий асарга тайёр қолиплар билан ёндашиш, ижодкорни айблаш ва унга сиёсий йўл-йўриқлар кўрсатиш, гарчи, баъзан бадий ҳақиқат теран ҳис этилса-да, ижод эркисизлиги туфайли уни матнга номувофик тушунтириш, кўпинча фикр-мулоҳазаларни ҳукмрон мафкуравий таълимотлардан олинган иқтибослар асосида баён қилиш, ҳар бир адабий-илмий тушунчани синфийлик билан боғлаш ҳолатлари кўзга ташланади. Таъкидлаш жоизки, бундай вульгар социологик руҳдаги талқин эгалари баъзан тасвирдаги замон ва макон контрасти, образлар конфликт, тарихий роман моҳияти, бадий асар тили, адабий таъсир, муайян образ нафосати каби масалаларни ҳам ўртага қўйдилар.

Маълумки, Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлари» муқаддимасида «Ёзғувчидан» деган, охириги «Ой-қуни яқин эди» бобидан кейин роман хронотопидан узоклашган «Хотима» ва яна «Ёзғувчидан» деган сўнгги изоҳ берилган. Шунингдек, «Меҳробдан чаён» романининг аввалида ҳам «Романнинг мавзуси тўғрисида» сарлавҳали муқаддима, туганчида эса «Мирзо Анварнинг кейинги ҳаёти тўғрисида» деган сўнгсўз бор. Ёзувчи томонидан битилган мазкур сўзбоши ва сўнгсўзлар роман талқинида ўзига хос ўрин тутди. Зотан, герменевтикада бундай манбалар, ҳошиядаги битиклар, муаллиф изоҳлари жуда муҳим аҳамият касб этади.

Ижтимоий ҳаётда жиддий сиёсий ўзгаришлар юз берган 60-йилларда қодирийшуносликнинг иккинчи босқич бошланди. Ижодкорлар учун ҳам нисбатан эркин муҳит юзага келди. Бироқ, юраклар туб-тубидан жой олган, инсон эркига ҳар вақт таҳдид солиб турган қўрқув салтанати ҳали чекинмаган эди. Шу боис, гарчи Чўлпон ва Фитратларнинг номлари турли ножоиз, айбнома тамгалардан ҳолос этилган бўлса-да, асарлари тақиқланганича қолди. Абдулла Қодирий масаласида эса вазият бир оз бошқача кечди. Адиб халққа, оммага, ҳаётга қайтди. Асарлари қайта нашр этилди. Аммо, 60-70-йиллардаги барча нашрларда адиб романларидаги

«қалтис» нукталар таҳрир қилинди. Зотан, матнга бундай заҳа етказиш унинг талқинига таъсир этиши табиийдир.

Абдулла Қодирий ижоди бу даврда ҳам кўпинча мавжуд ижтимоий-сиёсий тузумга мослаб талқин қилинди. Адибни социалистик жамият хизматкори эканлигига, баъзан уни асраб-авайлаш учун атайлаб урғу кучайтирилди. Адабиёт ва санъат устидаги мустабид тузумнинг сиёсий ҳукмронлиги санъаткор-ижодкорлар асарлари эстетик моҳиятининг тўлиқ намоён бўлишига йўл қўймади.

Айрим олимлар айнан матн жозибасидан келиб чиққан ҳолда эзопона тил воситасида поэтик талқинларни ҳам илгари сурди. Айни мазмун-моҳиятдаги илмий асарлар қодирийшуносликда бир қадар илгарилаш бўлди.

Абдулла Қодирий ижоди жуда кўп назарий фикр-мулоҳазалар учун манба бўлди. Айниқса, унинг романлари мазкур йирик жанр хусусида ўзбекона фикрлаш, романга хос тафаккур қўламларини чамалаш учун имкон берди. Шунингдек, 70-йиллар адабий-илмий жараёнидаги ижодий методга оид шиддатли баҳслари ҳам қодирийшунослик доирасида кечди. Муҳим бир мулоҳаза шуки, назарий-фалсафий дунёқараши фарқли олимлар аниқ бир бадий асарнинг ғоявий-бадий хусусиятларини, ҳатто ижодий методини турлича талқин этишлари ҳеч ажабланарлик эмас.

Абдулла Қодирий ижодининг маълум бир қисмини сатирик асарлар ташкил этади. Воқеликни ҳажвий йўсинда бадий талқин қилишда бу адиб бағоят моҳир эди. Кичик-кичик ҳажвиялари учун қўйилган «Овсар», «Думбул», «Индамас сўфи», «Чапани» сингари шартли имзолар ўша мўъжаз матн талқинида катта аҳамиятга эга. «Қалвак махзумнинг хотира дафтарида», «Тошпўлат тажанг нима дейдир?» каби нисбатан йирик ҳажвий асарлари табдилидаги хатолик, тагматни тушунмаслик, талқинидаги бирёқла-маликлар мазкур йўналишнинг муаммолари саналади. Буларни тўғри ҳал этишда асарнинг ёзилиш даврининг давомийлигини, муаллиф дарду дунёсидаги ўзгаришларни инобатга олиш ва энг муҳими, коса остида нимкоса услубида ёзилган матн моҳиятини нозик тушуниш лозим. Ҳажвий образ тасвиридаги гротеск моментларни жаҳон адабиёти намояндалари асарларига таққослаб ўрганилганда Қодирий сиймоси айнан санъаткор сифатида яна ҳам улканлашади.

XX аср ўзбек адабиётшунослигидаги янгича талқинлар 80-йиллар охири ва 90-йилларда майдонга келди. Бу даврда

чинакам санъат асарининг турлича бир-бирини такрорламайдиган талқинлари ҳам кўзга ташланади. Зеро, «Буюк санъат асарлари тушга ўхшайди; улар ўз-ўзидан ҳеч қачон тушунарли бўлиб қолмайди ва талқинда ҳам асло биргина маъноли бўлмайди» (К.Г.Юнг фикри). Бундай абадиёт монументлари ўзбек мумтоз адабиёти тарихида йўқ эмас. Шунингдек, Абдулла Қодирийдан авлодларга мерос бўлиб қолаётган асарлар ҳам қайсидир маънода абадиётга, асарлар оша инсон ҳис-туйғулари, завқ-шавқи ва тафаккур оламига маънавий юк ортишга дахлдордир. Шунинг учун Қодирий ҳаёти ва ижоди мустақиллик шароитида турли назарий аспект учун жуда бой манба бўлди.

Бу даврда Абдулла Қодирий асарларини макон ва замон нуқтаи назаридан ўрганиш, адабий таъсир ҳодисаларини талқин қилиш ҳамда романларни муайян маънавий-ахлоқий жиҳатларга боғлаб текшириш ҳам ўзининг ижобий самараларини берди.

Айрим ҳолатларда олимларимиз Абдулла Қодирий Номоз ботир, Амир Умархон канизи хусусида ҳам романлар битишга ҳозирланганини бироқ, қатагон туфайли бу ният шу ҳолича қолганлигини афсус билан таъкидладилар. Тўғриси, ҳали майдонга келмаган асарларнинг шуҳратида башорат бериш ортқича иш. Биринчидан асилнинг, матннинг ўзи йўқ. Иккинчидан, «ҳозирга қадар ҳеч бир эстетик назария келажакда санъаткорнинг фикри қайси йўналишдан бориши ва унинг ижодий фаолиятининг чек-чегараси қаерда эканлигини аниқлаб берган эмас» (Л.Шестов фикри).

Ижодкорнинг эстетик дунёсини тушуниб олишда биографик маълумотларнинг ўз ўрни бор. Адабиётшуносликдаги биографик метод ўз назарий қарашларини асосан ижодкор шахси призмасидан ўтказди; унинг ҳаётига, психологик ҳолатига доир манбаларни – мактублар, хотиралар, кундаликлардаги битиклар, архив ҳужжатларини бадий асар талқини жараёнига татбиқ этади. Зеро, муайян асарга социологик жиҳатдан бир маъно берилаётган бўлса, айнан биографик маълумотлар талқинни мутлақо ўзгартириб юбориши ҳам мумкин. Ҳар қандай ижодкор бадий асарда ўз индивидуал дунёсини тўкиб солади; демак, биографик метод бадий матнни тушуниб олишда анча кенг имкониятлар яратади.

XX аср ўзбек адабиётига, хусусан, Абдулла Қодирий ижодига қардош халқ олимлари, хориждаги ўзбекшунос

олимлар эътибор берди. Уларнинг қарашларида, гарчи, ғоявий-мафкуравий йўсиндаги баҳслар, ўзбек олимлари томонидан айтилган фактларни такрорлаш ҳолатлари устинлик қилса-да, улар орасида Қодирий асарларини янгича илмий нуқтаи назардан талкин қилганлари ҳам бўлди.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, ҳақиқий санъат асари доимо ҳар қандай инсоннинг руҳий-маънавий дунёсини бойитади, ҳис-туйғуларини жунбушга келтиради; унда одам ва олам хусусида жиддий фикрлашга ундаб турадиган бадий-эстетик қуввати бўлади. Немис олими Макс Вебер фикрича, илмий иш тараққиётга, ўсиш-ривожланишга маҳкум бўлса, санъат дунёси хусусида бундай мулоҳазани айтиш мушкул. Олим ёзади: «Етук санъат асари ҳеч қачон ўткинчи бўлмайди: ҳар бир шахс унинг аҳамиятини ўзича баҳолаши мумкин. Аммо, ҳеч бир олим ўша мукамал асар бошқа қандайдир асар туфайли ўткинчи ҳолатга келди, деган гапни айта олмайди.

Бундай фарқли ўлароқ бизларнинг ҳар биримиз яхши биламизки, биз илмий соҳада қилган ишлар, эҳтимол, 10, 20, 40 йил ўтиб эскириб қолар.

Начора, қисмат шундай, қолаверса, илмий тадқиқот моҳияти ҳам шуни тақозо этади...

Кимда-ким илмга хизматни ўз зиммасига олган экан, бу тақдир тақозосига рози бўлмоғи лозим. Албатта, илмий кашфиёт узоқ даврлар ўз аҳамиятини сақлаб қолиши мумкин. Аммо, такрор айтамизки, илмий маънода ўткинчилик нафақат бизнинг тақдиримиз, балки, айни чоғда, мақсадимиз ҳамдир. Биз биздан кейингилар масала моҳиятига чуқурроқ кириб боради, деган умидда ўзимиз англаган ҳақиқатнигина айтамиз. Зотан, илмдаги бундай тараққиёт чексиз ўтмиш бағридан ўрин олади»¹⁹⁵

Шу маънода ўзбек адабиётшунослигининг жаҳон миқёсига чиқишини, дунё эстетик тафаккурига жиддий таъсир этишини орзу қилган киши мавжуд илмий-назарий ютуқлар билан чекланиб қолмасдан, жаҳон адабиётшунослигидаги энг муҳим тамойиллар, назарий қарашлар, метод ва методологияларни ўзлаштирмоғи лозим. Истиқбол шуни тақозо этади.

¹⁹⁵ В е б е р М. Наука как призвание и профессия. Самосознание европейской культуры XX века. М, 1991. С.133.

Фойдаланилган адабиётлар

I

1. Абдулла Қодирий бадий дунёси. Тошкент: Университет, 1994. 120 бет.
2. Абдулла Қодирий замондошлари хотирасида. Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1986. 176 бет.
3. Абу Фидо Исмоил ибн К а с и р. Тафсирул Куръонил Аъзим. Байрут : Дорул маърифат. 1984. 318 бет.
4. А б д у с а м а т о в Ҳ. Танқидми, тош отиш? Тошкент: Фан. 1992. 88 бет.
5. А л и е в А. Абдулла Қодирий. Тошкент: Бадий адабиёт нашриёти, 1967. 216 бет.
6. А л и е в А. Истиклол ва адабий мерос. Тошкент: Ўзбекистон, 1997. 272 бет.
7. Allworth E. Uzbek Literary Politics. London-Paris. 1964. 324 p.
8. Б а л д а у ф И. XX аср ўзбек адабиётига чизгилар. Тошкент : Маънавият, 2001. 72 бет.
9. Б а р т Р. Семиотика. Поэтика. М.: Прогресс, 1989. 616 с.
10. Б а ш и р З. Ўзбек адабиёти. Қозон.: Яналиф, 1929. 112 бет.
11. Б а х т и н М. М. Эстетика словесного творчества. М.: Искусство, 1979. 424 с.
12. Б а х т и н М. М. Литературно-критические статьи. М Художественная литература, 1986. 543 с.
13. Б о р е в Ю. Искусство интерпретации и оценки. М.: 1981. 400 с.
14. Б о р е в Ю. Эстетика. М.: Полит. лит, 1988. 496 с.
15. Б о қ и й Н. Қатлнома. Тошкент: Нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1992. 208 бет.
16. В е р л и М. Общее литературоведение. М, Иностр. лит. 1957. 244 с.
17. Г а д а м е р Г. Г. Актуальность прекрасного. М, Искусство, 1991. 397 с.
18. Гадамер Г. Г. Истина и метод. М: Прогресс, 1988. 704 с.
19. Ё қ у б о в Ҳ. Адабий мақолалар. Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1970. 368 бет.
20. К а р и м о в Н. Истиклолни уйғотган шоир. Тошкент: Маънавият, 2000. 88 бет.

21. Kleinmichel S. Aufbruch aus orientalischen Dichtungstraditionen. Studien für Uzbekischen Dramatik und Proza Zwischen 1910 und 1934. Wiesbaden. 1993. 279 f.
22. Kindlers news Literatur Lexikon. Berlin. № 9. 1990.
23. Лутфиддинова Х. Гулларнинг раъноси. Тошкент. Ўзбекистон. 1997 й.
24. Maren Grisebach. Methoden der Literaturwissenschaft. Stuttgart. 1992. 144 f.
25. Махмудов М. Талант ва ижод фалсафаси. Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1976. 285 бет.
26. Мережковский Д. Акрополь. М.: Книжная палата, 1991. 352 с.
27. Мирвалиев С. Ўзбек романи. Тошкент: Фан, 1969. 314 бет.
28. Мирзаев И. Абдулла Қодирийнинг ижодий эволюцияси. Тошкент: Фан, 1997. 150 бет.
29. Murphy Ch. The Relationship of Abdulla Qodiriys Historical Nowels to the Earlier Uzbek Literary Traditions. University of Washington. 1980. 209 p.
30. Naby E. Transitional Central Asian Literature: Tajik and Uzbek prose fiction from 1909 to 1932. Columbia. University. 1975. 240 p.
31. Назаров Б. Ўзбек адабий танқидчилиги. Гоявийлик. Метод. Қаҳрамон. Т.: Фан, 1979. 286 бет.
32. Насриддинов Ф. Адибнинг йўли. Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1971. 120 бет.
33. Норматов У. Қодирий боғи. Тошкент: Ёзувчи, 1995. 220 бет.
34. Норматов У «Ўткан кунлар» хайрати. Тошкент: Ўқитувчи, 1996. 80 бет.
35. Ойбек. Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли. Тошкент: ЎзССР фанлар комитетининг нашриёти, 1936. 54 бет.
36. Ойбек. Асарлар. Ўн томлик, 9-том. Т. , 1974. 349 бет.
37. Расулов А. Илми ғарибани қўмсаб. Тошкент: Маънавият, 1998. 64 бет.
38. Розенталь М. Против вульгарной социологии в литературной теории. М.: Художественная литература, 1936. 160 с.
39. Ржевская Н. Ф. Литературоведение и критика в современной Франции. М.: Наука, 1985. 272 с.
40. Самосознание европейской культуры XX века. М.: Полит. лит., 1991. 366 с.

41. Солихов М. Ўзбек адабиётида миллатчилик кўри-нишлари. Тошкент, 1932.
42. Султонов И. Пьесалар, мақолалар. Тошкент: Бадий адабиёт нашриёти, 1959. 372 бет.
43. Фрейд З. Психология бессознательного. М.: Просвещение, 1989. 448 с.
44. Фромм Э. Душа человека. М.: Республика, 1992. 430 с.
45. Хосе Ортега-и-Гассет. Дегуманизация искусства. М: Радуга, 1991. 639 с.
46. Чўлпон. Адабиёт надири. Тошкент: Чўлпон, 1994. 240 бет.
47. Шарафиддинов О. Чўлпонни англаш. Тошкент: Ёзувчи, 1994. 48 бет.
48. Шестов Л. Апофеоз беспочвенности. Л: Университет, 1991, 216 с.
49. Schatte J. Einführung in die Literaturinterpretation. Stuttgart. Weimar. 1997. 231 f.
50. Ўзбек совет адабий танқиди тарихи: 2 томлик. 1-том. Тошкент: Фан, 1987. 348 бет.
51. Қодирий А. Кичик асарлар. Тошкент: Бадий адабиёт нашриёти, 1969. 214 бет.
52. Қодирий А. Тошпўлат тажанг нима дейдир? Калвак махзумнинг хотира дафтарида. Тошкент, 1993. 104 бет.
53. Қодирий А. Ўткан кунлар. Мехробдан чаён. Рўмонлар. Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1994. 656 бет.
54. Қодирий А. Тўла асарлар тўплами. Олти жилдлик. 1-жилд. Тошкент: Фан, 1995. 296 бет.
55. Қодирий Х. Отам ҳақида. Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1983. 224 б.
56. Қодиров П. Халқ тили ва реалистик проза. Тошкент: Фан, 1973. 166 бет.
57. Қосимов Б. Маслакдошлар. Тошкент: Шарқ, 1994. 160 бет.
58. Қуронов Д. Чўлпон ҳаёти ва ижодий мероси. Тошкент: Ўқитувчи, 1997. 80 бет.
59. Қўшжонов М. Абдулла Қодирийнинг тасвирлаш санъати. Тошкент: Фан, 1966. 76 бет.
60. Қўшжонов М. Қодирий – эрксизлик қурбони. Тошкент: Фан, 1992. 96 бет.
61. Қўшжонов М. Ўзбекнинг ўзлиги. Тошкент: Халқ мероси, 1994. 136 бет.
62. Хусайн С. Ўткан кунлар. Тошкент-Баку: Ўзнашр, 1931. 152 бет.

II

1. А з и м з о д а. Ўткан кунларимиз // Ёш Туркистон. 931. №18.
2. А й н. Ўзбек шоирлари. Чўлпон // Қизил Ўзбекистон. 1927. 14 февраль.
3. Б а л д а у ф И. Ҳақиқат ахтариб // Миллий тикланиш. 1998 йил. 20-27 октябрь.
4. Б е ҳ б у д и й М. Танкид-сараламокдур // Ойина. 1916 йил. № 17.
5. Б р ю с о в В. Свобода слова // Литературная газета. 1990 йил. 22 август.
6. Б у з р у к М. Меҳробдан чаён // Шарқ ҳақиқати. 1929 йил. 1, 2 апрель.
7. Жўракулов У. Ўзбек ойим нега “оғма”? // Ўзбекистон адабиёти ва санъати 2001 йил 6 апрель.
8. И н о ғ о м о в Р. Қодирий жаҳон кезади // Шарқ юлдузи. 1994. № 3-4. 189-196-бетлар.
9. И с м а т у л л а е в Х. «Ўткан кунлар»: нашрлар, таржималар, тадқиқотлар // Ўзбек тили ва адабиёти. 1989. №4. 122-134-бетлар.
10. И с м а т у л л а е в Х. Абдулла Қодирий абадияти // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1994 йил. 14 октябрь, 11 ноябрь.
11. И с р о и л ж о н Қ. Туркистон ёзувчилари ҳақида бир неча сўз // Миллий Туркистон. 1942. №11.
12. К о р о л е н к о В. Луначарскийга ёзилган хатлар // Шарқ юлдузи. 1989. №6. 107-113.
13. М а ҳ м у д В. Ҳинд ихтилолчилари // Туркистон. 1923 йил. 19 октябрь.
14. М и р м у ҳ с и н. Динчилар, тараққийчилар // Шўро. 1917. № 20.
15. М о р у а А. Оноре де Бальзак // Жаҳон адабиёти. 1999. № 8. 123-136-бетлар.
16. М у ҳ и д д и н о в Н. Ўзбекистон Интеллигенциясининг вазифалари // Совет Ўзбекистони маданияти. 1956 йил. 13 октябрь.
17. Н о р м а т о в У. Фигон // Ёшлик. 1990. № 6. 57-64-бетлар.
18. О в с а р. Йиғинди гаплар // Муштум. 1926. № 27.
19. Р а с у л о в А. Романнинг машаққатли йўли // Шарқ юлдузи. 1989. № 7. 104-112-бетлар.
20. Р а ҳ и м о в А. Солиҳ маҳдумда нима гуноҳ? // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1990 йил. 3 август.
21. Р и з о у д д и н и б н Ф а ҳ р и д д и н. Интиқод ва таъналар // Шўро. 1916. № 17.

22. Саъдий А. Октябрь ўзгариши ва ўзбек адабиёти // Туркистон. 1922 йил. 7 ноябрь.
23. Саъдий А. Олти йил ичида ўзбек шеърий адабиёти // Туркистон. 1924 йил. 21 июнь.
24. Султонов И. Ёзувчи Абдулла Қодирий ҳақида // Қизил Ўзбекистон. 1956 йил. 28 октябрь.
25. Султон И. Улкан адиб сабоқлари // Жаҳон адабиёти. 1997. № 2. 163-167-бетлар.
26. Султон Х. Андиша // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1989 йил. 8 декабрь.
27. Султон Х. Шоирона, дарвешона бир маъно // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1990 йил. 1 июнь.
28. Тожибоев Р. Мирзо Анвар ким? // Ёшлик. 1989. № 1. 43-44-бетлар.
29. Тоҳир Малик. Ибрат мактаби // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2003 йил. 19 сентябр.
30. Фитрат. Ёпишмаган гажожақлар // Қизил Ўзбекистон. 1929 йил. 15-16 май.
31. Ципко А. Хорошо ли наши принципы? // Новый мир. 1990. № 4. С. 117-123.
32. Шоназаров Ю. Мумтоз тасвирнинг юксак бадиияти // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2000 йил. 3 ноябрь.
33. Эркинов А. Сукут, сукут... // Ёшлик. 1987. № 5. 75-78-бетлар.
34. Ўқтоё. Туркистон адиблари вазифаси // Ёш Туркистон. 1937. № 95.
35. Қаршибой М. Солиҳ маҳдум фариштами? // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1990 йил. 2 ноябрь.
36. Қаршибой М. Бир ишқ, ҳам чин бир ишқ // Ватан. 1992 йил. 28 октябрь.
37. Қодирий А. Суддаги нутқ // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1989 йил. 1 декабрь.
38. Қодирий Х. Қодирийнинг сўнгги кунлари // Ёшлик. 1989. № 4, № 5, № 6, № 7.
39. Қосимов Б. Фитрат // Шарқ юлдузи. 1992. № 10. 102-118-бетлар.
40. Ғафуров И. Раъно ва Хайём // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1989 йил. 13 октябрь.
41. Ҳаё. Жулкунбой бирла мусохаба // Туркистон вилоятининг газети. 1914 йил. 26 июнь.
42. Ҳайит Б. Туркистон янги адабиётида икки сиймо: Қодирий ва Чўлпон // Миллий Туркистон. 1964. № 11. 22-26-бетлар.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Қодирий ижодига дастлабки қарашлар («Ўткан кунлар» ва 20-30-йиллар муҳити)	10
Адабий танқиддаги зиддиятлар («Меҳробдан чаён»га муносабат)	45
Илмий-адабий муҳит ва адабий талқин	70
Сатирик талқин қирралари	87
Бадият масаласи ва айрим назарий қарашлар баҳси	115
Бадий-эстетик тафаккурнинг янгиланиши ва қодирийшунослик	136
Биографик маълумот ва талқин	185
Хорижда қодирийшунослик	203
Хулоса	221
Фойдаланилган адабиётлар	226

*Мирзо Улузбек номидаги Ўзбекистон Миллий
университети Илмий кенгаши томонидан
нашрга тавсия этилган*

Мухаррир: М.Саидова

Нашриёт рақами: М-304 Теришга берилди 15.05.06.
Босишга рухсат этилди 4.07.06 бичими 84х108 1/32.
Таймс гарнитураси. Офсет босма. Офсет қоғоз.
Шартли босма т. 13,125. Ҳисоб-нашриёти 15,1 б.т.
Адади 1000 нусха. Келишилган нархда.

ЎзР ФА «Фан» нашриёти: 100047. Тошкент, акад.
Я.Ғуломов кўчаси, 70.

«Сано-Стандарт» МЧЖ босмахонасида чоп этилди.
Тошкент ш., Широқ кўчаси, 100.

0/42